

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Анатолій Боровик

●

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ УЧИТЕЛЬСЬКИХ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК ТА ЇХ РОЛЬ В УКРАЇНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Історія профспілкового руху зацікавила багатьох дослідників. Останнім часом з'явилися наукові праці, в яких йдеться про утворення і діяльність Всеукраїнської учительської спілки¹. Але на сьогодні в Україні відсутні ґрунтовні дослідження про діяльність учительських профспілок у справі українізації шкільної освіти. Тому на основі друкованих джерел і документів автор ставить за мету висвітлити проблему формування мережі учительських професійних спілок за часів української революції та визначення їх ролі в здійсненні процесу українізації.

Масове утворення профспілок учителів розпочалось у період утворення Центральної Ради (березень - травень 1917 р.). До них вступали прихильники української школи. Організаційне об'єднання у Всеукраїнську учительську спілку (ВУС) відбулось у ході роботи Першого професійного з'їзду учителів 13 -15 серпня 1917 р. З'їзд розглянув і затвердив статут Всеукраїнської учительської спілки, обрав центральне бюро та вирішив цілий ряд принципових питань, що стосувалися діяльності цієї організації. Проте процес формування місцевих організаційних центрів профспілок (губернських, повітових, міських) продовжувався і далі.

Так, утворення спілки учителів-українців у м. Києві було пов'язане з відкриттям на початку 1917 - 1918 навчального року 16 українських початкових шкіл міста. Ініціювали цю справу Товариство шкільної освіти і генеральний секретаріат освіти, а міська дума дала згоду на їх відкриття. Саме учителі початкових шкіл і стали ініціаторами розробки проекту статуту спілки та скликання перших установчих зборів. 8 жовтня 1917 р. на них були присутні 50 учителів, які обговорили лише статут спілки. Остаточне його затвердження відбулося на других загальних зборах учителів 15 жовтня, коли, згідно зі статутом, і була обрана рада спілки. До її складу увійшли: А. Лещенко -голова ради, а також Д. Іяченко, С. Романюк, Г. Стрижевський, А. Болозович, Г. Ковалевський, О. Омшанський. До 1 січня 1918 р. відбулось 5 загальних зборів спілки, на яких вирішувались питання про контакт з учительськими спілками інших національностей, утворення різних комісій і секцій тощо. Наприклад, було сформовано комісію розваг дітей, яка піклувалась про естетичний розвиток школярів і організувала відвідування ними вистав Національного театру та заходів, підготовлених місцевою «Просвітою»².

Деякі труднощі із започаткуванням української професійної спілки учителів були і у м. Чернігові. Більше ніж через рік після утворення учительського союзу міста, 30 травня 1918 р., відбулися організаційні збори учительської профспілки. На них були присутні 12 учителів. Ініціаторами цієї справи стали педагоги української гімназії Чернігова та її директор А. Верзилов. Вони закликали всіх учителів-українців вступати

до спілки³. Вплив проросійського союзу на освітянських працівників міста був значно більшим. Можливо тому, справи українізації шкіл у м. Чернігові в 1917 р. просуvalися дуже повільно.

Загалом же на жовтень 1917 р. до Всеукраїнської учительської спілки приєдналися такі повітові організації: Вовчанська, Канівська, Київська, Васильківська, Сквирська, Бердичівська, Липовецька, Таращанська, Черкаська, Чигиринська, Лубенська, Зіньківська, Полтавська, Золотоноська, Кобеляцька, Лохвицька, Роменська, Миргородська, Хорольська, Брацлавська, Летичівська, Вінницька, Літинська, Могилівська, Ольгопільська, Рівненська, Олександрівська, губернська учительська спілка Бессарабії, а також дві спілки Гадяцького повіту: повітова учительська спілка народних учителів і спілка учителів та діячів по народній освіті, та два об'єднання Полтавської губернії: губернський учительський союз і спілка учителів вищих початкових шкіл Полтавщини⁴.

Проте за кілька місяців чисельність професійних спілок значно зросла. З опублікованих матеріалів у журналі «Вільна українська школа» можна судити про організаційну структуру місцевих профспілок учителів та зростання їх чисельності в різних губерніях України у період з 1 січня 1918 р. до 15 квітня 1918 р.⁵

№	Губерній	До 1.01.1918		На 15.04.1918		З них:					
		Всього організацій	Сплатено внесків	Всього організацій	Сплатено внесків	Губернські	Повітові	Міські	Волосні	Разом	Відсутні дані
1	Полтавщина	14	2	16	6	2	13	1	-	16	2
2	Київщина	9	6	15	10	-	11	2	2	15	2
3	Поділля	8	4	14	7	1	12	1	-	14	1
4	Волинь	2	2	5		1	4	-	-	5	1
5	Чернігівщина	3	-	7	1	-	4	2	1	7	3
6	Харківщина	3	2	4	2	1	3	-	-	4	1
7	Катеринославщина	2	2	3	2	-	2	1	-	3	1
8	Херсонщина	-	-	4	1	-	4	-	-	4	3
9	Холмщина	1	1	1	1	-	-	-	-	1	-
10	Бессарабія	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-
11	Далекосхідна	1	1	1	1	-	-	-	-	1	-
Разом:		44	20	71	34	5	55	7	3	71	14

З вищенаведеної таблиці можна зробити висновок, що за короткий час - три з половиною місяці - відбулося зростання спілок майже вдвічі. Чисельність місцевих організацій збільшувалась не лише за рахунок утворення нових, а й шляхом відокремлення українських спілок від російського учительського союзу. Але в структурі ще були відсутні губернські об'єднання Київщини, Чернігівщини, Катеринославщини та Херсонщини. Мережа повітових організацій також була неповна. На Волині, Чернігівщині, Харківщині, Катеринославщині та Херсонщині існувало лише по 2-4 повітові об'єднання. Проте збільшення чисельності профспілкових організацій свідчило про перехід значної частини учителів на українську національну платформу.

Що ж стосується чисельності членів української спілки учителів, то у 71 об'єднанні, котре було на обліку у Центральному бюро, за нашими підрахунками, налічувалось 9287 членів. Причому в загальному переліку повітових, міських, районних і волосних організацій у 28 з них не вказана чисельність місцевих організацій, а в 13 - подавалася їх приблизна кількість. Тому реальної картини на квітень 1918 р. Центральне бюро ще не встановило.

Отже, у квітні 1918 р. Всеукраїнська учительська спілка ще перебувала в стадії свого становлення, ще не до кінця була сформована мережа профспілок і не визначена їх чисельність.

Місцеві учительські організації підтримували зв'язки не лише з бюро Всеукраїнської учительської спілки, а й з керівництвом освітянського міністерства. Напередодні 1918-1919 навчального року до Міністерства народної освіти надійшов лист від українського учительського товариства у Катеринославі⁶. Його члени були стурбовані тим, що в

багатьох містах України, і особливо на Катеринославщині, майже нічого не зроблено в напрямку дерусифікації та реформування школи. У 27 пунктах листа висловлювались основні зауваження до роботи міністерства. Вказувалось, що в існуючу систему освіти не внесено ніяких суттєвих змін ні в зміст програмового матеріалу, ні в організацію навчальної справи. Особливо це стосувалося переходу на викладання українською мовою і навіть відсутності самого предмета української мови в окремих школах. Замість історії України продовжувалося вивчення російської історії. Дуже прикро, що зміст навчальних дисциплін з українознавства навіть у загальних рисах був ще не визначений, тому навіть учителі, які прихильно ставилися до української справи, не знають, що саме викладати учням, і не мають ніякої інформації про підручники.

Не визначено правового статусу учителів українознавства та точної кількості навчального часу з цих навчальних дисциплін. Неправильним було введення лише однієї штатної одиниці учителя, який би викладав і мову, і літературу, і історію та географію України. Пропонувалось також вирішити й проблему забезпечення шкіл українськими книжками. Тому міністерству необхідно вказати, з яких коштів можливе придбання українських бібліотек. Ускладнювала роботу учителів і відсутність у достатній кількості українських підручників. Особливо гострою була проблема з підручниками українознавства російською мовою. В листі також повідомлялось, що закупівля підручників для шкіл органами місцевого самоврядування останнім часом припинена через відсутність коштів.

Значна частина зауважень стосувалася роботи учителів. Зокрема, говорилося, що вже мала б розпочатися перша серія учительських курсів, однак їх початок затримується. Місцеві органи освіти та завідувачі школами не одержали за час революції жодних чітко визначених урядових вимог щодо реформування освіти та її українізації. Інформація про роботу центральних освітянських органів була відсутня на місцях. Деякі учителі, які неприхильно ставляться до української справи, вважають не обов'язковим здійснення українізації, тому в окремих школах не відбувається ніяких змін. Складність ситуації проявляється і у відсутності в українських гімназіях власних приміщень та засобів навчання. Відсутнє також матеріальне забезпечення бурс (гуртожитків) для проживання сільських дітей при українських школах.

У листі загострювалося питання матеріального забезпечення педагогічних кадрів. У сільській місцевості учителі початкових шкіл взагалі довгий час не отримували заробітної плати від земств. Не вирішується також питання про місцеве управління освітою. Тому всі перераховані недоліки в роботі освітянської галузі «загрожують просто катастрофою усій просвітній справі Української Держави».

Зважаючи на вищеперелічене, українське учительське товариство у Катеринославі внесло 27 пунктів пропозицій щодо покращання роботи освітянської галузі. Головним напрямком була українізація школи та забезпечення її всім необхідним⁷.

Подібні зауваження та пропозиції керівникам освітянської галузі висловлювали не лише катеринославські учителі. Їх підмічали й учителі інших регіонів України. Адже в питаннях реформування школи, в тому числі її українізації, існувало багато проблем та невизначеності, особливо в період Гетьманату.

З 1918-1919 навчального року в журналі української учительської спілки «Вільна українська школа» з'являється нова рубрика «З життя учительських спілок». У ній Центральне бюро інформувало про свою роботу і особливо звертало увагу місцевих профспілок на їх організаційне становлення. Зокрема повідомлялось про взяття на облік у Центральному бюро новоутворених організацій, своєчасну сплату членських внесків, необхідність повідомлення про кількість членів у них та інше. Членів спілки інформували про певні статутні вимоги і необхідність їх виконання⁸.

Журнал розповідав читачам і про зміни персонального складу центрального бюро та роботу комісії учительської спілки. У № 2 за вересень 1918-1919 навчального року сповіщалося про утворення лікарської комісії, яка повинна була допомагати хворим членам спілки. Зокрема, про попередню домовленість з лікарями різних спеціальностей про лікування учителів за меншу плату. Комісія також працювала над «виробленням порад і умов користування лікарською допомогою»⁹. А вже у жовтні 1918 р. журнал повідомляв про умови оплати за лікування та перелік лікарів, адреси їхніх клінік і час роботи. В переліку значилось 35 професорів та лікарів з 9 напрямків лікувальної справи¹⁰.

При центральному бюро спілки працювали й інші комісії. Фінансово-економічна відповідала за створення ощадних кас. Правнича - за надання консультацій з правових питань. Культурна - мала взяти на себе розробку питань загальноосвітніх, педагогічних та самоосвіти учителів¹¹.

У журналі «Вільна українська школа» публікувались повідомлення і про роботу повітових та міських спілок. Так, з Лебедина повідомляли про загальні збори повітової спілки, що відбулись 21 серпня 1918 р. На них були розглянуті питання про українізацію вищої початкової школи у м. Лебедині і про роботу члена шкільного бюро при земській управі А. Краснова та інших керівних осіб, що «відверто нехтують наказами міністерства та ведуть прилюдно ворожу агітацію». Незрозуміло для членів спілки була «особлива думка» А. Краснова у питанні відкриття курсів з українознавства для учителів початкових шкіл. Він вважав, що їх проведення є «справою шкідливою», оскільки вони будуть «вitraвляти із свідомості південноросійського населення те, що воно протягом століть уперто захищало»¹². Обговоривши це питання, збори ухвалили сприяти справі українізації шкіл та усунути з посад тих осіб, які гальмують справу.

З Маріуполя учителі повідомляли про те, що першими в Таврії приєдналися до Всеукраїнської учительської спілки і надіслали до Центрального бюро заяву, яку було розглянуто на повітовому учительському з'їзді. У цій заяві говорилось, що учителі-українці вважають своїм обов'язком відокремитись від учительського союзу, бо ця організація перейшла на шлях «тенденційної русифікаторської роботи і...різко підкреслює зневагу до українських національних культурно-освітніх домагань». Вони також прохали повернути їм раніше внесені їх членські внески¹³.

Учителі з Олександрівська на Катеринославщині писали до журналу про те, що в 1917 р. у місті утворився учительський союз як частина Всеросійської організації. Він об'єднав учителів міста і повіту. Але наприкінці літа 1917 р. союз розпався і утворилось кілька учительських організацій, в тому числі учительська спілка. Під час захоплення міста більшовиками (2 січня - 16 квітня 1918 р.) спілка не могла вести свою роботу, але з відновленням влади Центральної Ради її діяльність активізувалась. Вона організувала випуск газети «Січ», відкрила курси української мови, планувала започаткування курсів грамоти та українознавства для дорослих. У книгозбірні «Просвіти» відкрили педагогічний відділ, для якого вже закуплено достатню кількість книжок. У перспективі - відкриття української гімназії і зимового дитячого садка¹⁴.

На сторінках журналу «Вільна українська школа» знаходимо також повідомлення про надходження до Центрального бюро не лише членських внесків, а й коштів, які направлялись до фондів, започаткованих спілкою. До 1 вересня 1918 р. до 5 фондів надійшли такі кошти: до видавничого фонду - 3250 крб., на будівництво учительського дому у Києві - 3483 крб. 40 коп., до фонду хворим учителям - 247 крб. 73 коп., фонду поневоленим учителям - 291 крб. 72 коп., фонду відділу антропології та етнографії ім. Хв. Вовка - 380 крб. 17 коп.¹⁵

Взагалі матеріали журналу «Вільна українська школа», видання якого тривало до початку 1920 р., дають можливість отримати дуже цікаву інформацію про роботу Всеукраїнської учительської спілки і особливо про проблеми українізації школи. Але не можна не згадати і про те, що в Україні виходив у світ й інший профспілковий журнал, який носив назву «Голос семьи и школы» і був друкованим органом «Професіонального учительського союзу на Україні и Всеукраїнського союзу батьківських організацій». Це видання переймалося проблемами розвитку російської школи і культури в Україні.

До початку 1919 р. відбулося розширення мережі професійних спілок, і на 1 січня 1919 р. склад Всеукраїнської учительської спілки був таким¹⁶:

№	Губернії	Всього спілок	Приєднались	Умовно	Остаточо	Не увійшли	Є відомості		Членські внески			
							Спілок	Число членів	Від спілок	Від членів	Сума	Інші кошти
1	Київська	17	15	8	7	2	14	2638	6	1180	590	773
2	Полтавська	22	17	11	6	5	20	5910	13	3469	1734	1141
3	Подільська	14	13	7	6	1	12	2479	6	964	482	50
4	Чернігівська	15	5	2	3	10	11	1611	5	449	224	29
5	Волинська	10	7	4	3	3	8	1615	5	1092	546	-
6	Катеринославська	7	6	3	3	1	5	1508	4	1093	546	232
7	Харківська	5	3	-	3	2	5	1417	3	897	448	200
8	Херсонська	8	6	3	3	2	7	2697	5	1997	998	305
9	Таврія	1	1	1	-	-	1	76	1	76	38	10
10	Холмщина	1	1	-	1	-	1	340	1	340	170	-
11	Різні	4	1	-	1	3	3	224	1	56	28	187
	Разом:	104	75	39	36	29	87	20515	50	11613	5804	2927

У порівнянні з квітнем 1918 р. кількість спілок, які приєдналися до Всеукраїнської учительської профспілкової організації, збільшилася майже на третину. Відбувся також їх поділ на спілки, що приєдналися умовно та остаточно, причому останніх було менше від тих, які мали сумніви щодо остаточного приєднання. Це говорить про те, що на початку 1919 р. ще не існувало стійкої розгалуженої мережі місцевих українських учительських спілок. Головною причиною цього було нестійке політичне становище в Україні та часті зміни влади.

Ускладнювалась робота українських шкіл та учительських спілок у зв'язку з наступом денікінської армії, який призвів до окупації більшої частини України. Нова влада висловила своє негативне ставлення до українізації школи. Державною було проголошено російську мову. У цей складний час, коли в усіх засобах масової інформації було введено сувору цензуру, в журналі Всеукраїнської учительської спілки «Вільна українська школа» друкувалися статті та невеликі замітки, в яких давалися роз'яснення місцевим учительським організаціям щодо їх поведінки в нових умовах. В № 1-3 журналу, датованому серпнем-жовтнем 1919-1920 навчального року, було вміщено статтю Я. Чепіги «Українське учительство в нових освітніх обставинах», де автор намагався в рамках дозволеного цензурою висловити своє власне бачення ситуації, що склалась¹⁶. Відмова нової влади від фінансування українських шкіл та дозвіл їх існування як приватних або ж за кошти громад - це був єдиний вихід для збереження існуючих українських шкіл. Я. Чепіга мав надію, що «народ знайде в собі сили... і достойний вихід з такого стану».

Автор статті підтримував тих учителів, які «не продають за тимчасові блага своїх переконань, своїх ідеалів». Він підкреслював, що «нема такої сили, яка б повернула всю нашу роботу в старі річища освіти». Я. Чепіга згадував і про тих учителів, «які поспішили поквитатись з українізацією, і зрадивши український народ, перейшли на російську викладову мову». Для таких учителів не існувало українського народу і його мови, вони завжди з презирством ставилися до «мужицької мови», знали її, але весь час прагнули російської, яку вони вважали культурною мовою. Назвавши таких учителів «зрадниками і злочинцями», автор статті вказав, що віднині шляхи з ними розійшлися. Він висловив надію, що українська школа ще стане державною. Але в сучасних умовах «приватна школа надає право громаді вибирати ту освіту, яку вона хоче, і відкрити ту школу, яка відповідає потребам життя».

Крім того, в журналі «Вільна українська школа» були надруковані роз'яснення до наказів з освітніх питань денікінської влади. Особливо зверталась увага на деякі поступки щодо українських шкіл, які під тиском патріотично налаштованого учительства зробили представники нової влади 20 вересня 1919 р. наказами під № 4432 та № 4433. У першому з них говорилось про те, що школи з українською мовою викладання визначаються як приватні навчальні заклади і мають право отримувати матеріальну допомогу з державної скарбниці за умов, якщо вони утримуються громадськими організаціями. У другому наказі про школи за № 4433 дано пояснення щодо нижчих початкових шкіл в районах, де населення розмовляло «малоросійською мовою». (Навіть у наказах не називали її українською). Тому у цих школах дозволялось користуватись у викладанні «природною мовою учнів», але разом з тим наголошувалось, щоб у них не було зменшено кількість годин на вивчення російської мови¹⁸.

Отже, і за денікінської влади Всеукраїнська учительська спілка домагалась, щоб у нижчих початкових школах, які продовжували бути державно-земськими, викладання велось українською мовою. Середні ж українські школи, хоч і стали недержавними, але могли користуватись матеріальною підтримкою земств, міських самоврядувань та різних товариств.

Після визволення від денікінців і встановлення радянської влади в Україні в грудні 1919 р. центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки через журнал «Вільна українська школа» інформувало своїх членів спілки про труднощі профспілкової роботи за Денікіна. Вказувалось, що діяльність організацій була просто неможлива, їх закривали, активістів заарештовували, з'їзди та наради заборонялись. Але «найбільшу руїну» несла ця влада національним школам - українській, польській, єврейській. Тому з приходом до влади більшовиків розпочався новий етап діяльності учительських спілок. Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки висловлювало надію, що в нових умовах українське учительство зможе «вільно продовжити свою працю і тепер повинне взятися за організацію з подвійною енергією і по виразно наміченому плану»¹⁹.

Із встановленням в Україні радянської влади центральне бюро ВУС намагалося визначити свої позиції щодо нової влади. Керівництву спілки було зрозумілим, що для захисту інтересів української національної школи потрібно шукати контактів з Наркоматом освіти. Тому на надзвичайному засіданні Центрального бюро 2 лютого 1919 р. було вирішено продовжувати відстоювати інтереси української школи і учительства. Було визначено делегацію від спілки у складі А. Бакалінського, О. Дорошкевича (виконував обов'язки голови спілки після від'їзду з м. Києва С. Русової) та С. Романюка для зустрічі з комісаром освіти В. Затонським. У ході зустрічі з'ясувалось, що всі ступені школи, від нижчої до вищої, будуватимуться за принципом єдиної трудової школи, а проведення шкільних реформ можливе лише на основі опори на організоване учительство. Проте радянський уряд визнавав лише учительські організації, що стояли на радянській платформі. Планувалося скликати з'їзд учителів-інтернаціоналістів, з якими і буде підтримувати відносини уряд «як з виразником волі трудового учительства»²⁰.

Центральним бюро ВУС було вироблено й розіслано в усі місцеві професійні спілки «Інструкцію Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки до всіх місцевих учительських організацій», в якій говорилось про ставлення ВУС до радянської влади та давалися вказівки щодо діяльності низових організацій. Вказувалося, що в умовах, коли радянське військо зайняло майже всю територію України, ВУС прагне залучити організоване українське учительство до співпраці з новою владою задля збереження надбань національної української освіти. Членам спілки рекомендувалося брати активну участь у культурно-освітній та шкільній роботі, виступати за втілення в життя всенародного, безплатного, обов'язкового і рівного для всіх верств населення навчання рідною мовою. Радилось вживати всіх заходів, щоб представники ВУС обов'язково входили до колегій з народної освіти при місцевих радах²¹. Отже, за мету своєї подальшої діяльності Центральне бюро ставило пошук шляхів для співпраці з новою владою.

На підставі рішень II з'їзду делегатів ВУС Центральне бюро вступило до Уцентпроф, який об'єднував професійні організації України в єдиний професійний союз. Цей крок до об'єднання підтримувало і провінційне учительство. Проте центральне бюро навіть за радянської влади не відмовлялось від своїх попередніх планів і далі намагалося проводити в життя принципи єдиної національної школи. Але саме національний характер ідей сприймався новою владою як дрібнобуржуазний напрямок діяльності. Члени української профспілки на місцях працювали у відділах народної освіти, а у м. Києві вони брали участь у різних комісіях при Наркоматі освіти, проте вирішального впливу на прийняття рішень вони не мали. Всеукраїнська учительська спілка все більше віддалялась від вирішення загальнодержавних освітніх справ. Наркомат освіти у своїй роботі все більше опирався на невеликий за чисельністю союз учителів-інтернаціоналістів. А це не могло не відбиватись в негативному плані і на роботі всієї освітянської галузі в реалізації ідей єдиної трудової школи²².

Подальші плани діяльності та напрямки реорганізації ВУС намагались обговорити на третьому з'їзді делегатів спілки, який був призначений на 18-20 січня 1920 р. Проте поганий зв'язок з провінцією та вплив урядових структур не дозволив забезпечити повне представництво делегатів, а голова Київського губернського відділу народної освіти заборонив скликання з'їзду. У визначений час прибули 36 делегатів від Київщини, Полтавщини, Чернігівщини та Волині. Але між ними не було порозуміння щодо початку роботи з'їзду. Представники чотирьох повітів не визнали його повноважень і перебували на засіданні у статусі спостерігачів. Решта присутніх проголосила себе III з'їздом спілки і розпочала роботу. Обговорюючи плани подальшої діяльності, делегати висловлювали дві точки зору. Перша - про пристосування спілки до нових умов і подальшу переробку статуту, друга - про скасування спілки та створення нової професійної організації за «московським прикладом». Прихильників, що відстоювали другу позицію, виявилось більше, і з'їзд прийняв рішення про «скасування» Всеукраїнської учительської спілки²³. Фракція комуністів-боротьбистів при ВУС мала намір утворити новий «Організаційний комітет Всеукраїнської спілки працівників освіти та соціалістичної культури». Всі справи та майно Центрального бюро ВУС передавались йому, а місцеві профспілки повинні були перебудувати свою діяльність на основі статуту «Всероссийского съезда работников просвещения и социалистической культуры».

Ще до прийняття рішення з'їзду Центральне бюро склало декларацію, в якій відзначали малочисельність і випадковість з'їзду, а всю відповідальність за можливі рішення переклало на присутніх на зібранні представників спілки.

У лютому 1920 р. Всеукраїнську учительську спілку було розпушено, а її членів включено до Всеросійської спілки працівників освіти.

Отже, за часів виборювання незалежності 1917-1920 рр. Всеукраїнська учительська спілка об'єднала в своїх лавах прихильників існування української школи і відіграла значну роль у її створенні. У період революції відбулось її організаційне становлення, була сформована мережа губернських та повітових організацій. Основною проблемою, що була у центрі уваги профспілки, стали питання реформування школи та її українізації. Першочерговими напрямками діяльності профспілки також були: відстоювання прав українського учительства, підготовка підручників і розробка програм для нової школи, влаштування бібліотек, організація відпочинку, лікування учителів та інші.

Значну роль у координації діяльності місцевих спілок відіграв журнал Всеукраїнської учительської спілки «Вільна українська школа», на сторінках якого систематично роз'яснювались позиції центрального бюро спілки, проходив обмін думками її членів, вміщувались статті видатних українських педагогів. У період частих змін влади та військових дій, що відбувались на той час в Україні, професійна спілка учителів стала однією з організацій, яка об'єднала навколо себе національні освітні кола з метою створення української школи і досягла в цьому напрямку значних результатів.

Джерела та література:

- 1 Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. - Одеса, 1998. - 200 с.; Боровик А. М. Професійна спілка учителів та її роль в українізації шкільної освіти (1917-1920 рр.). // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції. - Луганськ СНУ. - 2002. - С. 40-43; Кравченко А. А. Роль Всеукраїнської учительської спілки в справі організації та розвитку української школи // Наукові записки: Зб. наук. ст. Нац. пед. універ. ім. М. П. Драгоманова. - Вип. 44. - К.: НПУ, 2001. - С. 201-206.
- 2 З життя українських спілок // Вільна українська школа (далі ВУШ). - 1918. - № 7. - С. 183.
- 3 Чернігівська учительська спілка // Черниговская земская газета. - 1918. - 7 июня.
- 4 Всеукраїнська учительська спілка // ВУШ. - 1917. - № 2. - С. 113.
- 5 Всеукраїнська учительська спілка // ВУШ. - 1918. - № 8-9. - С. 288.
- 6 В справі шкільної реформи на Україні // ВУШ. - 1918-1919. - № 1. - С. 42-47.
- 7 Там само.
- 8 З життя учительських спілок // ВУШ. - 1918-1919. - № 1. - С. 48-50.
- 9 При Центральному бюро Всеукраїнської учительської спілки // ВУШ. - 1918-1919. - № 2. - С. 114.
- 10 Лікарська комісія // ВУШ. - 1918-1919. - № 3. - С. 175-176.
- 11 З життя учительських спілок // ВУШ. - 1918-1919. - № 3. - С. 172.
- 12 Лебединська повітова учительська спілка // ВУШ. - 1918-1919. - № 2. - С. 115.
- 13 Мелітопольська повітова учительська спілка // ВУШ. - 1918-1919. - № 2. С. 115-116.
- 14 Олександрівська міська учительська спілка на Катеринославщині // ВУШ. - 1918-1919. - № 2. - С. 116-117.
- 15 До бюро Всеукраїнської учительської спілки // ВУШ. - 1918-1919. - № 2. - С. 118.
- 16 Таблиця складена на основі матеріалів журналу «Вільна українська школа». - 1918-1919. - № 8-9. - С. 42-43.
- 17 Чепіга Я. Українське учительство в нових освітніх обставинах // ВУШ. - 1919-1920. - № 1-3. - С. 84-87.
- 18 Пізніші роз'яснення про українські школи // ВУШ. - 1919-1920. - № 1-3. - С. 89-90.
- 19 Циркуляри і розпорядження ЦБ ВУС // ВУШ. - 1919-1920. - № 4-5. - С. 169-170.
- 20 Шкільна хроніка // ВУШ. - 1918-1919. № 6-7. - С. 69.
- 21 Там само. - С. 67-68.
- 22 Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-19 рр. - К., 1920. - С. 122.
- 23 Справоздання Центрального Бюро ВУС.// ВУШ. - 1919-1920. - № 4-5. - С. 194.

У ГЛИБ ВІКІВ

Сергій Шумило

КИЇВСЬКА МІСІЯ АПОСТОЛІВ СЛОВ'ЯН: ПЕРШЕ ХРЕЩЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ ТА ВПЛИВ НА ПОДАЛЬШУ ДОЛЮ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

**(Матеріали до канонізації перших мучеників українських за віру Христову,
благовірних князів Оскольда і Діра Київських)**

Сьогодні вже мало в кого виникають сумніви щодо поширення та впливу християнства в землях нинішньої України задовго до хрещення Великого князя Київського Володимира Святославича (980 - 1015). Але наші сучасні офіційні історіографи в силу різних причин, головна з яких - побоювання втрати в очах закордонних вчених авторитетів «науково-професійної кваліфікації», ще й досі продовжують нав'язувати нам застарілі нормандські міфи про варязьке походження Русі, київської правлячої династії та прийняття нею християнства чи не останньою в Європі - аж 988 року. І це, незважаючи на те, що численні вітчизняні та закордонні джерела чітко доводять зовсім протилежне. Найціннішим серед таких джерел є свідчення про хрещення останніх спадкоємців Києвої каганської (царської) династії Оскольда і Діра - каганів Київських та всієї русинської дружини. Твердження, що ці князі були варязького походження і служили воеводами у новгородського князя-варяга Рюрика, не витримують жодної критики. Ще акад. О. О. Шахматов ґрунтовно спростував це, довівши, що Оскольд і Дір були останніми представниками місцевої династії князя Кия. Серед сучасних дослідників таку ж думку відстоював видатний історик М. М. Тихомиров, а акад. Б. О. Рибаків на підтвердження слов'янського походження обох князів ім'я Оскольд виводив від назви річки Оскол, у зв'язку з чим правильним буде вживати не «Аскольд», а саме «Оскольд», як-то стрічається в давньорусинських літописах. Свої обґрунтування вони підкріплюють повідомленнями польських хроністів Яна Длугоша, Матвія Стрийковського та інших, які повідомляють, що «після смерти Кия, Щека та Хорива, успадковуючи за прямою лінією, їхні сини і племінники багато років панували у русинів, поки спадщина не перейшла до двох рідних братів Оскольда й Діра»¹.

Хрещення Великих князів Оскольда і Діра Київських

«Повість времінних літ» розповідає, як київські князі Оскольд і Дір, скориставшись з відсутності в Костянтинополі візантійського імператора Михаїла III (850 - 867 рр.), підступили з флотом в 200 кораблів до столиці «світової імперії» і поруйнували її околиці, хоча самого міста так і не здобули. Завдяки чуду Влахернської ікони Богородиці, шати якої патріарх Фотій після молебню опустив у море, знялася буря і знищила «безбожних Русі кораблі»². Аналогічне свідчення про похід Оскольда і Діра ми знаходимо і в болгарському рукописі Хронографа Георгія Амартола, копія якого, що дійшла до нас, була зроблена не на Русі, а в сербському афонському монастирі Хіландарі.

Ці стилі згадки з «Повісти» та «Хронографа» доповнюють цінні візантійські свідчення. Зокрема, хроніку Симеона Логофета та повідомлення Микити Пафлагонського, Лева Граматика, Георгія Ченця, Сократителя Симеонова, Послідовника Феофана, Георгія Кедрина, Зонари та Гліки. Важливим джерелом з цього питання слугує також

візантійська хроніка Манасії, яку в 1894 р. опублікував Франц Кюмон: в ній подається навіть точна дата нападу Руси на столицю Візантії - 18 червня 860 року. Видатний літургіст М. Ф. Красносельцев, вивчаючи Типік Великої церкви IX в., також віднайшов у рукописі повідомлення про ті події, в тому числі запис про облогу Костянтінополя русинами в червні 860 року³. Однак найціннішими джерелами про ті події слугують свідчення очевидця - патріарха Св. Фотія Великого (858-867; 878-886). Св. Фотій свідчить про цей напад у двох промовах: першу він виголосив у Софійському кафедральному соборі під час облоги міста, а другу - після зняття облоги. Їх доповнює «Окружне послання» Св. патріарха Фотія до патріархів Сходу року 867, в якому подається не лише характеристика русинів та згадка про їх напад на Костянтінополь, а й повідомляється, що русинські князі, настрашені чудом Божої Матері, відмовились від язичництва і, визнавши істинність віри Христової, виявили бажання охреститися. Окрім цього, згідно зі свідченнями Св. Фотія, цісар Михаїл III вислав до Києва православного єпископа та священників, і на Русі навіть було засновано окрему єпархію...⁴.

Серед вітчизняних писемних джерел лише Никонівський літопис зберіг свідчення про хрещення України-Руси за Свв. Оскольда і Діра. Вони вміщені в тій його частині, котра була складена, як вважають Б. О. Рибаків та інші дослідники, на основі «Оскольдова літопису». «Сотвори же мирне устроїння з прежереченими Руси, і преложи сих на християнство, і обещавшеся хреститися, і просиша архиерея, і посла до них цар»⁵.

Ті знамення, що Господь і Божа Мати подали русинському війську під стінами Царгорода, свідчили як про неймовірну велич істинної віри Христової, так і про важливу християнську місію, котру мала перейняти Україна-Русь від Візантії - єдиної на той час охоронниці істинного християнства. «Ви - рід обраний, царствене священство, народ святий, люди, що взяті до уділу, аби сповіщати досконалість Закликавшого вас із пітьми до дивовижного Свого світла. Колись «ненарод», а тепер народ Божий...» (1 Петр. 2. 9). Саме такими словами Св. Апостол Петро пророко звертався до населення Понту та Північної Припонтиди, тобто майбутніх Візантії та Київської Руси-України, що, за Промислом Божим, мають виконувати особливу місію «Явного Покликання». Це із широкою вірою було усвідомлене Великими київськими Оскольдом і Діром, і вже додому вони повернулися з новою місією...

По поверненні до Києва після невдалого походу на Костянтінополь Оскольд і Дір відправляють до Візантії послів, які уклали з імператором мирний договір та просили послати до Києва вченого християнського місіонера - єпископа. На думку видатних вчених академіка В. Ламанського, В. Пархоменко, А. Карташева та інших, цим першим місіонером-єпископом Київським був саме Св. Мефодій, який разом із своїм братом Св. Кирилом та іншими послідовниками і здійснив охрещення киян та представників деяких інших східнослов'янських племен⁶. Таке твердження цілком логічне, адже є факти, які дають певні підстави для нього. Перш за все, це оповідання про чудо зі Св. Євангелієм, яке на вимогу язичників християнський місіонер кинув у вогонь задля підтвердження істинності віри Христової, і воно не згоріло, внаслідок чого багато язичників охрестилося. За Никонівським літописним списком, який укладено на основі залишків «Літопису Оскольда» IX в. та інших стародавніх літописних джерел, це чудо сталося у Києві за часів правління Оскольда і Діра Київських, а Кольбертинські аналі та інші джерела свідчать, що сталося воно із Св. Кирилом, місіонерська проповідь якого припадає на час правління саме цих київських володарів. Саме на їх прохання Св. патріарх Фотій у 861 році відряджає у складі козарського посольства до Київської держави, яка в ті часи перебувала у військово-династичному союзі із козарами, Свв. Кирила і Мефодія, апостолів слов'янських, котрі на берегах Дніпра і здійснили свою місію по наверненню язичницьких слов'янських племен у святу віру Христову.

«Коли цей єпископ дістався столиці русинів, - свідчить Костянтин Багрянородний (919-959), - каган русинів звелів скликати віче. Тут була присутня велика кількість простого люду, а головував сам каган зі своїми вельможами і сенаторами, котрі по довгій звичці до язичництва більше за інших були до нього схильні. Почали дискутувати про віру свою та християнську; запросили архіпастиря і спитали його, до чого він збирається навчати їх. Єпископ розкрив Євангеліє і почав благовістити перед ними про Спасителя і Його чудеса... Руси, слухаючи благовісника, промовили до нього: «Якщо і ми не побачимо чого-небудь подібного, особливо подібного до того, що, за словами твоїми,

сталося з трьома отроками в печі, ми не хочемо вірити)... Вони просили, аби повергнута була до вогню, навмисно розведеного, сама книга Євангелія, даючи обітницю неодмінно повернутись до християнського Бога, якщо вона залишиться у вогні неушкодженою. Тоді єпископ, звівши очі і руки свої догори, закликав велегласно: «Господи, Ісусе Христе, Боже наш! Прослави і нині святе ім'я Твоє перед очію сего народу», - і кинув священну книгу Завіту до палаючого вогнища. Пройшло кілька годин, вогонь спожив увесь матеріал, і на попелищі виявилось Євангеліє зовсім ціле і неушкоджене; збереглись навіть стрічки, якими воно було защебнуто. Бачучи це, варвари, вражені величчю дива, негайно почали хреститися»⁷.

Те, що це диво здійснили в Києві ніхто інший, як апостоли слов'ян Свв. Кирило і Мефодій, певною мірою засвідчують самі візантійські джерела. Так, в одному з грецьких рукописів хоча спочатку помилково і суміщаються обставини хрещень 861 та 988 років, тобто за Оскольда і Володимира, далі чітко описується виключно перше хрещення русинів. У цьому рукописі повідомляється про прислання імператором до русинів єпископа, здійснення ним чуда з Євангелієм та масове охрещення язичників. Але найціннішим тут є свідчення, що разом з єпископом до русинів були послані два знамениті вчені мужі Кирило й Афанасій, які, «бачучи, що руси не розуміють грецького алфавіту, і побоюючись, аби з-за невміння писати і читати вони невдовзі не відпали від віри, накреслили для них тридцять п'ять літер, що звуться: аз, буки, веди і т. п. І за допомоги яких руси і донині залишаються непохитні в пізнанні християнської віри»⁸. Отже, київська місія апостолів слов'ян 861 - 863 рр. не викликає жодних сумнівів.

«Коли ж вислухали каган і вельможі його, - сказано в Пространному житті Св. Кирила, - його солодкі та доречні слова, то промовили до нього: «Посланий ти нам самим Богом задля просвітлення нашого. Вивчив ти з Його допомоги усі книги Його і все пояснив нам по чину, досита насолодив нас медоточивими словами із святих книг. Хоч і невчені ми люди, але віримо, що ти від Бога...» І «хрестилось же тоді близько двохсот мужів, відмовившись від язичницьких мерзот та беззаконних шлюбів. А каган написав цісарю: «Послав ти нам, владико, мужа, пояснившого нам суть християнської віри. Святий він і словами, і ділом. І, пізнавши істинність віри сеї, повеліли ми усім хреститися добровільно, сподіваючись досягти того ж, що й ви. Усі ми - друзі царства твого й готові допомагати тобі всюди, де побажаєш», - розповідається у житті Св. Кирила»⁹.

Підтвердженням того факту, що від Св. Кирила хрестилися тоді саме давньоукраїнські слов'янські племена, а не козарські, слугує те, що козари за своїм віросповіданням були не язичниками, а монотеїстами (переважно юдеями), а юдаїзм уже тривалий час був офіційною релігією каганату. До того ж козаро-єврейські кагани настільки фанатично були віддані своїй вірі, що навіть піддавали жорстоким гонінням християн і вели в країні релігійні війни. Свв. Кирило і Мефодій незадовго до місійної подорожі до Києва дійсно їздили у складі козарського посольства до м. Ітиль, можливо, навіть брали участь у диспуті з юдейськими першосвящениками, але та місія була суто дипломатична і, до речі, наразилась на невдачу. Про це у листі до Хасдая Ібн-Шафрута свідчить і козаро-єврейський каган Йосип. Ніякого навернення козарського кагана до християнства в 860-861 роках, про яке йдеться у пізніших редакціях житія Св. Кирила, історія не знає, та його й не могло бути... Від часів примусового запровадження в Козарії юдаїзму найзапеклішим ворогом каганату вважалась Візантія, її впливи та релігія. Від недавньої надзвичайної віротерпимості в каганаті не залишилося й сліду¹⁰. Отже, безперечно, мова може йти лише про хрещення східнослов'янських язичницьких племен, що тривалий час перебували у тісному військово-політичному союзі з язичницькою Козарією, і тільки помилково за старою пам'яттю названими пізнішими авторами житія Св. Кирила «козарами». До того ж київські монархи Оскольд і Дір, як і козарські, носили титул «каган», що певною мірою також могло вплинути на плутанину та перекручення в пізніших списках житія. На такій версії наполягає чимало джерел. Так, на неї в дещо завуальованому вигляді натякає навіть архієпископ Георгій Кониський у своїй «Історії Русів», де стверджується, що більшість козарського люду мала слов'янське походження. «Козарами прозивали всіх тих, що їздили верхом на конях і верблюдах та чинили набіги; а цю назву згодом одержали й усі воїни слов'янські, обрані із своїх же родів для війн та захисту вітчизни, якій служили у власнім озброєнні, комплектуючись та перемінюючись також своїми родинами. Але коли в часи воєнні вирушали вони поза

свої землі, то інші громадянського стану мешканці надавали їм допомогу, і для цього заведене було у них складання громадське або податі, прозвана нарешті з ненавистю «Данина Козарам». Воїни ці, допомагаючи постійно союзникам своїм, а особливо грекам, в війнах з їхніми ворогами, перейменовані були царем грецьким Костянтином Мономахом з Козар Козаками, і така назва назавжди вже у них залишилась»¹¹. Відвертішим твердження про спорідненість козар та русів, їхнє раннє охрещення ми зустрічаємо у гетьмана Пилипа Орлика в його видатній конституції 1710 року: «Перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через козарських каганів від Костянтинопільського Апостольського престолоу. І відтоді аж донині наш народ твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією /.../ Народ Козацький, давній та відважний, раніше званий Козарським, спочатку піднісся безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східня (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиритворити цей народ, поєднався з ними міцним союзом...»¹². У цьому місці ми маємо натяк на те, що козацьке населення Подоння та Подніпров'я (території, підконтрольні козарам) є прямими нащадками давньоукраїнських слов'янських племен, що перебували у військово-політичному союзі з козарами. Така згадка багатьма дослідниками вважається помилковою допискою. Але якщо ми детальніше розглянемо слов'яно-козарські відносини VII - IX вв., то побачимо, що П. Орлик та архієп. Георгій (Кониський) були набагато обізнанішими у цих питаннях, ніж більшість сучасних вчених з науковими ступенями.

Козаро-русинські відносини

Згідно з твердженнями Ригельмана, Грабянки, Кониського, Ключевського, Ламанського, Гумільова, Артамонова, Прицака та інших, значна частина тогочасного козарського люду належала до одного зі східнослов'янських степових племен, над якими посідала козарська знать і під проводом яких вони здійснювали видатні військові походи на Каспій, Персію, Арабський халіфат та Візантію. Такі твердження є цілком обгрунтованими, адже антська (протоукраїнська) колонізація ще в IV - V ст. опанувала басейн Дону і навіть присунулась до Азовського моря, асимілювавши у собі місцеві скито-сармато-аянські племена. Одночасно, як пише М. С. Грушевський: «Слов'янські добровільці склали тюрко-фінським ордам товариства в походах, прилучалися до їх мандрівок, розбійничих походів на задунайські чи інші краї. Потім, з переходом Аварів, настало певне затишшя. Тюрко-фінські орди на Подоню та Поволжю організувалися під проводом Козарської орди і загородили (разом з антами. - Авт.) тюрському потоковій шлях з Азії до Європи на цілих два-три століття і дали трохи спокійніше пожити нашому Чорномор'ю»¹³. Отже, виходить, що виникнення в сер. VII ст. сильної ранньофеодальної Козарської держави-імперії, до складу якої увійшли території Північного Кавказу, Приазов'я, частина Криму, Подоння та степові й лісостепові території аж до Дніпра, відбувалося за прямої співучасті східних слов'ян, які на той час вже досить міцно опанували Подоння та узбережжя Азовського моря¹⁴. Підтвердженням того факту, що переважну частину населення Козарського каганату склали саме слов'яни, можуть слугувати і свідчення арабського географа Абульфеда, згідно з яким між козарами були два цілком відмінні етнотипи - чорний (тюркютський) та білявий (слов'янський), а також арабського письменника IX в. ал-Бекрі, який взагалі подає сенсаційні у цьому відношенні свідчення: «Найголовніші з племен півночі розмовляють слов'янською, тому що змішалися з слов'янами: баджинаки, руси і козари»¹⁵, а персидський історик Фахр ад-Дін додає, що козари писали письментами, перейнятими у слов'янорусів¹⁶. До того ж відомо, що одне з найчисельніших козарських племен - північні савіри - ослов'янилися за мовою ще в антські часи (Гумилев Л. Н. *Тысячелетие вокруг Каспия. - М.: Ин-т ДИ-ДИК, 1998. - С. 174*). Отже, виходить, що і державу цю правильніше було б називати Козаро-Слов'янською. Давньоукраїнський літопис також засвідчує, що певний час зверхність козарської верхівки визнавали східнослов'янські племена, не лише подонські (що в XV - XVI вв. виділилися в окрему етнічну групу «донсько-козацьку» і вважали себе окремим від «москалів» народом), а й подальші, такі, як в'ятичі на Оці, радимичі на Сожі, сіверяни на Десні і навіть частина полян.

«На жаль, - пише М. С. Грушевський, - відомості про Козар дуже убогі і далеко не виявляють найцікавіших питань, пов'язаних з історією їх і відносинами до східно-

слов'янського розселення»¹⁷. А отже, козаро-українські родинно-племенні, військово-політичні та культурні відносини у VII - IX вв., а також їх впливи на подальше формування окремої східнослов'янської «антсько-русинської» або «протоукраїнської» народності та державності не мають належного висвітлення у вітчизняній науці. Щодо християнства, то відомо, що в Козарію воно заносилось переважно із Закавказзя та Візантії і мало там досить міцне коріння: з кін. VII ст. до складу Козарського каганату входила уся Керчинська протока разом з християнськими Боспором та Фанагорією (укр. Тмутаракань), а також східний Крим разом з Херсонесом, в якому певний час навіть посідав козарський намісник -тудун. Як відомо, у цих підвладних козарам містах з давніх часів існували власні православні єпископські катедри, а з VIII ст. навіть в самій столиці каганату було засновано окрему національну козарську єпархію -Тильську, що входила до складу Дорійської метрополії в Криму. Існувала з VIII ст. в межах Козарського каганату й інша православна єпархія - Хвалинська (Прикаспійська). В цілому в межах Козарського каганату за довго до подорожі Свв. Кирила і Мефодія перебувало сім православних єпархій, ієрархи і духівництво яких мали досить вагомий вплив серед місцевої аристократії та населення¹⁸.

До нас дійшло ім'я одного із перших християнських місіонерів - єпископа Ісраела, який в 80-х рр. VII ст. на вернувшись до християнства численні савіро-козарські слов'яномовні язичницькі племена на чолі з одним з найвпливовіших в Козарії князів - Алп-Ілітвером. Як свідчить в своїй «Історії агван» автор X в. Мойсей Каганкатваці, язичницькі святилища тоді було понищено, священні дуби попалено, єпископ Ісраел «власноруч ламав амулети і з них робив зображення хреста Господня»¹⁹. В країні було збудовано чимало християнських храмів, зокрема в давній столиці Козарії м. Беленджер, а сама християнська релігія, згідно зі свідченнями арабського історика Мусаді, вільно співіснувала та розвивалась поруч з релігіями (громадами) юдейською, мусульманською та язичницькою. Приймали християнство і в середовищі каганських родин. Так, відомо, що наприк. VII - поч. VIII ст. християнство прийняла донька козарського кагана Ібузир Глявана, а в 732 р. - сестра кагана Булана. Поступово козарські кагани починали і самі схилитись до християнства, однак, як пише д-р С. Плетньова: «Постійні суперечки з Візантією про впливи в західних провінціях, природно, не сприяли прихильності кагана і царя до релігії візантійців». «Християнізація Козарії взагалі не влаштовувала кагана, оскільки вона, по суті, означала ідеологічне підпорядкування сусіднім християнським країнам і, головне, могутній Візантійській імперії»²⁰.

Цікаво, що в козарських містах поруч з громадами юдейською, мусульманською та власне козарською мирно співіснували і громади слов'яно-русинські, які вже в ті часи, за свідченням арабського історика Ібн Хордадбеха, зазнали певного християнізаційного впливу, а їхні купці офіційно видавали себе за християн...

Так само, напевно за якоюсь двосторонньою угодою, у Києві - центрі союзу східнослов'янських племен-князівств - здавна мирно співіснувала громада козарська. Також у стародавньому Чернігові, центрі Сіверської землі, існувало козарське (салтівське) поселення, яке навіть брало участь у ритуалах пануючої місцевої слов'янської верстви, - а пануюча верства, на думку історика В. Я. Петрухіна, сприймала саме «козарські ритуали»²¹. Причому ритуали «царські» (каганські). Окрім цього, Петрухін стверджує, що обряди зі зброєю здійснювали люди, які були добре обізнані зі салтівськими (козарськими) звичаями і, напевно, вважали їх своїми²². Однак самі традиційні речі козарського кола - так званої салтово-маяцької культури - у Києві, Чернігові та інших місцях під час археологічних досліджень трапляються в поодиноких екземплярах і складають незначну частку відсотка від загальної кількості подібних знахідок. Це в свою чергу свідчить як про переселення певної частини козарського населення (переважно знатного походження) до русинських міст, так і про досить швидку їх асиміляцію з місцевим слов'янським населенням.

Пояснити це можна лише тим, що, намагаючись колись піднести економічний вплив своєї імперії, козарське керівництво дозволило в своїй землі осісти вигнанцям з Персії та Візантії єврейськокупецьким колоніям, які за досить короткий час зуміли наблизитись до царського двору і вже наприк. VIII ст. у каганаті вчинили військово-політичний заколот, скинувши правління тюрко-козарської аристократії і захопивши владу у власні руки. Згідно зі свідченнями юдейсько-козарського кагана Йосипа, після смерті останнього язичницького кагана Булана (+790) в Козарії тривалий час точились запеклі

війни, в результаті яких перемогу одержала юдейська партія на чолі з незаконнонародженим від рабині-еврейки сином Булана -Обадією, якого і було проголошено каганом²³. В 799 році самозванець Обадія проголошує юдаїзм офіційною релігією Козарського каганату і починає примусово його нав'язувати мешканцям країни. Як відзначає д-р Плетньова: «Нова релігія не об'єднала, а навпаки, роз'єднала і без того хитке державне утворення, очолюване козарами. Прийняття юдаїзму каганом, царем і всією ігильською знаттю відірвало їх від іншої козарської аристократії... Між ігильською та провінційною аристократією почалася боротьба за владу і впливи в каганаті. Провінціали і всі, хто не прийняв юдейської релігії, в тому числі християни й мусульмани, об'єдналися проти уряду... Боротьба йшла безжална, в ній гинули не лише «фрондери», але й визначні представники юдейської верхівки. В числі останніх були, напевно, сам Обадія та два його сини: Езекия та Манасія...»²⁴. Етнічні савіро-козари і слов'яно-руси, серед яких переважали християни та мусульмани, довгий час вели запеклу боротьбу із загарбниками, але, врешті-решт, останніми за допомогою печенігів та гузів були розбиті й частково загинули, а частково відступили до Угорщини та Наддніпрянщини (суч. України). Тут вони вступили у союз з місцевими князями, пішовши разом із залишками свого війська до них на службу. Саме цим і пояснюється поява козарських поселень у Києві, Чернігові та інших давньоукраїнських містах, а також значна перевага та впливи гунно-козарських традицій у військових дружинах київського князя-кагана. Київські князі, скориставшись релігійною смутою в каганаті, доклали неабияких зусиль, аби перетворити свою країну із «козарської провінції» в новий державно-політичний центр Східної Європи... За зразком Козарського каганату було побудовано і новий (дуалістичний) державний устрій Київської держави: як і у козарів главою держави був каган, котрий користувався надзвичайним авторитетом та впливом, але в управлінні йому допомагав і вирішував більшість військово-політичних питань воевода. Саме цим можна пояснити те, що у вітчизняних літописах поруч з каганом Діром Київським, якого арабський дослідник аль-Мусаді називав найвеличнішим серед слов'янських князів, що володів багатьма містами і великими територіями, всюди згадується його співправитель Оскольд. Що ж стосується традиційного згадування у літописних списках обкладення «козарською даниною» русинських міст, то вона у виключно козарському розумінні припинилася саме з падінням в Козарії тюрксько-козарської династії Ашина і переходу її воевод на службу до Київських каганів. З цього часу серед східнослов'янських племен починає свою історію саме «київська данина», яку здійснювали наймані Київським каганом савіро-козарські дружини, а тому в народі вони продовжували асоціюватися з даниною саме «козарською». Про це ж виразно пише і архієп. Георгій Кониський у своїй «Історії Русів»²⁵. Згодом назва «козари» як ознака приналежності до особливої соціально-політичної верстви - військової дружини - взагалі трансформувалась у назву «козаки» (по тюр. «койсаки») і поодинокі використовувалась на Русі поруч з тюрським словом «богатир». Так, скажімо, в давньорусинському билинному епосі Ілля Муромець ще за часів Володимира Великого неодноразово шанобливо зветься «старим козаком»...²⁶.

Слід зазначити, що саме з цього періоду історія нового єврейського царства «Козарія» наповнюється постійними військовими конфліктами з давньоукраїнськими слов'янами, які під проводом савіро-козарських воєначальників почали здійснювати напади на підконтрольні козарським євреям міста та поселення, а також грабувати єврейських купців-рахдонитів. У ході цих війн недавні козарські піддані - русини - швидко опановують Азовсько-Чорноморським узбережжям і навіть Тавроскитією (Кримом), які тривалий час перебували під контролем Козарського каганату. Досить цікавими в цьому відношенні є свідчення арабських і навіть грецьких джерел про якийсь давнє місто «Русія», що нібито розташовувалось за 20 миль на захід від Матархи. Як переконливо довели проф. Бруно та Ю. Кулаковський, під цим містом слід розуміти колишню столицю Боспорського царства - Боспор (нині Керч), яким, напевно, на той час вже міцно заволоділи русини. Також не є випадковістю, що арабські автори іще наприк. VIII - поч. IX ст., тобто задовго до «норманського» завоювання Києва, Чорне море називали саме «Руським», без будь-яких застережень, як факт загальноприйнятій. Очевидно, терени Київської держави вже тоді простягались далеко на південь, а славнозвісні походи київського князя чи воеводи Бравліна (Бравлана) на Крим, заволодіння ним усім кримським узбережжям від Херсонеса та Боспора, взяття Сурожа та прийняття там

християнства були наслідком тривалої війни між русинським Києвом та юдейським Гилем... Взагалі, на думку проф. Юрія Мулика-Луцка, ці війни правильніше буде вважати не українсько-козарськими, а саме українсько-єврейськими²⁷. Хоча, наскільки повнокровними євреями були ті нові правителі Козарії - досі не з'ясовано. Американський дослідник Дуглас Рід, посилаючись на листування козарсько-єврейського кагана Йосифа з Хасдаї ібн-Шапне том, придворним кордовського султана, стверджує, що в результаті кровозмішання між тюрками та євреями виникла нова етнічна група - т. зв. «ашкенази» (вислів кагана Йосифа), що за своїм походженням переважно були тюркютами, а за віросповіданням - юдеями, які згодом заснували по всій Східній Європі і навіть в Німеччині досить чисельні юдейські колонії-гето²⁸. Ця нова тюрко-азійська етнічна група, на думку Дугласа Ріда, і подала в основі до того не званої групи «східноєвропейських євреїв», які на відміну від повнокровних євреїв західноєвропейських - т. зв. «сефардів» спільне з єврейською нацією мали хіба що за релігійною, а не етнічною ознакою. В зв'язку із цим у Східній Європі традиційно їх було прийнято називати більше «жидами» (від о-жид-аючі Месію) або юдеями, тобто за віросповідною, а не етнічною приналежністю, тобто євреями; а західноєвропейські «сефарди», що мігрували колись з Палестини до Європи через Іспанію, довгий час відмовлялись навіть визнавати їх єдинокровними братами. «Ті тюрсько-монгольські «ашкенази» не мали таким чином, окрім віри, абсолютно нічого спільного з євреями, відомими доти західному світові - сефардами²⁹. Що ж стосується савіро-козарської військової дружини, що перейшла на службу до Київських каганів, то вона, як колись і прийшла скито-сармато-альянська та гуннська, асимілювавшись з давньоукраїнською східнослов'янською родинно-племінною верхівкою, поклала початок нової військово-аристократичної верстви прадавніх українців, передавши їм свій багатющий державницько-культурний досвід та надбання.

Взагалі ж, на думку багатьох як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, культурно-політичний вплив козарів на формування ранньоукраїнської державності був визначним. За твердженням деяких з них, під впливом козарів відбувалося і нове об'єднання саме давньоукраїнських племен, тоді як північно-східних (суч. росіяни) під впливом варягів та угро-фінів: «Імаху данину варязі з заморря на чуді і на словенех, на мері і на всіх кривичех. А козари імаху на полянех, і на сіверянех, і на вятчихех, імаху по биле і вивериче од диму»³⁰. Цей факт Льву Гумільову взагалі дав привід стверджувати про тодішню козаро-варязьку змову проти Руси... Насонов звертає увагу на те, що формування в Середньому Подніпров'ї великокняжого домену - «Руської землі», у вузькому розумінні (тобто земель Київщини, Чернігівщини та Переяславщини), відбувалось у межах територій тих племен, з яких колись брали данину козари³¹. Саме з цієї причини у тогочасних місцевих (переважно полянських) слов'янських воїнів-богатирів або козаків, на відміну від північно-русинських та варязьких, домінують гунно-козарські зачіски - жмут волосся (т. зв. оселедець) на вистриженому черепі та довгі вуса, а київські династичні володарі носять титул гуннських та козарських царів - каган. Цим певною мірою можна пояснити і ту плутанину, в яку впадають європейські автори життя Свв. Кирила і Мефодія, називаючи русинів «козарами».

Слід відзначити, що навіть із захопленням Києва спільними дружинами варягів і поморських слов'ян-ободритів та вбивства ними останніх спадкоємців Києвої каганської династії - Осколда та Діра - зазіхання Руси на Козарію, а також культурні відносини русинів і козарів не припинились. Так, в літопису новий київський князь-варяг Олег, який об'єднав північну, або варязьку («зовнішню») Русь з Руссю центральною, або Київською («внутрішньою»), зображується як наступник «козарської данини», його спадкоємці претендують на титул кагана та козарський спадок у Східній Європі, а князь Святослав Ігоревич у 964 - 965 роках навіть іде військовим походом задля визволення козарського люду та силою скидає засилля юдейської верхівки в Козарському каганаті. Як відзначає з цього приводу історик М. Я. Половой, після розгрому Козарії Святославом «місцеве населення дивилось на владу русинського князя як на законну і підкорилось їй без спротиву» (Половой Н. Я. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. // Гумелев Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия. - М.: Ин-т ДИ-ДИК, 1998. - С. 498). Цікаво також, що титул кагана (царя) носили і пізніші християнські монархи Київські Володимир Великий, Святополк Володимирович, Ярослав Мудрий та Святослав-II Ярославич. Останній раз титул «каган» згадується в давньоукраїнських джерелах наприкінці XII ст. у «Слові о полку Ігоревім» стосовно

Олега Святославича, який княжив у останній чверті XI ст. в Тмутаракані й іменувався «архонтом Матрахи, Зихії і вся Козарії».

Місія Свв. Кирила і Мефодія та її значення для України-Руси

Як ми переконались, в IX в. європейські автори іще майже не розрізняли «козарську людність» і давньоукраїнські слов'янські племена, які на той час вже досить міцно об'єдналися навколо Києва, що й спричинило плутанину в пізніших житіях Свв. Кирила і Мефодія, де оповідалось про охрещення «козар» та їхнього кагана. Що стосується самої козаро-русинської місії слов'янських апостолів, то про неї, як і про хрещення Свв. Оскольда і Діра Київських, збереглося дуже мало відомостей, до того ж вони не менш заплутані та суперечливі.

Згідно із загальноприйнятною версією, святі брати Кирило і Мефодій подалися до Моравії невдовзі після «козарської місії» і перед від'їздом винайшли слов'янські письмена та почали переклад Євангелія. Вивчаючи це питання, усі дослідники посилаються на Паннонські житія святих братів як основні першоджерела. У 60-80-х рр. XIX в. О. М. Бодянянський опублікував аж 23 списки цих житій. Одночасно було виявлено, видано та розпочато вивчення інших документів, що складають звід (корпус) джерел стосовно Кирила і Мефодія. До них відносяться: Пространне житіє, Короткі і Проложні житія, Італійська легенда, Бандуричине казання, служби рівноапостольним братам, записані кирилицею, служби, записані глаголицею, інші документи³². Однак усі ці джерела, час написання яких, як правило, відносяться до X - XIII ст., не вносять ясності в питання, де ж саме розпочинали свою місію рівноапостольні брати. Як пише видатний історик церкви митр. Макарій (Булгаков): «За одними, святі брати служили лише в Моравії, куди були запрошені тамошніми князями Ростиславом, Святополком і Коцелом; за іншими - спочатку в Болгарії, а вже потім в Моравії; за третіми -навіпаки, з Моравії вже приходили і до Болгарії»³³. «Тенденційність Паннонських житій, - пише інший історик А. В. Карташев, - більшістю вчених визнана доведеною. В них багато сфальсифіковано, аби на користь моравсько-паннонському патріотизмові приховати початок місійних подвигів Костянтина і Мефодія... і подати справу так, буцім - то все їми зроблено тільки для моравів і тільки в Моравії. Звідси так багато темних, недоладних, явно перекручених місць. До числа таких місць належить і все те, що проливає світло на руське хрещення 860 року»³⁴.

Ми вже зазначали, що заплутані свідчення житій про охрещення Св. Кирилом козарського кагана не витримують критики. Скоріше, це вже пізніші перекручення та вставки, що в першоджерелі стосувались лише кагана Київського. Яскравим підтвердженням цього можуть слугувати оповідання з житій про навернення під час козарської місії язичницьких племен, що вкланялись дубові, та спалення його. Більш вірогідно, що це пізніша вставка, запозичена з переказів про єпископа Ізраєла, який іще в 682 році охрестив численні савіро-козарські слов'яномовні племена на чолі з князем Алп-Глітвером та поспалював їхні «священні дуби». Хоча видатний вчений акад. В. Ламанський переконливо стверджує, що у вищезгаданому місці Паннонських житій іде мова про хрещення саме киян, а не козар, перше хрещення, що сталося в 861 чи 862 році, про яке згадує в своїм окружнім листі 866 - 867 рр. і Патріарх Фотій. Згідно з твердженням акад. Ламанського, для охрещення Русі Фотій заснував навіть окреме єпископство і, напевно, саме на нього поставив архієпископом Св. Мефодія...³⁵. «Для цієї християнської громади в Києві Костянтин приніс свої переклади, і в церкві Св. Іллі вже з того часу правила служби слов'янською мовою»³⁶.

Певним підтвердженням цього слугує саме Пространне житіє Св. Кирила, укладене якщо не його учнем Климентом Охридським, то принаймні по свіжих слідах в X ст., а також Італійська легенда, агіографічне казання хорвата Бандурича (т. зв. «Бандуричине казання») та деякі інші джерела. Згідно з ними Святителя Мефодія насправді правильніше було б вважати не Моравським, а саме Києво-Русинським (Українським) святителем, адже козаро-русинську місію разом із своїм молодшим братом він здійснив набагато раніше. До речі, в одній чеській хроніці XIII ст. Св. Мефодія називають «Русином» навіть за національністю. Таку згадку можна пояснити лише тим, що прийшов святитель у ті краї з Русі, де був до того правлячим архіпастирем. Згодом, з винищенням в Чехії німецькими католицькими місіонерами заснованих Св. Мефодієм національних православних єпархій зі слов'янською мовою в богослужінні, про перше хрещення чехів було забуто, а тому хроніст «з тугою, - як пише католицький історик Ю. Федорів,

- згадує «русина» Мефодія»³⁷. Подібні згадки поодинокі збереглися і в наших вітчизняних джерелах. Так, скажімо, в руському пергамному пролозі із вологодського Спасо-Прилуцького монастиря святителя Мефодія без будь-яких зауважень названо «учителем руським». Як зазначає з цього приводу проф. Карташев: «Переписувач пергамного прологу XV ст. списав з якогось давнього оригіналу це переконання давньорусинських книжників»³⁸. Такі висновки доповнюють дослідження видатних вчених акад. В. І. Ламанського, А. В. Пархоменко та інших, за якими Свв. Кирило і Мефодій саме в зв'язку із дорученою їм Св. Фотієм та імператором Михаїлом козаро-русинською місією і переклали на слов'янську мову святе письмо та інші богослужбові книжки східного обряду³⁹.

Як свідчить вже згадуване Пространне житіє Св. Кирила: «І знайшов він там (у Херсонесі. - Авт.) Євангеліє і Псалтир, писані руськими письменами, і чоловіка, розмовлявшого на тому язичі. І, поспілкувавшись із ним, зрозумів він суть мови і, порівнявши її із своєю, виділив голосні та приголосні. І, здійснивши молитву Богові, невдовзі почав читати й розмовляти. І усі дивувались йому, і славили Бога»⁴⁰. Також в «Толковій Палії» (XV ст.), що укладалась на основі давнішніх джерел, повідомляється: «Грамота руська явилася Богом дана в Корсуні русину. Від неї ж навчився філософ Костянтин, і звідти склав і написав книги руським гласом»⁴¹. Як відомо, подорож Св. Кирила до Херсонеса відбулась напередодні козаро-русинської місії, десь 848 року⁴². Із життя ми бачимо, що вже тоді існували переклади Святого Письма на русинську мову. Також, згідно зі свідченням ченця Храбра, східні слов'яни здавна писали «чертамі» і «резами» - так тоді називалося давньослов'янське рунічне письмо. З вітчизняного літопису відомо і про якесь «Іванове письмо», яким Київський князь Олег укладав договір з греками⁴³. А за літописцем Мартином Бельським іще Св. Ієронім (342-420), родом слов'янин з Паннонії, в IV ст. «грамоту своєю рідною мовою уклав»⁴⁴. Великий інтерес у цьому плані становить і виявлена в Києві т. зв. «Софійська абетка». Вона складалася із 27-ми літер: 23-х грецьких і чотирьох слов'янських. Це не кириличний алфавіт, що складається із 43-х літер. Не можна його вважати і абеткою із 38-ми літер, про яку згадує чорноризець Храбр. За С. О. Висоцьким, «Софійська абетка» відбиває один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту русини-християни почали додавати літери для передавання фонетичних особливостей слов'янської мови. Можливо, що це алфавіт, яким користувалися в Україні-Руси на противагу «язичницькому» рунічному письму християнські місіонери ще до Оскольда і Діра.

Усе це в свою чергу підтверджує як виключно русинський характер місії солунських братів, так і про існування писемності та давніх рунічної та інших слов'янських абеток, хоч і в недосконалій формі, в первісній Україні-Руси задовго до Свв. Кирила і Мефодія, а також досить міцне на той час християнське коріння в нашому народі. Зокрема, Св. Іоанн Златоуст свідчить, що у скитів та сарматів уже в його часи були переклади Святого Письма та вчення апостольського на їхню рідну мову... виправивши та удосконаливши ту мову, «виділивши голосні та приголосні», як сказано в житті, та поєднавши її із мовою македонською, грецькою, латинською та іншими, Кирило й уклав єдину для усіх слов'ян церковно-слов'янську абетку.

Сьогодні вчені вже не сумніваються, що абеткою, яку винайшов у Херсонесі Св. Кирило, була глаголиця, яку, напевно, він запозичив із стародавніх прото-українських рунічних рукописів, які, можливо, сягали іще скито-антських часів. Нова вдосконалена слов'янська абетка була дивовижно гармонічна. Її графеми відрізнялись графічною зрівноваженістю, симетричністю, збалансованістю правої й лівої частин. В основі її окремих літер лежали головні християнські символи: хрест (спокота гріхів), трикутник (свята Трійця) та коло (божество). Та геній Св. Кирила виявився не лише у винаходженні ним доведеної форми для літер єдиної слов'янської абетки, що робилось і до нього, але й у самому її змісті. У процесі роботи над нею найважчим було виділення з потоку давньослов'янської мови специфічних фонем, відсутніх у грецькій мові, й закріплення за ними відповідних графічних позначок. Згодом учні Свв. Кирила і Мефодія здійснили нову писемну реформу, синтезувавши глаголицю з грецькою абеткою. Нова церковно-слов'янська абетка була названа на честь Св. Кирила - кирилицею, яка за допомогою Грецької Церкви дуже швидко заступила серед слов'ян глаголицю⁴⁵.

Створення єдиної церковно-слов'янської абетки стало подією величезного культурно-

історичного та духовного значення не лише для давньоукраїнського (русинського), болгарського, сербського, македонського, чорногорського, моравського, хорватського та інших слов'янських народів, а й для цілої Європи. До писемної реформи Св. Кирила розрізнені слов'янські племена не мали єдиної абетки і користувалися чим прийдеться: хто латиницею, хто грецьким, іллірійським, фракійським, готським або іншим письмом. Навіть давньослов'янська рунічна писемність у різних регіонах суттєво різнилася одна від одної: відомі такі різні рунічні стилі, як «бояновиця», «івановиця», «лितिця», «чертавиця», «резавиця». До того ж цією давньою системою письма користувалися лише язичницькі волхви, які приховували її від інших верств слов'янської спільноти, а тому вона не змогла набути суттєвого поширення серед слов'ян. З реформою Свв. Кирила і Мефодія та поступовою християнізацією слов'яни, і перш за все русино-українці, приєднались до великого джерела знань - книги, одержали можливість вільно і без перешкод спілкуватися з різними слов'янськими племенами, домовлятися про примирення та об'єднання.

«Той переклад, - пише видатний історик церкви митр. Макарій (Булгаков), - мав найсильніший вплив на пробудження духа народного серед слов'ян та усвідомлення їхньої народної самосвідомості. Тут вперше почули вони лунання рідного слова в мові стрункій, облагородженій, піднесеній і вперше почали розуміти, яка багата, велична і чудовна мова їх пращурів, вперше зазираючи, так би мовити, обличчям до обличчя у власну душу й побачили усю велич та міць її природних сил, задля висловлення яких слугує таке могутнє слово... У той же час, будучи зрозумілим для всіх поколінь слов'янських, цей переклад, розповсюджуючись поміж ними, живучіше за все нагадував їм про кривне споріднення та братерство, а пропонуючи їм істини нового народження від Бога благодаттю Духа Святого, становив найкращий засіб для з'єднання їх ще більш міцними узами споріднення духовного - у Христі Ісусі»⁴⁶.

«Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог» (Іоан. 1, 1). Саме це Боже Слово стало початком творення нової давньоукраїнської та й в цілому слов'янської культури, культури високо моральної, християнської. До цього моменту у слов'ян єдиної культури у повному розумінні цього слова не існувало. Отже, вона народилася із глибини самого богоодкровення, від благодаті Духа Святого. Подібну історичну та духовну паралель ми не проведемо з жодним народом світу, хіба що із вітхозавітним народом Ізраїлевим. А це свідчить про особливе Боже благословення і призначення нашого народу та в цілому слов'янської цивілізації як такої.

Слід зазначити, що з усіх Помісних Церков лише слов'янські споконвічно користуються власною богослужбовою мовою. В усіх інших увесь час нав'язувалась грецька чи латинська мова. Пов'язане це із тим, що тривалий час чужі мови в богослужінні були суттєвим гальмом у справі поширення християнства серед слов'ян. Грецька, як і латинська, мови слов'янам були не тільки незрозумілі, а й ворожі. Християнська місія серед слов'ян могла набути масового характеру лише з утвердженням окремої гілки - слов'янського християнства, з власною мовою у богослужінні. А оскільки це сталося лише завдяки апостольській місії Свв. Кирила і Мефодія, то цих рівноапостольних святих і прийнято вважати засновниками Слов'янської Церкви, незважаючи на те, що численні випадки прийняття слов'янами християнства мали місце задовго до них.

Просвітительство, рівноапостольність святих братів полягає не в тому, що вони принесли заморську мудрість «темним» і «неосвіченим» слов'янам, а в тому, що прагнули відстояти особливе місце слов'янських народів у християнському світі. Як стверджують С. Глушак та Є. Харьковщенко: «Є всі підстави припускати, що основна мета слов'янських вчителів була більш сміливою, аніж підпорядкувати Слов'янську Церкву чи то Римському папі, чи то Костянтинопільському патріарху. Вони прагнули відстояти право слов'янської спільноти на незалежність і самостійність... Вони прагнули до створення самостійної церковної організації... Для кирило-мефодієвської традиції була характерна орієнтація на раннє християнство, ушанування апостола Павла як борця за рівноправ'я народів»⁴⁷.

Пропонуючи русинам та іншим слов'янським народам грецьку національну модель християнства, Візантійська імперія намагалась позбавити їх власної національної самобутності, огречити їх та перебрати у васальну залежність. Однак вони ніяк не передбачали, що саме ця модель найпридатніша для перевтілення в окрему, самостійну

і суто національну слов'янську гілку християнства. Грецька релігія на слов'янському ґрунті, увібравши в себе місцеві ментальність, колорити та традиції, розкрилась із зовсім іншим обличчям, перевтілилась у самотню, суто слов'янську національну релігію, що навіть замість офіційної грецької назви «Ортодоксальна» одержала стародавню слов'янську назву «Православна». Саме такою за часів Свв. Кирила і Мефодія була первісна Св. Київська Помісна Церква, що виконувала важливу місію вселенського значення - протистояння імперіалістично-гегемонічним посяганням греків та латинян, відстоювання разом з братніми народами болгарським та моравським незалежності та самотності окремої в Світовому Християнстві гілки - Слов'янського Православ'я.

«Діяльність Кирила і Мефодія, - зауважують С. Глушак та Є. Харьковченко, - мала загальнослов'янське значення. За короткий час їм вдалося створити, по суті, нову церковну організацію, відкрити училище для підготовки кадрів слов'янського духовенства, поступово перевести на слов'янську мову богослужіння, здійснити багато перекладів з грецької та латини. Вся ця спадщина стала теоретичною основою Київського християнства в його патріотично-євангелістичній традиції, забезпечила його розповсюдження та розквіт у XI - XII століттях... Євангелізм Київського (кирило-мефодієвського. - **Авт.**) християнства багато в чому зорієнтований на ту традицію в ранньому християнстві, яка пов'язана з діяльністю апостола Павла. Так званий паулінізм «перетворив єдність і рівність у Христі всіх людей на основний принцип, який освячений самим Богом». Стратегія паулінізму щодо держави і Церкви та їх відносин ґрунтувалася на євангелістичних принципах: з одного боку - незалежність внутрішнього життя Церкви від держави, а з другого - ідея боговстановленості влади, єдність інтересів держави і Церкви. Такий підхід сприяв оформленню патріотично-євангелістичної (істинно-православної. - **Авт.**) традиції в християнстві в період його перетворення на державну релігію і відкидав месіянсько-цезарепапистське тлумачення останнього, особливо в період розповсюдження його серед язичників»⁴⁸.

У цілому, апостольська місія Свв. Кирила і Мефодія та їх ревність у поширенні Христового вчення були настільки визначні, що історики часто порівнюють їх із Св. Апостолом Павлом. Жоден із місійних діячів Східної чи Західної Церкви не причинився стільки до поширення християнства і не мав такого впливу на подальший хід подій у європейському, особливо слов'янському світі, як мали ці святі брати. І найвизначніше те, що місію благовістування по Східній Європі з Провидіння Господнього вони розпочали саме з України-Руси, з священного центру східних слов'ян - Києва, за плідної допомоги каганів Київських Свв. Оскольда і Діра, без сприяння яких, напевно, та місія ніколи б не відбулася.

На підтвердження таких слів уявімо, яким чином могла б повернутись історія України-Руси, слов'янства чи в цілому Європи, якби Оскольд і Дір прийняли б замість християнства войовничий іслам чи юдаїзм... Отже, виходить, що заходи перших русинських християнських монархів мали загальноєвропейське значення. Місія закликає Оскольдом і Діром до Києва Свв. Кирила і Мефодія берегла нас, як вважає митр. Макарій, від загрози ісламізму, в той час як під його ударами вже гнулися південно-східні сусіди: волзькі болгари, козари, бургаси, аляни, а поміж ними і деякі тамтешні слов'яни. «Велика небезпека, - пише митр. Макарій, - загрожувала пращурам нашим, а через них і усім їхнім нащадкам. Та подяка Господеві, міркувавшому за нас благо!» В цей самий час здійснили свою місію Свв. Кирило і Мефодій; слов'яни почали відправляти богослужіння рідною мовою... Проти таких засобів зовнішніх, окрім внутрішньої сили самого християнства, важко вже було діяти ісламізмові - і віра Христова справді здолала, піднеслась над ним і потроху почала освітлювати розлогі країни Руси та всього східноєвропейського слов'янського світу»⁴⁹.

Св. Київська Помісна Церква в IX в.

Сьогодні вже немає сумнівів, що початок національній Св. Київській Помісній Православній Церкві було покладено стараннями саме Свв. Кирила і Мефодія, апостолів України-Руси, та Свв. Оскольда і Діра, каганів Київських. Перша невеличка національна русино-українська місіонерська єпархія, напевно, в перші роки свого існування не мала якогось конкретного місця осідлості і пересувалася з місця на місце. Однак вже за імператора Лева Мудрого (881 - 911 рр.) ця єпархія, хоч і з запізненням, була внесена до диптиху Царгородського патріархату, де посідала 61-е місце і мала статус митрополії. Тож неточно занесений до тексту Київського Літописного зводу 862 рік, як рік нібито

заснування Київської держави, за слушним зауваженням проф. Карташева, більш за все виправдовується пам'яттю духівництва та перших київських християн про те, що в цьому році почала свою історію не Київська держава, яка існувала задовго до того, а саме Київська церква на чолі із власним митрополитом Михаїлом Сиріном, якого Св. Фотій, напевно, призначив на Русь-Україну після переїзду Св. Мефодія з Києва до Моравії⁵⁰.

Факт призначення на Русь окремого єпископа підтверджує у своїх спогадах, як Св. Фотій Великий (858-867; 878-886), так і цісар Костянтин Багрянородний (911-959), який в життєписі свого діда - імператора Василя-І Македонянина (867-886) повідомляє: «І народ росів, войовничий і безбожний, щедрими подарунками золота і срібла і шовкового одягу Василій (імператор. - Авт.) залучив до переговорів і, уклавши з ними мирний договір, переконав (іх) стати учасниками божественного хрещення, влаштував так, що вони прийняли архієпископа»⁵¹.

Як вважає акад. П. Толочко, розбіжності між двома джерелами торкаються не суті явища, а лише його приурочення⁵². Св. патріарх Фотій пише, що хрещення України-Руси відбулося за його, а отже, і за імператора Михаїла-ІІІ, а Костянтин Багрянородний приписує заслуги хрещення русинів Василю-І Македонянину та наступнику Св. Фотія - патріарху Ігнатію. В зв'язку із цим ще М. М. Карамзін припускав, що на Русь могли двічі посилати церковних ієрархів - за Фотія і за Ігнатія⁵³. З огляду на таке тлумачення, стають вповні обґрунтованими твердження, що першим Київським єпископом був Св. Мефодій, а його наступником - Св. Михаїл, про якого, до речі, згадується і у вітчизняному літопису. На основі останнього, в Українській та Російській церквах Михаїла зараховано до лику святих і вшановують як першого митрополита Київського і всея Руси. Цікаве пояснення цих подій подає М. Ю. Браїчевський в статті «Невідомий лист патріарха Фотія київському кагану Оскольду та митрополиту Михаїлу Сиріну». Автор, основується на виділених акад. Б. А. Рибаківим літописних текстах, названих ним «Оскольдовим літописом», відносить до цього визначного пам'ятника і послання патріарха Фотія до київського кагана, яке від початку було підписане каганові Оскольду, а зміна надписання адресату, тобто заміна імені Оскольда на Володимира, в силу відомих політичних причин відбулась вже за кагана Ярослава Мудрого⁵⁴. Таке тлумачення досить природно усуває ту плутанину, що виникла у низці пізніших джерел, як-то: «Володимир восприяв святе хрещення від Св. Фотія патріарха цареградського» або «древле приходи в Русь філософ вчити Володимира, йому ж ім'я Кирило»⁵⁵. Як переконливо довів М. Браїчевський, усі ці згадки в першоджерелі стосувалися виключно Оскольда і Діра Київських та перших русинських місіонерів Свв. Кирила і Мефодія...

Про те, що в результаті української місії Свв. Кирила і Мефодія була заснована окрема Київська митрополія, свідчить і наявність на той час вже досить розгалуженої на Русі мережі християнських храмів, парафій зі священниками, вірними, та єпископами. Так, за свідченням угорського літописця Нотарія, сучасне місто Володимир-Волинський існувало вже в 884 р. під назвою Лодомира і, за його словами, дивувало своїми будовами і храмами іноземців. «Що Волинь, - пише В. Рожко, - в ті часи була вже добре обізнана з Христовою наукою, мала впорядковане церковне життя, засвідчили не тільки документи Празьких архівів, чужоземні літописці і автори, а й археологічні знахідки, проведені на місці «Старої Кафедри» у Володимирі... Проведені 1886 року професорами Володимиром Антоновичем та Адріаном Праховим археологічні розкопки в «Старій Кафедрі» (урочище Федоровець. - Авт.) дали історичній науці цінні знахідки - підтвердили наявність храмів мефодієвської доби на Волинській землі»⁵⁶.

Згідно зі списком, поданим професором Олександром Цинкаловським, задовго до призначення за кагана Володимира Київського Володимирським (Лодомирським) владикою єпископа Стефана І на цій кафедрі почергово посідало аж п'ять єпископів мефодієвської доби: Іоанн, Антоній, Онуфрій, Гордій та Ілля, якого 992 року і змінив єп. Стефан І. Як зазначає В. Рожко: «Хто були за національним складом ті перші єпископи мефодієвської доби, що посідали кафедру в Лодомирі (пізнішому Володимирі) залишається загадкою, але не маємо сумнівів в тому, що це були найближчі учні Св. Мефодія, які з місійної праці добре знали Волинь або ж були тими волинянами, що пішли за апостолами слов'ян. Ці волинські єпископи не були греками чи болгарями, як це було пізніше в єпископаті доби князя Володимира Великого. Як відомо, в найближчому оточенні Свв. Кирила і Мефодія в Моравії не було греків, болгарська ж

церква сама тільки що ставала на ноги, потребувала ієрархів для своєї власної розбудови. Найвірогідніше, що ті єпископи на кафедрі у Лодомирі були місцевого походження...»⁵⁷. Окрім Кисва, Чернігова, Лодомира та інших давньоукраїнських міст, народний переказ зберіг свідчення про активну діяльність учнів Свв. Кирила і Мефодія в Закарпатській Україні, а також посередництво між Русинськими та Моравськими єпархіями якогось Наврока⁵⁸.

Окрім того, що русино-українці першими серед слов'янських народів прийняли християнство та запровадили нову церковно-слов'янську писемність, яку згодом завдяки Свв. Кирилу і Мефодію, Апостолам Українським, перейняли й інші слов'яни, визначним історичним фактом є те, що саме під впливом Свв. Оскольда і Діра Велико-Моравський князь Ростислав (846 - 870) перших просвітителів Руси-України на поч. 863 р. запросив до себе і за зразком сусідньої Київської держави заснував власні національні православні єпархії. В моравській легенді про ті події розповідається, що «Князь Моравії, почувши, що здійснив філософ (Костянтин) в країні козар (тобто Руси. - **Авт.**), а також маючи піклування про свій народ, відправив до імператора послів з проханням, аби той направив до його народу справжнього вчителя, котрий вказав би їм праву віру, встановлений закон і шлях істини...»⁵⁹. За легендою виходить, що морави запросили до себе святих братів опісля поширення чуток про їхні успіхи серед сусідніх «козар». «Італійська легенда», яку, треба думати, уклав єпископ Гавдерик Велетрійський, що мав змогу спілкуватися зі Св. Кирилом у Римі, вже дещо конкретніше натякає на охрещення ними саме русинів, вказуючи на місійну діяльність не в самій Козарії, а в «козарській провінції». Як ми вже відзначали вище, саме такою «провінцією» тривалий час вважалась Русь не лише козарами, а й візантійцями. Розмірковуючи з цього приводу проф. А. Карташев відзначає: «Святі брати тому й покликані були до Моравії, що в їхніх руках був вже готовий апарат слов'янських перекладів... Морави випрошують собі не грецького катехізатора замість латинського і не в грецькій мові полягає «доброта закону, що походить від греків на всі країни». Мова йде про продовження вже розпочатої Візантією слов'янської (читай русинської. - **Авт.**) віронавчальної та богослужбової місії і лише про прикладення її до нової території та нового народу. Чутки про це поширилися і в Моравії, і ні про що інше морави і не мали потреби ходатайствувати в Візантії»⁶⁰. Продовжуючи розвивати цю тему, проф. Карташев звертає увагу на неможливість стверджувати в Паннонських життях фантастично-швидкого перекладу Святого Письма та багатьох богослужбових книг на слов'янську мову. Ця кропітка і важка праця вимагала багатьох років, в той час як життє про це замовчує. «Уся багаторічна справа перекладу Біблії і богослужіння, - акцентує свою увагу професор, - здійснюється (за життєм. - **Авт.**) в одну мить перед від'їздом до Моравії. Вигадка штучного дива. Вузкий націоналіст моравин намагається вкрасти примат великого подвигу слов'янських апостолів во славу свого племені... Якби справа виглядала, як того хочеться моравському фальсифікатору..., то святі брати їхали б до Моравії майже з порожніми руками і, проповідуючи там усно, були б ще безпорадні налагодити школу, бо не було б ще текстів для навчання учнів та дітей. Поміж тим автор, не соромлячись, доводить до нас, що тільки - но Костянтин дістався Моравії, то одразу ж поставив на ноги багатолюдну школу і забезпечив її широким колом богослужбових книг...»⁶¹.

На час місійної діяльності Свв. Кирила і Мефодія до складу Велико-Моравської держави, окрім власне моравських земель, входили Західна Словаччина, Чехія, частина Південної Австрії, Нижня Паннонія, землі князівства Вислян, обидві частини Силезії (Вроцлавська й Опільська) і земля Лендян; на півночі вона сягала поза польський Краків, а на сході простягалася поза українські Карпати, аж по ріку Сян. Всюди, уздовж і внаперек цих неосяжних просторів західнослов'янської імперії разом із своїми учнями-русинами благовістували Свв. Кирило і Мефодій, поширюючи православно-слов'янський східний обряд та писемність. Слід зазначити, що серед багатьох тих згодом полатинених західнослов'янських народів православ'я і слов'янська писемність довгий час міцно тримались, незважаючи ні на які німецько-католицькі колонізації та репресії. Так, в Чехії і Польщі богослужіння за східним або «русинським», як його інколи там називають за старою пам'яттю, обрядом і церковно-слов'янською мовою попри численні гоніння продовжувалися аж до другої половини XI ст., коли латинським місіонерам остаточно вдалося винищити сліди самовідданої праці Свв. Кирила і Мефодія. У 967 році (за двадцять років до хрещення Володимира Великого!? - **Авт.**) Римський папа

Іоанн XIII, утверджуючи в Празі римсько-католицьке єпископство, вимагав, аби богослужіння відправлялися не за обрядами Болгарської чи Русинської (!) церкви, також не за звичаєм слов'янської мови, але за статутами римсько-католицькими⁶². Отже, ми маємо всі підстави стверджувати, що жива пам'ять про «русинський обряд» в Чехії тільки в черговий раз засвідчує «русинський» характер місії апостолів слов'ян.

Малодослідженим і в той же час визначним фактом нашої історії є і те, що болгарський каган Борис (852-889), подібно до Ростислава Моравського, прийняв св. хрещення і в 865 році запровадив християнство офіційною релігією в Дунайській Болгарії також за сприяння Свв. Оскольда і Діра Київських. Причому у випадку з Болгарією задля офіційного запровадження християнства було застосовано навіть військову силу. Никонівський літопис з року 864, тобто за рік до офіційного охрещення Болгарії, повідомляє, що «убієн бисть от болгар Оскольдов син»⁶³. Цією звісткою підтверджується ведення Оскольдом і Діром на Балканах військових дій, в зв'язку з чим можна припустити, що християнська Україна-Русь на прохання союзницької Візантії 864 року ходила хрестовим походом на язичницьку Болгарію. Загальноприйнято вважати, що болгарський каган Борис прийняв хрещення після поразки у війні з греками. Але насправді Візантія в ті часи не мала змоги вести повноцінну війну з Болгарією, в зв'язку із чим вона звернулася за допомогою до союзницького Києва. В результаті одержаної перемоги та укладеної зі Свв. Оскольдом і Діром мирної угоди Борис прийняв хрещення, можливо, навіть у Києві, адже джерела повідомляють лише про те, що воно здійснено було поза межами Болгарії архієреєм, присланим Костянтинополем⁶⁴. Цим архієреєм міг бути як Св. Мефодій, так і присланий з Костянтинополя до Києва його наступник - Св. Михаїл Сирін, митрополит Київський. Вірогідно, що новонавернені терени Костянтинополем були передані в підпорядкування місіонерській Київській митрополії, чим і пояснюється той факт, що вже 866 року, тобто через два роки після прийняття християнства, Борис, невдоволений небажанням греків призначити в Болгарію окремого архієпископа, починає вести переговори з Римом. Через три роки він знову звернеться до Візантії, звідки в 869-70 рр. і буде прислано першого болгарського архієпископа Йосипа⁶⁵. Ця подія для нашої церкви і народу є чи не найвизначнішою, адже, як ми побачимо далі, за Св. Володимира Великого Русь-Україна прийматиме християнство тепер вже не від Візантійської імперії, а від імперії південнослов'янської - Болгарії, куди його принесли хрестоносці Свв. Оскольда і Діра Київських.

Відзначились ці видатні давньоукраїнські державні мужі і зміцненням та розширенням власної східнослов'янської держави-імперії. «Повість минулих літ», посилаючись на «літописання грецьке», відзначає, що з цього часу «начася прозивати (тобто отримала дипломатичне визнання. - Авт.) Руська земля», яка до того, за старою пам'яттю, вважалась «козарською провінцією». Не виключено, що остаточне відокремлення Київської держави від Козарського каганату відбулось саме завдяки втручанням Візантії, у зв'язку з чим Свв. Кирило і Мефодій і здійснивали у складі козаро-русинського посольства свою апостольську місію. Хоча, найвірогідніше, що імператор відрядив посольство до Козарії, аби з'ясувати та уладнати причини нападу на Костянтинопіль русинів, з'ясувати їхній політичний статус, але в Ітілі вони дізнались, що останні вже тривалий час не лише перебувають під протекторатом каганату та не сплачують данини, а й самі завдають значного клопоту юдейській державі... «Можливо, - пише М. С. Грушевський, - що місія на Русь і дипломатичні зносини з Козарією були складовими частинами тієї самої дипломатичної акції, яку розпочав візантійський уряд по ініцієнті 860 року для забезпечення себе від подібних несподіванок, і тому злилися до купи»⁶⁶.

Після 860 року між Візантією та Київською державою, як справедливо вважали О. О. Шахматов, В. В. Мавродін та інші історики, було укладено дипломатичну угоду «миру і любові», Україну-Русь було прийнято в родину християнських держав. Саме цією угодою пояснюється активізація Оскольда і Діра на Півдні (Болгарія) та Сході. Так, скажімо, похід русинів на Абесгун мав на меті не тільки корисливі цілі, а й був виконанням союзницьких зобов'язань щодо Візантії, що перебувала в стані війни з Козарським каганатом та Арабським халіфатом. Війська Оскольда і Діра смертоносним вихором пронесли крізь землі нового єврейського царства «Козарія» аж до Каспійського моря, змітаючи на своєму шляху будь-які спротиви єврейських та арабських армій.

Зовнішня та внутрішня військово-політична активізація Київської держави за часів

Оскольда і Діра надала акад. П. Толочко переконливі підстави стверджувати, що на цей час козарська залежність у власне Руській землі була остаточно подолана⁶⁷. За словами патріарха Фотія, Руссю було підкорено багато сусідніх народів. Никонівський літопис повідомляє, що 865 року «вояваша Оскольд і Дір полочан», а 866 року, сказано в «Історії» В. Татішева: Оскольд і Дір «ходи на кривичі і побіди їх». Усі ці факти підштовхнули російського історика В. Ключевського до висновку, що «З Києва, а не Новгород, пішло об'єднання слов'ян»⁶⁸. Причини ж забуття тих неоцінених в нашій вітчизняній історії фактів та занепаду древньої національної Київської митрополії слід шукати в подальших історичних подіях.

Мученицька смерть Свв. Оскольда і Діра Київських, перші гоніння на християн на Русі

У 882 році, через двадцять років після запровадження християнства у Києві, язичницька партія, що перебувала в опозиції до правлячої християнської верхівки, підбуривши народ проти «чужих богів», здійснила заколот. Запросивши до Києва ватажка спільних військ варягів та поморських слов'ян-ободритів - язичника Олега, вони підступно вбили Оскольда і Діра, інших представників київської правлячої християнської аристократії, і захопили владу в державі у власні руки. «Таким чином, - пише польський хроніст Матвій Стрийковський, - далеко на схід, північ і південь він (Олег) розширив державу і свою єдиновладність, силою та хитрощами підпорядкував собі й Ігореві багато суміжних країн. Так на Оскольді й Дірі закінчився рід власних київських князів, коли Олег повбивав їх по-зрадницьки..., а від Ігоря аж до теперішнього Великого Князя почалася нова генеалогія»⁶⁹.

«Ні про яке нормандське завоювання Києва, - пише акад. П. Толочко, - отже, не може йти мова. Стався, по суті, політичний переворот... Олег і його оточення фактично стали на службу до середньодніпровської ранньофеодальної держави Русь, яка на цей час пройшла вже тривалий шлях розвитку»⁷⁰. «Варягами» ж або «варварами» на ті часи християни називали не лише норманів, а й взагалі язичників-чужинців як таких. Саме з цієї причини у християнському Києві під «варягами» розуміли усі язичницькі північно-західні балтійські та поморо-ободритські слов'янські племена, до яких належав і згадуваний літописцем князь Рюрик. Ім'я цього міфічного північного князя походить від імені священного птаха-тотема північно-західних полабських слов'ян-ободритів Рарога, який в численних ободритських легендах виступає як вогнений птах, уособлення язичницьких богів Семаргла і Перуна. Про слов'янське походження цього імені свідчить і німецький хроніст XI ст. Адам Бременський, згідно з яким ім'я Рерік виступає як друга назва поморських слов'ян-ободритів або бодричів, остаточно винищених в XII ст. німецько-католицькими завойовниками, а також середньовічні джерела, за якими венецькі ободрити одним із своїх центрів мали торгове місто Рерік, яким лише в 808 році заволодів датський король Гетрик. Якщо ж зважити на той факт, що, згідно з слов'янськими язичницькими віруваннями, князі походили від богів, то стає зрозумілим, чому нова «священна» династія, яку заснували у Києві язичники Олег та Ігор, на протигагу Оскольду і Діру виводила своє походження від міфічного Рюрика-Рарога. З цього виходить, що під зазначеним в легендах рюриковим «покаранням» київських християнських монархів Оскольда і Діра слід розуміти скоріше складену язичниками-заколотниками поетичну алегорію: так би мовити, «гнів богів» за зраду «віри батьків», яку пізніше літописець подав як реальні події. Відкинути її повністю він не міг, оскільки таким чином підривався б авторитет та міфи правлячої династії «рюриковичів», але і використовувати її у початковому варіанті після запровадження Володимиром Великим християнства він також не міг, тому і довелося винахідливому літописцеві перевтілити міфічного птаха Рарога на буцімто реального князя Рюрика та вигадати йому двох рідних братів - Синеуса і Трувора. В такій інтерпретації правдоподібно починає виглядати і легенда про закликання на Русь язичниками-киянами «варягів»: вони звертаються не до якогось конкретного князя, а до «богів», посланцем яких є вогненний птах Рарог, що нібито відгукується на їхні моління і посилає свого «сина» Ігоря та його «намісника» Олега врятувати Київ від «віровідступників». Що стосується двох рідних братів Рюрика, то вони також є вигадкою літописця. В перекладі з шведської Синеус (Sine hus) означає «свій рід», а Трувор (Thru voring) - «вірна дружина». Отже, під прихованими та зміфологізованими повідомленнями літописця слід розуміти відновлення «вогненим птахом» Рарогом-Рюриком язичництва в «своєму роді» за

допомогою «вірної дружини».

Просуваючись за закликом киян на чолі спільних варяго-слов'янських язичницьких ополчень, «віщий» Олег на своєму шляху за допомогою місцевих мешканців-язичників скидає підпорядкованих Києву князів-християн у Смоленську, Любечі та інших містах. «Поїде Олег разом з вої свої мнози - Варяги, Чудь, Словени, Меря, Вєсь, Кривичи, і прия град Смоленськ, і посади в ньому мужа свого; і приїдоста до гір Київських...» Як зауважує акад. П. Толочко: «Рюрик, а пізніше і Олег не засновують своїх міст, а оволодівають уже існуючими, не стверджують у них політичну владу, а лише міняють стару адміністрацію на нову - «свою», як уточнює літописець»⁷¹.

Ким же був той «віщий» Олег і звідки він походив? Згідно з літописом виходить, що на півночі існував окремих від християнського Києва союз-держави слов'янських язичницьких племен з центром у Новгороді. До її складу, окрім словенів, входили угро-фінські племена чуді, мері, вєсі та інші, що усі разом були васалами варягів. Одним із ватажків спільних слов'яно-варязьких та угро-фінських загонів того північного союзу, напевно, і був «віщий» Олег. Хоча, за слов'янською язичницькою традицією, «віщими» або «віщунами», «відунами» називали, як правило, волхвів, отже, можливо, Олег був тим волхвом, що за «покликанням богів» згуртував навколо себе (у «своєму роді») найвідданіших послідовників («вірну дружину») і почав викорінювати християнство по всій східнослов'янській землі.

З приходом до влади у Києві «віщуна» Олега в державі настає тяжка язичницька реакція. Християнство було заборонено, а все, що було пов'язане з християнським минулим Києва, в тому числі і письмові джерела (серед них і т. зв. «Оскольдов літопис»), силоміць знищувалось й викорінювалось з народної пам'яті. В таких умовах християнство в Київській державі змушене було перейти у своєрідне підпілля, а новонароджена Київська Помісна Церква ще у своїй історичній колісці порівнялась з гнаною катакомбною Церквою першохристиянською.

Однак запроваджені Свв. мучениками Оскольдом і Діром Київськими та слов'янськими апостолами Свв. Кирилом і Мефодієм християнська культура і породжена нею єдина слов'янська писемність уже встигли пустити міцне коріння в нашій землі. А відповідно і на русино-український народ та його державну верхівку. Заборонена в своєму легальному існуванні саме Олегом новонароджена Київська церква, навіть позбавлена власного єпископату, продовжувала впливати на культурний та духовний розвиток Київської держави, все більше поширюючи свій вплив серед народу та аристократії, охристиянізуючи усі їх верстви. Завдяки принесеній християнством в Русь-Україну освіти та писемності варяги, не помічаючи того, поступово ослав'янювались, язичники охристиянювались, а варвари оцивілізувались.

«Слов'яно-скандинавська за походженням князівська династія на Русі, - пише акад. Толочко, - дуже швидко стала просто слов'янською, яка не мислила себе поза інтересами того державного організму, на чолі якого вона виявилась. Це справедливо і щодо представників північних народів, які йшли на службу до київських князів і залишалися на Русі на постійне проживання. Протягом одного-двох поколінь вони повністю асимілювались і зберігали з свого минулого хіба що імена або прізвиська. У морі слов'янської правлячої знаті варязький елемент був незначним і, звичайно, не зіграв самостійної структуротворчої ролі»⁷².

Завдяки закликанню новгородських язичників в 882 році навколо Києва відбулося об'єднання окремих північно та південнорусинських земель. Згодом, за правління князя Ігоря, який, власне, і є справжнім родоначальником нової київської династії «рюриковичів», цей централізаційний процес набув загального характеру. Він продовжив приєднання до Київської держави околиць східнослов'янського світу, придушуючи щонайменші сепаратистські прояви з боку місцевої племінної верхівки, що в подальшому заклало сприятливе підґрунтя для вдалого і стрімкішого поширення християнства по всій Східній Європі. Без приєднання до Київської держави північних околиць разом з Новгородом, що були твердинею язичництва на Русі, поширення в них християнства, як і в Литві, затяглося б на цілі століття. Отже, в цьому відношенні мучеництво Оскольда і Діра, яких Іоакимівський літопис називає «блаженними»⁷³, тимчасове загарбання Києва язичниками та гоніння на християн мало певне провиденційне значення, позитивні наслідки якого недовго примушували чекати на себе... Тож мусимо визнати, що кагани Оскольд і Дір Київські, яких церква справедливо буде

вважати першими святими мучениками Українськими, віддали себе в жертву заради майбутнього просвітлення святою вірою Христовою усіх народів Східної Європи.

Духовний світанок над Руссю

Враховуючи вже традиційні і досить укорінені впливи християнства в південнорусинських (українських) землях, і зокрема в Києві, немає нічого дивного, що за швидкої асиміляції нові аристократичні кола столиці почали проявляти тягіння і до розповсюджені туг «нової релігії». До того ж зближення Київських каганів з християнськими Болгарією та Моравією, що свого часу прийняли християнство під впливом перших українських мучеників Свв. Оскольда і Діра Київських, їх культурою та книжністю також мало позитивний вплив на реабілітацію, збереження й укорінення християнства в Київській Русі-Україні. Як свідчить початковий літопис, уже в 944 р., після чергового військового походу на Візантію, наступник Олега - князь Ігор - приймає в Києві грецьких послів. І що найцікавіше, під час укладення мирної угоди частина русинської дружини вже відкрито клялась виконувати його «церквою св. Іллі» та «чесним хрестом», а «нехрещена русь» клялась зброєю та «обручами», причому в самій угоді русини записали, що відступники від клятви будуть прокляті «від Бога і від Перуна». Після укладення угоди сам Ігор з «поганою Руссю» клявся на пагорбі, де стояв бовдур варязького «бога війни» Перуна, а християнська Русь ходила на клятву до церкви св. Іллі на Подолі, де був соборний храм. Згідно з цими літописними свідченнями складається враження «рівноправності» язичницької і християнської громад у Києві 40-х рр. X ст. Це підтверджують й археологічні дослідження тогочасних поховань у Києві, Гніздеві, Тимереві, де християнські й язичницькі обряди суміщувались у межах не лише одного цвинтаря, але навіть і одного поховання. Згадування ж в літописі церкви св. Іллі як «соборної» дає підстави стверджувати, що вона була не єдиною, а головною, кафедральною серед численних київських православних храмів або навіть резиденцією православного єпископа Києва.

Митрополит Іларіон (Огієнко) зазначає, що «ціла партія при княжому дворі була християнською», яка була не лише рівноправною стороною, але й подекуди переважала у змаганнях за впливи. «Охрещена Русь у договорі пишеться першою, а неохрещена згадується другою, а до того про цю неохрещену Русь в акті говориться навіть з певною погордою»⁷⁴.

На думку історика Є. Голубинського, пов'язано це було з тим, що за владарювання кагана Ігоря християни переважали язичників не лише морально, а й в значенні політичної ваги в державі. «Таємним християнином» він вважав і самого Ігоря⁷⁵. Таку ж думку обстоє і митр. Іларіон (Огієнко): «Нічого неможливого немає в припущенні, що князь Ігор, не маючи змоги з державних поглядів стати відкритим християнином, усе-таки був християнином потаємним; цим би й оправдувалася та велика його терпимість, яку він виявляє до християн⁷⁶. «Ігор, - слухаю зауважує на такі твердження акад. Толочко, - безперечно, співчував новій вірі, без чого її успіхи були б неможливі, але сам все ж таки лишався язичником»⁷⁷. Як би там не було, але незаперечним лишається той факт, що він шанував або бодай толерував віру своїх підданих-християн і не забороняв поширення християнства в державі.

Існування впливово християнської громади в Києві та в цілому у державі за часів Ігоря як і кафедрального храму Св. Іллі на Подолі, деяким дослідникам дає підстави припускати офіційне відновлення діяльності давньоукраїнської Київської єпархії. Писемні джерела не повідомляють про те, хто саме в цей період очолював Київську Церкву і чи взагалі її хтось очолював, але, - як вважає П. Толочко, - навряд чи в цьому можна сумніватися. «Можливо, - пише він, - що місцем єпископської (чи митрополичої) кафедри і була подільська соборна церква Св. Іллі»⁷⁸.

Тож не дивно, що на момент правління в Київській державі княгині Ольги (945 - 969) київська знать вже була розколата на дві впливові партії: язичницьку та християнську, до якої згодом (близько 946 р.) долучилась і княгиня. Згідно з літописними джерелами, вона у власних володіннях та помістях поскидала язичницьких бовдурів, відкривала молільні та церкви, активно залучала вчених християнських місіонерів та священників.

Як стверджує вже згадуваний В. Рожко: «...частина учнів Св. Мефодія з Велико-Моравської митрополії згодом по її розгрому перейшла на Волинь. Маємо історичні докази того, що рятуючись від переслідувань німецького духовенства, велика частина учнів і вірних по тому погрому в Моравії опинилась аж в Києві і тут поповнила

засновану Свв. Кирилом і Мефодієм Свято-Іллінську християнську громаду... Шлях цих гнаних до Києва лягав через Волинь по Бугу, Прип'яті до Дніпра, тому наша волинська земля була тою складовою ланкою, яка єднала християнський захід з язичним сходом давньої Руси-України»⁷⁹.

Незважаючи на те, що номінальним главою держави був молодий княжич Святослав Ігоревич, княгиня Ольга - владна і сильна особистість - просто відсторонила його від реальної влади в державі. В літературі навіть зустрічається думка, що хрещення Ольги, по суті, означало друге хрещення України-Руси, адже не могло бути такого становища, коли глава держави був би християнином, а його країна лишалась би язичницькою. Підтвердженням такої думки може слугувати налагодження Ольгою дипломатичних відносин з двома наймогутнішими християнськими імперіями Європи - Візантією та Німеччиною. В. М. Татищев та митр. Макарій (Булгаков), посилаючись на Іоакимівський літопис, говорять навіть про заснування Ольгою київського Софійського собору⁸⁰. Підтвердженням цього є запис, вміщений в одному з «Апостолів» XIV ст. У ньому вказується, що освячення Св. Софії відбулося у 952 р. «Багатьом дослідникам, - пише П. Толочко, - які відносили хрещення Ольги до 957 р., це свідчення здавалося сумнівним, але в світлі нових досліджень воно таким не виглядає»⁸¹. Цікаву гіпотезу щодо періоду правління Св. кн. Ольги висловлює і проф. П. Курінний. На його думку, центральний духовний осередок відроджуваної Київської Помісної Церкви розташовувався у Вишгороді, під Києвом, в якому були монастир та школи, де готували українських православних місіонерів і священиків для всієї держави⁸².

Із західноєвропейських хронік відомо, що із встановленням Ольгою дипломатичних відносин з Західно-Римською (Німецькою) імперією німецький цісар Оттон-І послав на Русь у складі дипломатичного посольства власних місіонерів на чолі з католицьким єп. Адалбертом, колишнім ченцем з монастиря св. Максиміана в Трієрі. Прибувши до Києва 962 року, невдовзі по тому, він змушений був тікати з Русі. По поверненні до Німеччини Адалберт нарікав, що його в Києві не прийняли... Цей факт у черговий раз засвідчує, що в Україні-Руси поширення мало лише східне християнство, а загравання княгині Ольги із Заходом - лише намагання за зразком болгарського кагана Бориса (852 - 889) незалежнити власну національну церкву і державу від впливів Візантії, де духовна залежність від Костянтинополя автоматично вважалась залежністю і політичною. Саме цим, напевно, можна пояснити невдоволення Ольгою своїм прийомом у Царгороді року 955. В книзі візантійського імператора Костянтина Порфірогенета (912-959) «Про управління державою» детально описуються урочисті церемонії прийому володарки України-Руси при дворі. Ользі була виявлена честь як християнському монархові союзної держави, яку не трактували як язичницьку: княгиню було запрошено до цісарської трапези, за цісарський стіл, де вона сиділа разом з імператором та його родиною, чого стосовно язичників не допускалося. З цього виходить, що на момент приїзду до Костянтинополя Ольга вже давно була християнкою. Але, незважаючи на виявлену шану, Ольга все одно залишилася невдоволеною і наступного року, коли до Києва прибуло посольство від імператора, вона прийняла його досить прохолодно. Причиною такої поведінки «королеви русинів» були переговори з імператором Костянтином, в яких вони не дійшли згоди. На нашу думку, суперечка могла виникнути щодо статусу Київської Церкви і намагань Ольги, за зразком Болгарії, одержати церковну автокефалію, адже лише за цієї умови Ольга могла б добитися визнання з боку Візантії повної незалежності Київської держави як повноправного союзника, а не васала, а також одержати, за візантійською традицією, право титулуватися «православною царицею -Помазанкою Божою». Попри невдачу у справі автокефалії Київської Помісної Церкви княгиня Ольга не відвернулася від Східного Православ'я, як це підступно намагаються довести деякі католицькі та німецькі історики, і все одно продовжувала ревно поширювати насіння Слов'янського Православ'я на необмежених теренах східнослов'янської імперії - Київської Русі.

Докладаючи чималих зусиль до нової християнізації України-Руси, княгиня Ольга намагалася повернути до істинної віри і свого сина - князя Святослава, але марно. Він залишався переконаним язичником, а в поширенні християнства вбачав політичну експансію Візантії, яка, на його переконання, намагалася підкорити собі Русь, нав'язати їй васальну залежність.

У 964 році в Києві до влади знову приходить язичницька партія на чолі із сином

Ольги каганом Святославом. Знову гору взяла тенденція нетерпимості до християнського віровчення, було зруйновано чимало храмів (зокрема, Іоакимівський літопис повідомляє про зруйнування церкви Св. Миколи на Оскольдовій могилі), розгромлено православні громади. Окрім цього, Святослав розпочинає війни з головними «експортерами» християнства на Русь - Візантією, Болгарією та Козарією. Що стосується внутрішньої релігійної політики, то зайнятий військовими походами та будівництвом на території захопленої ним Дунайської Болгарії нового центру Великої Слов'янської Імперії, а також зваблений мрією підпорядкувати собі Царгород, він майже ніколи не бував у Києві. За відсутності Святослава Києвом порядкував його старший син Ярополк, який з ранніх літ виховувався бабусею Ольгою та матір'ю-грекинею у християнському дусі. Тому після загибелі Святослава в 972 році Ярополк, який став Київським каганом, знову поновив усі привілеї християн, а сам очолив тепер вже правлячу християнську партію. На порядок денний ставилося навіть офіційне хрещення Ярополка та запровадження християнства державною релігією України-Руси. Однак цим планам зашкодило повернення до Києва залишків Святославового війська, ватажки якого іще під час «сидіння» на острові Буяні (суч. Березань) перебили у своєму стані усіх воїнів-християн, навіть двоюрідного брата Святослава - християнина Гліба. На думку Л. М. Гумільова, напад на них печенігів під час повернення з невеликого походу на Візантію і вбивство Святослава стався за сприяння Ярополка, який після різанини на острові відмовився допомагати батькові⁸³. Причиною таких дій Ярополка, як вважає митр. Макарій (Булгаков), стало повеління Святослава зруйнувати в Києві всі церкви та винищити саме ім'я християн, а також погроза прибути задля здійснення цих намірів до Києва і самому⁸⁴. Отже, не дивно, що невдовзі язичницькі реваншисти вчинили спробу нового повстання. Язичницька антихристиянська реакція намагалася призупинити та викоринити в Русі-Україні «чужинські» культурні й релігійні впливи, які, як вони вважали, сприяли підпорядкуванню русинів ворожій Візантійській імперії, втраті державної й національної незалежності та самобутності. На противагу вони знову підняли Святославове гасло - під зверхністю «прабатьківських богів» заволодіти Царгородом, його цінностями й багатствами. Тому в противагу Ярополкові язичниками був запрошений молодший позашлюбний син Святослава (від матері - русинки), перекопаний грекофоб Володимир Новгородський, що відзначився своєю хоробрістю і завзяттям іще під час балканських авантур батька. Як свого часу Олег під язичницькими прапорами захопив трон Київських каганів Оскольда і Діра Великих, що прийняли грецьке християнство, так і тепер історія знову повторювалася. Ярополк у Києві не встояв проти язичницьких слов'яно-варязьких армій Володимира і наприкінці 978 - поч. 979 років у результаті зради власних дружинників був розбитий та страчений за наказом рідного брата-язичника. Володимир заволодів і тронем, і жінкою вбитого ним брата - християнкою. Знову почалась страшна язичницька реакція.

Першими заходами Володимира по знищенні християнських громад Києва та інших давньоукраїнських міст стали спроби реформувати за зразком Християнської Церкви напівмертвий культ язичницьких богів, створити певну ієрархічну систему. Хоча в Русі-Україні не були поширені людські жертвоприношення, Володимир задля нагнітання та задоволення грекофобських й антихристиянських настроїв наказує принести в жертву язичницьким богам одну з київських християнських родин - батька Федора та його сина Івана (пам'ять їх 12 червня). Вони були вбиті і спалені на честь «прабатьківських богів». Визначний український святий митр. Димитрій (Туптало) в житті Володимира Великого повідомляє, що того часу він наказав силоміць приводити на поклоніння бовдурам усіх християн і тих, що не підкорялись його волі, віддавав на смерть. У зв'язку з цим багато хто з віруючих змушений був приховувати свою віру, інші тікали з Києва, а треті знову наvertsались до язичницького нечестя. Між тим, зауважує Св. Димитрій, язичники, користуючись опікою та підтримкою Великого Князя, зруйнували в Києві усі християнські церкви. Здавалось, малокультурна, напівфінська новгородська провінція Київської Русі-України релігійно перемогла столичний, охристиянізований та висококультурний Київ. Однак ця штучна перемога відсталих провінціалів виявилася безсилою змінити владний хід історії, напрям якої було остаточно визначено іще Свв. Рівноапостольними братами Кирилом і Мефодієм та першими мучениками Українськими за віру Христову, благовірними князями Оскольдом і Діром Київськими.

Джерела та література:

- 1 Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII -XIII вв. - С. 307; Тихомиров М. Н. Русское летописание. -М., 1979. - С. 55; Стрийковский М. Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Руси. // Дзвін, 1990. - Ч. 1. - С. 111.
- 2 ПВЛ. - М., 1950. - С. 19.
- 3 Красносельцев Н. Ф. Типик церкви св. Софии в Константинополе IX в. // Летопись Историко-филол. Общества при Имп. Новорос. ун-те. - Одесса, 1891. - Т. 2. - С. 156-254.
- 4 Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX - первая половина X в. - М., 1980. - С. 59 - 60; Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений. - М.: АН СССР, Институт истории, 1956. - С. 57 - 58; Полонська-Василенко Н. Князь Київський Оскольд і перше хрещення Руси. // Наша Культура, Вінніпег, Канада, 1952, ч. 8. - С. 25; Міллер М. Християнство в Україні-Руси до Володимира // Визвольний Шлях, Лондон, В. Британія, 1959, ч. VII. - С. 754; Огієнко І. Поділ єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її. - Вінніпег, Канада, 1953. - С. 105 -142; Нагавський І. Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. - Рим, 1954. - С. 9 - 11..
- 5 ПСРЛ. - Т. 9 (Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью). - СПб., 1862. - С. 13.
- 6 Ламанский В. И. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. - Пг., 1915. - С. 73-75, 97, 99, 111-112; Ламанский В. Житие св. Кирилла. // Ж. М. Н. П., 1903. -V-VI. - С. 150-352; Пархоменко В. Начало христианства на Руси. Очерк по истории Руси IX - X вв. - Полтава, 1913. - С. 52-53; Пархоменко В. Три момента начальной истории русского христианства. // Известия, 1913. - Кн. 4; Пархоменко В. К истории начального христианства на Руси. // Известия, 1914. - Кн. 3; Пархоменко В. Христианство Руси до Владимира Св. // Вера и Разум, 1912. - №№ 9-10; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. - М.: Терра, 1993. - Т. 1. - С. 79-92.
- 7 Цит. за: Булгаков Макарий. История Русской Церкви. - М.: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994. - Т. 1. -С. 197-198.
- 8 Animadvers. ad Constant. Porph. Vandurii in t. 2. Imper. orient. - P. 112-114; Цит. за: Булгаков Макарий. История Русской Церкви. - М, 1994. - С. 206.
- 9 Цит. за: Родник Златострунный: Памятники болгарской литературы IX - XVIII веков. - М., 1990. - С. 118; 120.
- 10 Плетнева С. А. Хазары. - М.: Наука, 1986. - С. 68-69.
- 11 Конисский Г. История Русов или Малой России. - М., 1846. - С. 2.
- 12 Цит. за: Слосаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. - К.: Т-во «Знання» України, 1993. - С. 27; 25.
- 13 Грушевський М. С. Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1991. - Т. 1. - С. 226-227.
- 14 Грушевський М. С. Там же. - С. 166.
- 15 Цит. за: Карташов А. В. Очерки по истории Русской Церкви. - М.: Терра, 1993. - Т. 1. - С. 61.
- 16 Цит. за: Асов А. И. Славянские руны и «Боянов гимн». -М.: Вече, 2000. - С. 336; Плетнева С. А. Хазары. - М.: Наука, 1986. - С. 48.
- 17 Грушевський М. С. Там же. - С. 227.
- 18 Плетнева С. А. Хазары. - М.: Наука, 1986. - С. 61.
- 19 История агван Моисея Каганкатваци. - СПб., 1861. - С. 205.
- 20 Плетнева С. А. Хазары. - М.: Наука, 1986. - С. 61; 33.
- 21 Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX - X вв. - Смоленск: Русич; М.: Гнозис, 1995. - С. 100.
- 22 Петрухин В. Я. Там же. - С. 100.
- 23 Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. - Л, 1932. - С. 97.
- 24 Плетнева С. А. Там же. - С. 63-64.
- 25 Конисский Г. История Русов или Малой России. - М., 1846. - С. 2.
- 26 Илья Муромец и Идолище. Песни собранные П. В. Кириевским. - М., вып. IV, 1862. - С. 22 - 38.
- 27 Мулик-Луцик Ю. За мислительський підхід до політики. // Рідна Нива. Український православний календар-альманах. - Вінніпег, Канада: Екклесія, 1992. - С. 168 - 169.
- 28 Рід Дуглас. Спор о Сионе. - М.: Твердь, 1993. - С. 113.
- 29 Рид Дуглас. Там же. - С. 113.
- 30 Повесть временных лет. - Ч. 1. - С. 18.
- 31 Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. - М., 1951. - С. 31.
- 32 Воронов А. Кирилл и Мефодий. - К., 1877; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. - Л., 1930. - Т. 1.
- 33 Булгаков Макарий. История Русской Церкви... - Т. 1. - С. 174.
- 34 Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. - Т. 1. - С. 76.
- 35 Ламанский В. И. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. - Пг., 1915. - С. 73-75, 97, 99, 111-112; Ламанский В. Житие св. Кирилла. // Ж. М. Н. П., 1903. -V-VI. - С. 150-352; Пархоменко А. В. Начало христианства на Руси. - Полтава, 1913. - С. 52-53; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. - М.: Терра, 1993. - Т. 1. - С. 76-92.

- 36 Початок християнства на Волині // Відомості. - Лондон, В. Британія, часопис митрополії УПЦ у діаспорі, № 1 (301), січень 2000. - С. 40 - 41.
- 37 Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. - Торонто, Канада, 1990. - С. 22.
- 38 Карташев А. В. Там же. - С. 90.
- 39 Пархоменко А. В. Начало христианства на Руси. - Полтава, 1913. - С. 52-53; Ламанский В. И. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. - Пг., 1915. - С. 73-75, 97, 99, 111-112; Ламанский В. Житие св. Кирилла. // Ж. М. Н. П., 1903. - V-VI. - С. 150-352.
- 40 Пространное житие Кирилла. Цит. по: Родник Златострунный: Памятники болгарской литературы IX - XVIII веков. - М., 1990. - С. 116; Сказания о начале славянской письменности. - М., 1981.
- 41 Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. - М., 1865.
- 42 Огієнко І. Костянтин і Методій. - Варшава, 1927. - Т. I. - С. 36 - 41; Карташев А. В. Там же. - С. 87.
- 43 Огієнко І. Історія української літературної мови. -Вінніпег, Канада, 1960. - С. 60; Полонська-Василенко Н. Згад. твір. - С. 109.
- 44 Густинський літопис. Українська література XVII ст. -К.: Наукова думка, 1987. - С. 155.
- 45 Полонська-Василенко Н. Згад. твір. - С. 239.
- 46 Булгаков М. История Русской Церкви. - М., 1994. - Т. 1. - С. 191.
- 47 Українська Церква між Сходом і Заходом. - К.: НАН України, відділення релігієзнавства інституту філософії, 1996. - С. 8-9.
- 48 Там же. - С. 15-17.
- 49 Булгаков М. Там же. - С. 194.
- 50 Карташев А. В. Там же. - С. 92.
- 51 Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси... - С. 60.
- 52 Толочко П. П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996. - С. 263.
- 53 Карамзин Н. М. История государства Российского. - СПб., 1830. - Т. I. - С. 138 - 139.
- 54 Брайчевский М. Ю. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Оскольду и митрополиту Михаилу Сирину. // Византийский временник. - М., 1986. - Т. 47. - С. 31-38.
- 55 Карташев А. В. Там же. - С. 92.
- 56 Цит. за: Початок християнства на Волині // Відомості. -Лондон, В. Британія, часопис митрополії УПЦ у діаспорі, № 1 (301), січень 2000. - С. 40 - 41.
- 57 Там же. - С. 40 - 41.
- 58 Булгаков М. Там же. - С. 206.
- 59 Цит. за: Булгаков М. История Русской Церкви... - С. 294.
- 60 Карташев А. В. Там же. - С. 87-88.
- 61 Карташев А. В. Там же. - С. 88-89.
- 62 Мацеевский В. А. История первобытной христианской Церкви у славян. - Варшава, 1840. - Т. 1. - С. 89-90; Булгаков М. История Русской Церкви. - М., 1994. - Т. 1. -С. 178.
- 63 Лихачев Д. С. Повесть временных лет, т. II. - С. 246.
- 64 Тальберг Н. История Христианской Церкви. - М.: Интербук, 1991. - Ч. II. - С. 109.
- 65 Тальберг Н. Там же. - С. 109.
- 66 Грушевський М. С. Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1991. - Т. 1. - С. 405.
- 67 Толочко П. П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996. - С. 39.
- 68 Ключевский В. О. Курс русской истории. - М., 1923, т. I. - С. 175.
- 69 Стрийковский М. Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Руси. // Дзвін. - Ч. 1, 1990. - С. 111.
- 70 Толочко П. П. Згад. твір. - С. 48.
- 71 Толочко П. П. Київська Русь... - С. 48-49.
- 72 Толочко П. П. Згад. твір. - С. 49.
- 73 Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. - М., 1994. - К. 1. - С. 366.
- 74 Огієнко І. Українська Церква. - К.: Україна, 1993. - С. 22-23.
- 75 Голубинский Е. История русской церкви. - М., 1901. - Т. I. - С. 68.
- 76 Огієнко І. Там же. - С. 24.
- 77 Толочко П. П. Згад. твір. - С. 265.
- 78 Толочко П. П. Згад. твір. - С. 265.
- 79 Цит. за: Початок християнства на Волині // Відомості. -Лондон, В. Британія, часопис митрополії УПЦ у діаспорі, № 1 (301), січень 2000. - С. 40 - 41.
- 80 Татищев В. Н. История Российская. - М.; Л., 1964. - Т. 2. - С. 241; Булгаков М. История Русской Церкви... - С. 220.
- 81 Толочко П. П. Згад. твір. - С. 267.
- 82 Курінний П. Реймська Євангелія - найдавніша пам'ятка письма Київської Руси. - 1946.
- 83 Гумилев Л. Н. От Руси до России. - М.: Институт ДИ-ДИК, 1997. - С. 20.
- 84 Булгаков М. Там же. - С. 222.

«СМУТА» В РОСІЇ ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ І ЧЕРНІГІВЩИНА

У статті порушується проблема ролі козацтва в соціально-політичних процесах, зв'язаних із періодом «Смути» в Росії; розглядається питання про місце в них малодослідженого регіону - Чернігівщини.

Окремі моменти теми зачіпались у працях вчених. (Див., напр.: Платонов С.Ф. Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI-XVII вв. - СПб, 1899. - Изд.1. Смирнов И.И. Восстание Болотникова 1606-1607. - Государственное издательство политической литературы, 1951. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. -М., 1990). Однак вона потребує подальшого вивчення. В історіографії відсутнє спеціальне дослідження, яке б давало цілісне уявлення про порушену проблему.

Мета пропонованої статті - заповнення певною мірою виявленої прогалини.

На думку Р.Г.Скриннікова, основним джерелом доходів козаків була служба в армії¹. Хоч Речі Посполитій і не вдалося реалізувати розпочаті ще в XVI столітті плани щодо комплектування із козаків регулярного урядового війська, однак використати козаків у авантурі, спрямованій проти Москви, їй довелось. Висунувши в другій половині 1603 р. на московський престол кандидатуру «царевича Дмитрія», польські власті взимку 1603 - 1604 рр. посилено розгорнули кампанію по мобілізації бажаючих для участі в майбутньому поході на Москву, в якому першорядне місце мали займати козаки. У війську на чолі з «царевичем», що рушило до кордонів Російської держави влітку 1604 р., справді було багато козаків, насамперед українських, які приєдналися до нього на Правобережжі, поблизу Києва. Пізніше союзниками Дмитрія виступили також донські козаки².

Відомо, що Річ Посполита за плацдарм для розгортання військових дій проти Росії намагалась використати Чернігівщину. Саме тут, під Новгородом - Сіверським, наприкінці 1604 р. зосередилось військо запорозьких козаків чисельністю 12000 осіб, на озброєнні у яких було декілька гармат. «Царевич» Дмитрій був задоволений польським військом і сподівався на мужність і силу козаків³. Однак повною мірою надії не виправдались. Під час битви біля Добринич більшість козаків, покинувши поле бою, розбіглися⁴. Але ті, що залишились, продовжували брати участь у московському поході. Крім того, ряди їх поповнювали нові партії «низових» козаків, які збирались в Україні, особливо в задніпровських волостях. Ці козаки являли собою досить велику силу, бо, як свідчать джерела, вони викликали тривогу і занепокоєння не лише в польських магнатів і шляхти, які зайняли Україну, але й у властей Речі Посполитої, адже на сеймі, що відбувся на початку 1605 р., високопоставлений сановник Януш Острозький зазначав, що козаки розписували універсали по тих краях і вимагали плати. Острозький був надто стурбований зростанням могутності козаків і дуже хвилювався, аби до них не приєднались холопи⁵.

Однак польський уряд у найскладніших умовах не міг здійснювати стосовно козаків будь-які репресивні заходи і стримувати рух. Перешкодою на шляху до цього було передусім те, що, за деякими відомостями, в найближчий час татари готувалися до нанесення удару по Речі Посполитій, а козаки, які несли прикордонну сторожову варту, були надійним заслоном від татарських нападів. Крім того, Річ Посполиту поглинула хвиля внутрішньої політичної кризи, викликаній заколотом польської шляхти проти Сигізмунда і його прихильників, що ввійшов до історії під назвою «рокошу Зебжидовського» (1606 - 1608 рр.), який загрожував скиненням його з королівського трону. Тому першочерговим стало питання про організацію сил на придушення цього руху.

В історичній науці не заперечується факт достовірності іноземних джерел відносно того, що, ставши російським «царем», Лжедмитрій «за особые услуги» звільнив Сіверщину «от всех налогов и податей в течение 10 лет», бо до проведення подібних заходів він вдавався ще до зайняття Москви. Наприклад, перебуваючи в Путивлі, царевич змінював у містах воєвод, призначаючи нових. Перебуваючи в Москві, Лжедмитрій І

надавав землі й платню служилим людям, щоб «тем всем людем милость показати и любим быти». Крім того, за свідченням джерел, відомо, що в Слеському повіті з 1604 по 1616 рр. не оралась «государева десятинная пашня» (одна з головних і найтяжчих повинностей населення); цей момент може бути наслідком того, що населення Сіверщини в період правління Лжедмитрія I звільнялося від «налогов и податей»⁶.

Зі сходженням на престол Василя Івановича Шуйського почалося усунення ним у містах воевод і заміна їх новими. Джерела пояснюють це як факт розправи нового царя зі своїми політичними опонентами замість обіцянок не мстити за минуле: «Царь же Василей вскоре по воцарении своём, не помня своего обещания, начат мстить людем, которые ему грубиша, бояр, и думных диаков, и стольников, и дворян многих разосла по городом, по службаб, а у иных у многих вотчины и поместья поотнима»⁷.

Як ствержує І.І.Смирнов, В.Шуйський, здійснюючи акт зміни воевод у містах, «стремился также удалить с их состава сторонников Лжедмитрия I»⁸. Одночасно цар посилав у міста осіб для приведення до присяги населення. Наприклад, чернігівському воеводі Андрію Андрійовичу Телятевському була направлена «государева грамота», у якій вказувалося, що в Чернігів надісланий запис, за яким «черниговцы должны были присягать Василию Шуйскому»⁹.

Це був один із важливих моментів початку в Росії у 1606 р. могутнього повстання під керівництвом Івана Ісайовича Болотникова. За свідченням Ісаака Масси, населення сіверських міст збентежилось і вбивало гінців, які доставляли звістки про зайняття царського трону В.Шуйським. «А как после Розстриги сел на государство царь Василей, - повідомляють розрядні записи, - и в Польских, и в Украинных и в Северских городех люди смутились и заворовали, креста царю Василью не целовали, воевод почали и ратных людей побивать и животы их грабят»¹⁰.

У записках Паерле зазначалося, що «Северская страна восстала на бояр за убиение Дмитрия и самовольное избрание Василия Ивановича Шуйского, без ведома тамошних граждан, которые хотели возвести на престол другого князя, имевшего более права»¹¹. Це є наступним важливим аргументом пояснення повстання Болотникова.

Повстання І.І.Болотникова мало яскраво виражену соціальну спрямованість: «Крамолы, волновавшие до сих пор Московское государство, вызвали теперь новое зло - казацкую, холопскую, крестьянскую войну... теперь казаки, стрельцы, посадские люди, крестьяне, холопы восстают на сословие высшее»¹². Значну частину повстанців, як показали в своїх дослідженнях І.І.Смирнов, В.І.Корецький, В.Д.Назаров і Б.М.Флора, протягом усього повстання складали російські і українські козаки¹³. В період «Смути» в Росії козацтво вперше піднялося на загальноросійську арену і, як справедливо зазначив О.Л.Станіславський, стало однією із найактивніших станових груп, авангардом грізних антиурядових рухів у гострій соціальній боротьбі¹⁴.

Передусім це пояснюється тим, що південні і південно-західні терени Росії являли собою як її прикордонні райони, так і місця інтенсивної колонізації. Саме на півдні, в районах Дикого Поля, знаходили притулок холопи-втікачі, яких у голодні роки початку XVII ст., за свідченням І.Масси, нараховувалося тут більше двадцяти тисяч¹⁵. Серед велетенського натовпу біженців було також немало селян, розорених елементів посадського населення міст. Як стверджують документи, ще в середині XVI ст. тут знайшли притулок багато « и черкасцов, и киян, и твоих государевых, вышли, государь, на Поле из всех украин»¹⁶. На нових місцях всі вони вважали себе вільними людьми - козаками.

Одним із важливих центрів руху стала Чернігівщина. Джерела свідчать, що повстанців підтримали міщани і найбідніші прошарки населення більше сідмдесяти міст, серед яких маємо Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Почеп, Сосницю й ін¹⁷. Із донесення затриманого в Москві польського посла Олесницького Сигізмунду III від 8 серпня (29 липня) 1607 р. бачимо, що саме жителям Сіверщини належали провідні позиції і авангардна роль у повстанні¹⁸. Сучасник подій К.Буссов стверджував, що в повстанні активну участь брали навіть дворяни сіверських міст, адже Шуйський «у многих вотчины и поместья поотнима». Про те, що населення Чернігово-Сіверщини не підтримувало уряд Василя Шуйського і брало активну участь у боротьбі з ним, читаємо в повідомленні ще одного сучасника: « А черниговцы, и путимцы, и кромичи, и комарицы... за царя Василия креста не целовали и ... всем войском пошли на Рязань: у нас-де царевич Дмитрий Иванович жив»¹⁹.

Протягом всього періоду повстання І.Болотникова царські власті направляли всі зусилля на його придушення. Видаткові книги грошового столу Розрядного приказу

дають цікаві відомості про розсилання в міста, охоплені полум'ям повстання, грамот з метою внести в ряди повстанців розкол і добитися переходу принаймні частини їх на бік уряду Шуйського. В першу чергу це стосувалось чернігово-сіверських міст, які « були в измене в воровстве, царю Василию не добили челом». Так, « ... по приказу дияков думного Григория Желябужского, да Истома Корташова, да Петра Лошакова Навгородка Северского козаку Богдашку Топину на проезд 3 рубли. Дано. Послан в городы: во Брянск, в Почап, в Стародуб, в Новгородок Северский за грамотами». В ці ж міста був «послан з грамотами» селянин Роман Дмитрієв, «чтоб тех городов изменники государю добили челом, и вины свои принесли, и крест государю целовали»²⁰. Можна навести й інші приклади. Все це ще раз підтверджує факт участі народних мас Чернігівщини в повстанні Болотникова. Сигізмунд III до певного часу займав позицію спокійного спостерігача за діями польсько-литовських авантюристів, які добилися при допомозі козаків успіхів у боротьбі за оволодіння царським престолом. Володарем його король прагнув стати сам. Тільки-но Сигізмунду III вдалося трохи вгамувати «рокош Зебжидовського», як він влітку 1608 р. уклав перемир'я з російським урядом. Останній вступив у союз із Швецією, ворогом Речі Посполитої і особисто Сигізмунда III. В кулуарах прибічників польського короля в другій половині 1608 р. визріває думка використати це як головну причину для розриву відносин з Росією, щоб потім, користуючись глибокою політичною кризою, що охопила Російську державу, в кінцевому рахунку домогтися скинення В.Шуйського і оволодіння царським престолом Сигізмундом III. Проте з подібними планами були згодні далеко не всі. Схилення на свій бік широкого кола польської громадськості, яка не бажала зміцнення королівської влади, Сигізмунд III вирішив здійснити завдяки залученню її до війни проти Росії, що переслідувала мету розширення кордонів Речі Посполитої шляхом повернення Чернігово-Сіверщини і Смоленська. І хоч на сеймі, що відбувся в 1608 р., жодного рішення з цього приводу не було прийнято, Сигізмунд III, наспіх зібравши військо, вирушив з ним у похід для завоювання цих територій. Частина війська (за деякими даними, 8 тис. чол.) на чолі із самим королем восени 1609 р. через Білорусію направились до Смоленська і невдовзі обложила його. Однак завойований Смоленськ був лише влітку 1611 р. Велику роль у битві за це місто відіграли українські козаки. За повідомленням Жолкевського, на початку облоги Смоленська їх там було 30000. Взимку ж 1609 - 1610 рр. козаків нараховувалось більше 40000 чол. У подальшому ряди козацького війська стрімко поповнювались. Як свідчать джерела, на допомогу королю навесні 1610 р. поспішало 7000 козаків, а на початку літа - ще 4000. Через декілька тижнів туди прибуло 2,5-тисячне козацьке військо під керівництвом Кульбаки. І загалом джерела дають можливість стверджувати, що козаки були головною рушійною силою Смоленської війни²¹.

З початком московської епопеї окремих козацький корпус направився на Чернігово-Сіверщину. Навесні 1610 р. туди прибуло підкріплення. Незабаром козаки зайняли ряд міст. Так, загін на чолі зі старшиною Іскоркою, здійснивши раптовий напад, здобув Стародуб. Московська застава, яка перебувала в місті, чинила упертий опір, проте козаки підпалили замок, в результаті чого багато захисників загинуло у вогні пожежі, інші опинились у полоні. Тритисячний загін, яким командував полковник Гунченко, підступив до Новгородка-Сіверського, що здався козакам без бою. Наприкінці весни - на початку літа 1610 р. загін на чолі зі «старшим полковником» Андрієм Стороженком взяв Почеп. Певний час місто чинило опір. Однак сили були нерівні, і воно змушене було здатися. Як свідчив А.Стороженко, чисельність задіяного на Чернігово-Сіверщині козацького війська, за даними на 2 червня 1610 р., становила більше ніж 15000 чол.» «Старший полковник» зазначав, що козаки виражали готовність і надалі служити польському королю, однак вони висували вимоги щодо умов служби: на який термін їх братимуть на службу і яку вони отримують за неї платню²². Це підтверджує думка О.Л.Станіславського про те, що подібна служба «носила тимчасовий характер і, одержавши плату після походу, більшість козаків поверталась в свої степові поселення»²³, завдяки чому вони «зуміли зберегти свою особливу організацію».

Однак польський уряд не завжди міг належно задовольнити ці вимоги козаків. Тому часто мали місце випадки, коли козаки, не отримавши плати, тікали з королівського війська. Це спостерігалось, зокрема, під Смоленськом²⁴.

На думку М.С.Грушевського, не достатньою мірою був використаний Сигізмундом III козацький потенціал і на Чернігово-Сіверщині²⁵. Але як би там не було, незважаючи на триумфальний похід, результатом якого стало завоювання Смоленська і чернігово-

сіверських міст, обставини в Речі Посполитій склалися не на користь короля і подальшого ведення бойових дій. Сигізмунд III і надалі змушений був звертатися до послуг козаків. Події 1611-1613 років, зв'язані з походом на Москву, показували, що в міру вичерпування ресурсів Речі Посполитої, необхідних для утримання власного війська, допомога козаків ставала все необхіднішою. Є відомості, що восени 1611 р. скомплектований в Україні 15-тисячний козацький загін рухався в напрямку до Москви, а в листопаді цього року на службі в короля перебувало 30000 козаків. Багато з них було задіяно для операцій в Сіверщині, що стала головною ареною військових дій, і, як стверджував М.С.Грушевський, провідну роль в цей час відігравало тут козацтво. Спеціальною грамотою, виданою в лютому 1613 р., Сигізмунд III дякував козаків, особливо відмічаючи їх активні дії в Сіверщині. У північній Росії походи українського козацтва сягали Архангельська, Оленця, Холмогор²⁶.

Після придушення повстання І.І.Болотникова Василь Шуйський не поспішав застосовувати репресивні заходи стосовно козаків. Царський уряд ставив за мету залучити їх на свій бік, щоб надалі використовувати для боротьби з повстанцями. Шуйський навіть ввів практику наділення деяких козаків помісними й грошовими окладами. Наприклад, козацькому отаману Івану Гремикіну, який зі своїм загоном перейшов на бік царя, був визначений помісний оклад у розмірі 150 четвертей і грошовий - шість рублів. Отаман Макар Смолеников наділявся грошовим окладом із Галицької четверті.

Після зайняття престолу козацьким ставлеником Михайлом Федоровичем Романовим (1613 р.) позиції козацтва дещо змінюються. З початком його правління певна частина «вільних» козаків прирівнюється до становища служилих людей «по прибору», для них визначається постійне місце проживання. Деяких із них верстали в помісні і грошові оклади. Так, із 160 «вільних» донських козаків, які поселилися в Путивлі, 25 отримали помістя в Путивльському повіті. Решта служила за річну й місячну грошову платню. Остання визначалася такими розмірами: для рядових козаків - 10 алтин, осавулів - 12, отаманів - 13. Ці козаки звільнялись також від сплати мита з судових позовів до 12 рублів.

Були такі козаки й на Чернігівщині. На думку О.Л.Станіславського, у 1613-1616 рр. у Новгороді-Сіверському їх нараховувалось понад 400 чол., бо книга Розрядного приказу за 20 грудня 1616 р. вказує на кількість їх отаманів (4 чол.)²⁷.

Деякі козаки залишалися на службі у «старих» козаків і після того, як ті потрапили до розряду служилих людей «по прибору». Наприклад, зразу ж після смерті в м. Рильську в 1620 р. козака Є. Леонтьєва, який мешкав до 1618 р. в Новгороді-Сіверському, до списку був занесений «товарищ ево Дружина Логгинов». Проте найбільше помість одержали білозерські, вологодські, ростовські й шацькі «вільні» козаки. Помістями, як правило, наділялась козацька верхівка. У Новгороді-Сіверському й Путивлі, як вважає О.Л. Станіславський, збереглись «самые крупные корпорации непереставших казаков». Основна маса «вільного» козацтва постійного місця проживання не мала аж до 1619 р.

Рядові козаки, звичайно ж, не були задоволені таким станом справ. Незабаром хвиля невдоволення переросла в повстання. Протягом 1616 р. один за одним спалахували козацькі виступи. Напередодні вторгнення в Росію претендента на царський престол польського королевича Владислава частина козаків, ще вчора вірних російському урядові, переходила на його бік.

Завдяки виявленій членом-кореспондентом РАН Б.М.Флорєю в Бібліотеці Польської академії наук у Кракові грамоті (Рукопис 360. - Арк. 6177) дізнаємось, зокрема, що військо Владислава поповнили новгород-сіверські козаки під керівництвом Степана Кругового і Якова Шишова (Шиша). На початку зими 1616 р. вони розташувалися табором біля Дніпра поблизу Дорогобужа. До них приєднався також загін Тараса Чорного, котрий став на чолі об'єданого «великого русского козацкого войска». Польський королевич обіцяв їм, як і взагалі всім козакам «з Дону и со всех рек и речек», яких залучали на його службу, «вольності», помістя, грошові оклади²⁸.

Частина ж новгород-сіверського козацтва, залишивши царську службу, вирушила в межі південно-західної Росії. Передусім - це козаки Івана Ореф'єва (Олфер'єва). У 1615 р. в його станиці було 52 чол., але вони представляли 23 міста Росії. Через два роки за Ореф'євим уже прямували три осавули і 329 козаків. Під керівництвом воєвод Скуратова і Хованського вони брали участь у битві з одним із польських загонів, які діяли на Сіверщині. Але невдовзі, покинувши службу, козаки Ореф'єва пішли за річку Угру, обравши місцями свого розташування Белевський, Козельський, Мещевський і

Перемишльський повіті. За Угрою знайшли пристановище також дорогобузькі козаки. Сюди ж дислокувалась і станиця новгород-сіверського отамана Івана Філатьєва (Філатова) у складі осавула і 229 козаків. У першій половині 1617 р. «заугорське військо» уже являло собою велику силу. Воно нараховувало в своїх рядах 14 отаманів, 14 осавулів і понад дві тисячі рядових козаків. Царський уряд з метою повернення «заугорців» до міст, де вони служили раніше, у травні 1617 р. направляв за Угру делегацію в складі дворянина М.Свєрєєва, новгородсіверців отамана Д.Попова, осавула А.Кондратьєва і козака В.Петрова. Однак «заугорські» козаки в цьому відмовили. Пославшись на великі образи і насильства, які доводилось терпіти раніше, вони виразили готовність нести службу спільно на новому місці і прохали прислати до них воєвод. У цій вимозі, як справедливо зазначає О.Л.Станіславський, досить чітко проявилось бажання козацтва щодо збереження міцного козацького війська, у складі якого воно могло боротися за свої права²⁹.

Під час вторгнення Владислава в межі Руської держави козаки І.Орефьєва, завдяки вмільм діям князя Дмитра Пожарського, включилися в активну боротьбу на полях битв із ворогом на територіях Боровського, Мединського і Оболенського повітів.

Руські козаки, які опинилися в таборі Владислава, також брали активну участь у бойових діях. Зокрема, 60 козаків Якова Шишова у складі роти М.Корсакова чинили опір російським військам у районі Погорілого Городища. Головні сили руських козаків у війську польського королевича під керівництвом І.Мещерінова діяли в районі Білої, на шляху просування Владислава до Москви. Однак свої обіцянки королевич явно не виконував. Скарбниця була порожньою. Серед козаків, які перебували в польському війську, лютував голод. І в 1618 р. для багатьох козаків Владислав попросту не справджував уже ніяких сподівань, про що, зокрема, видно із показань полоненого козака станиці Я.Шишова. Вони згодні були «отъехать на государево имя»³⁰.

Разом з тим загони козаків Шишова, які перебували на боці польського королевича, спільно із українськими козаками ще деякий час продовжували діяти на території північної Росії. Зокрема, дуже постраждав від них Каргопольський повіт. Як свідчать джерела, у 1619 р. «приходили в ... Каргопольский уезд польские и литовские люди, полковник Якуш Шиш, войною и стояли ... четыре недели и, ездечи ... по деревням и по лесам и сыскывая, многих людей посекли и хлеб молоченой и немолоченой скормили, лошадей вывели, а коров и овец выбили, а жен и детей позорили, а иных в полон свели».

Але їх доля була вже визначена. Невдовзі прибічники Владислава змушені були покинути разом з ним межі Руської держави і відправитись у Річ Посполиту. Основна частина запорозьких козаків, які воювали під началом гетьмана Петра Сагайдачного, пішла в Україну³¹.

Виняток складав полк Ждана Конші, який залишився в Росії і зв'язав із нею свою подальшу долю. Руський уряд в знак демонстрації перед запорожцями переваг служби Олексію Михайловичу прийняв рішення про направлення козаків цього полку в 18 російських міст з призначенням їм платні, прирівненої до плати руських стрільців. О.Л. Станіславський справедливо розцінює це як важливий крок у відновленні добросусідських відносин між Росією і українським козацтвом³².

У зв'язку із окупацією згідно з Деулінським перемир'ям Чернігово-Сіверщини Річчю Посполитою царський уряд змушений був виводити руських стрільців з її території. Зокрема, у 1623 р. 200 стрільців перевели із Новгорода-Сіверського в Севськ. Згідно з випискою із писцових книг за цей рік, замість «хлебного жалованья» їм наділили 3000 десятин землі, надавши «пашни паханья, и перелогу, и дикия дубровы, и сенных покосов, и лесу около Севска в ближних и дальних местех». Досі ці угіддя належали селянам навколишніх сіл.

Цікаво, що зазначались також умови, на яких зазначені землі переходили стрільцям:

«А которая им пашня паханая отделена, а пахали ее и хлеб сеяли крестьяне... и тот хлеб крестьяном пожать себе и землю очистить, а стрельцом до того хлеба дела нет, и крестьяном в том насильства и никаких налог не чинить, а как хлеб крестьяне пожнут и землю очистят, и тою землею впредь владеть стрельцом. Да стрельцом же дано под гумна селитьбы, что была деревня Колчева, что они крестьяне меж себя договорились о тех селитьбах полюбовно, а поступилися им в то место своей половины в деревни Княгинине, а которые двory на тех селитьбах крестьянские и гумна, до тех им дворов и до гумен по тому ж дела нет, покаместе крестьяне те двory и гумна перевозят на свои селитьбы в деревню Княгинину»³³.

Джерела та література:

- 1 Скрынников Р.Г. Сибирская экспедиция Ермака. - Новосибирск, 1982. - С. 62.
- 2 Русская историческая библиотека. - Т. III. - С. 25.
- 3 Там само - С. 383.
- 4 Там само. - Т. I. - С. 387-388.
- 5 Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1908. - Ч. VIII. - С. 82.
- 6 Див.: Белокуров С. Разрядные записи за Смутное время. - М., 1907. - С. 30.
- Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. - М: Типография Д.И. Изноземеца, 1894. - Часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. - С. 266.
- Платонов С.Ф. Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI - XVII вв. - СПб., 1899. - Изд. 1. - С. 91, 254, 255.
- Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесённых в хронографы русской редакции. - М., 1869. - С. 329.
- Смирнов И.И. Восстание Болотникова 1606 - 1607. - Государственное издательство политической литературы, 1951. - С. 90, 552.
- 7 Полное собрание русских летописей. - Т. XIV. - Ч. 1. - С. 70.
- 8 Смирнов И.И. Указ. соч. - С.92.
- 9 Собрание государственных грамот и договоров. - М., 1819. - Т II. - С. 144.
- Смирнов И.И. Указ. соч. - С. 92.
- 10 Белокуров С. Разрядные записи за Смутное время. -С. 8.
- 11 Устрялов Н. Сказания современников о Дмитрии Самозванце. - СПб, 1859.- Т. I. - С. 215.
- 12 Соловьев С.М. Обзор событий русской истории // Современник. - 1849. - Т. 13. - № 1. - С. 11.
- 13 Смирнов И.И. Указ.соч.
- Корецкий В.И. Формирование крепостного права и Первая крестьянская война в России. - М., 1975.
- Назаров В.Д., Флоря Б.Н. Крестьянское восстание под предводительством И.И. Болотникова и Речь Посполитая // Крестьянские войны в России XVII - XVIII веков: проблемы, поиски, решения. - М.: Наука, 1974. - С. 326 - 352.
- 14 Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. - М.: Мысль, 1990. - С. 3.
- 15 Русская историческая библиотека. - СПб, 1909. - Т. XIII. - С. 484.
- 16 Историческое описание земли Войска Донского. - Изд. 2. - 1903. - С. 3.
- Смирнов И.И. Указ. соч. - С. 123.
- 17 Полное собрание русских летописей. - М., 1965. - Т. XIV. - С. 70.
- Русская историческая библиотека. - СПб, 1909. - Т. XIII. - С. 99.
- Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. - М., 1937. - С. 153. Восстание Болотникова. Документы и материалы. - М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. - С. 83, 144. (Далее: Восстание Болотникова).
- Смирнов И.И. Указ. соч. - С. 194, 195.
- Масса И. Сказание о смутном времени // Крестьянские движения XVII - XVIII веков: Сборник документов и материалов с примечаниями. - М., 1926. - С. 45.
- 18 Див.: Назаров В.Д., Флоря Б.Н. Указ. соч. - С. 348.
- 19 Див. Кулакова И.П. Восстание 1606 г. в Москве и воцарение Василия Шуйского // Социально-экономические и политические проблемы истории СССР. - М., 1985. - С. 49.
- 20 Восстание Болотникова... - С. 118, 281, 283.
- 21 Русская Историческая Библиотека. - Т. I. - С. 477, 485, 529, 541, 543, 604, 616, 635, 640, 656, 657.
- Грушевський М. Історія України - Руси. - К.: Наукова думка, 1995. - Т. VII. - С. 331 - 335.
- 22 Русская Историческая Библиотека. - Т. I. - С. 543, 558 - 561, 566 - 567, 570 - 571.
- Грушевський М. Історія України - Руси. - К.: Наукова думка, 1995. - Т. VII. - С. 334 - 335.
- 23 Станиславский А.Л. Указ. соч. - С. 12.
- 24 Русская Историческая Библиотека. - Т. I. - С. 554, 573, 591, 604 и др.
- 25 Грушевський М. Історія України - Руси. - К.: Наукова думка, 1995. - Т. VII. - С. 335.
- 26 Там само. - С. 336 - 337.
- Акты Московского государства. - СПб, 1890. - Т. I. - С. 46, 47, 52 - 56.
- 27 Див.: Станиславский А.Л. Указ. соч. - С. 24, 25, 31, 97.
- Русская Историческая Библиотека. - Т. 28. - С. 575.
- 28 Див.: Станиславский А.Л. Указ. соч. - С. 97, 163, 165.
- 29 Там само. - С. 168 -169.
- 30 Див.: Там само. - С.174 -175.
- 31 Див.: Там само. - С.197 - 198.
- 32 Там само. - С.201.
- 33 Труды Орловской ученой архивной комиссии. - Орёл, 1895. - Выпуск III. - С. 21, 26, 27.

ПРОВЕДЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЛІДСТВА ПРО МАЄТНОСТІ 1729 - 1731 рр. У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПОЛКУ

Проблема врегулювання аграрних відносин у Гетьманщині постала ще за часів Руїни. Щедрі роздачі гетьманів та московських царів, купівля, а інколи й відверте захоплення земель представниками нової соціально-політичної еліти призвели до вичерпання резерву вільних військових маєтностей, які призначалися на ранги козацької старшини. Зменшилася і кількість магістратських та ратушних сіл. Натомість значно зросли приватні та монастирські маєтності. Гетьманський уряд неодноразово намагався унормувати цей процес, але щоразу відступав під тиском світських і духовних можновладців¹.

Чергову спробу впорядкувати систему землеволодіння здійснив обраний у 1727 р. гетьманом Д.Апостол. Перед коронацією Петра II він подав до Верховної таємної ради «прошение», в якому, зокрема, порушив і питання землеволодіння. У відповідь на звернення він отримав так звані «Рішительні пункти», які містили вимогу перевірити стан справ у цій сфері, повернути безпідставно роздані землі, впорядкувати реєстр вільних маєтностей, затвердити законно набуті приватні володіння².

З цією метою було розпочато перепис маєтностей в усіх десяти полках Гетьманщини. Проведенню заходу передували підготовчі дії. На початку 1729 р. у канцелярії російського резидента при гетьмані О.Шаховського з «ревізських книг», складених офіцерами Глухівського гарнізону у 1726 р., було виписано відповідні відомості. Такий витяг у діловодстві тогочасних державних установ зазвичай називався «Екстрактом»³. Він містив дані про те, «какие в Малой России обретаются местечка, села и деревни, хутори, званьями каждая порознь, и что в тех маетностях дворового числа, и кто ими и по каким крепостям владеет»⁴.

Складені по усіх полках «Екстракти» з «определением» О.Шаховського були надіслані гетьману Д.Апостолу, а від нього наприкінці травня 1729 р. разом з копіями універсалу про проведення слідства відправлені до полкових канцелярій⁵. Створені у полках комісії мали з'ясувати, «на якие уряди оние маетности прежде нынешних владельцов надлежали и кто ими владел и почему»⁶. Ці нюанси не були достатньо з'ясовані під час ревізії 1726 р., відтак мусили «ведать оние маетности, местечка сели и деревни, наперед нынешних владельцов на якие уряди били и з якого определения и по яким дачам и кто теми маетностями владел»⁷.

Слід було оглянути маєтності й виявити «приналежащие к чинам генеральной старшини, полковников и полковой старшини, били на уряди их, также и ратуша» та «возвратитъ к тим урядам, а ратушние к ратушам»⁸. У Глухові також було опрацьовано детальніші інструкції щодо принципів проведення слідства і збирання матеріалів⁹. Головна увага мала приділятися відомостям, отриманим шляхом опитування місцевих старожилів, козаків і селян, щодо рангових, ратушних і вільних військових маєтностей.

Як засвідчив у своєму «Щоденнику» генеральний підскарбій Я.Маркович, уже в середині червня 1729 р. у селах з'явилися канцеляристи полкових канцелярій, які допитували «мужиков и казаков старых против данных им вопросов»¹⁰. Після попередження про сувору відповідальність за неправдиві свідчення старожили мусили навести відомості про те, хто заснував населений пункт, коли, ким і на який ранг маєтність була надана в минулому, до кого і на якій підставі перейшла описля. Свідки давали відомості від часів, «як память их осягнет» або «як они упомнят»¹¹. Інформація вимагалася ще з часів польського панування, а також «по шляхте полской, по вигнанню ляхов»¹². Щоправда, більшість поселень, як виявилось, була осаджена на «пустовских грунтах» вже після вигнання польської шляхти. Як правило, свідки давали інформацію максимально за 70-50 років до моменту слідства¹³. На відміну від слідства по Стародубському полку прізвищ респондентів, що опитувались у Чернігівському полку, майже не збереглося. Відомо лише, що про село Довга Гребля разом з іншими обивателями села Савинок давав свідчення Єфим Погрібний¹⁴, про «деревню Напоровку»

її житель Григорій Степенко¹⁵. У матеріалах також згадується «престарелий и дряхлий именем Федор, прозванием Смяч», який навів відомості про село Борковку¹⁶. Часом опитувані давали плутані свідчення або не могли згадати попередніх власників маєтності, а також на який уряд, ким та на яких засадах була надана маєтність¹⁷, а уточнення саме цих даних і вимагали з Глухова. Незадоволена такою неповною і суперечливою інформацією полкова старшина тоді ж, влітку 1729 р., вирішила зобов'язати власників маєтностей надати документи, які б підтверджували їхні права на земельні володіння.

Деякі землевласники безпосередньо приїжджали разом зі свідками до полкової канцелярії, щоб проконтролювати повідомлення старожилів і давали усні свідчення - «сказки»¹⁸. Ці дані також записувалися канцеляристами і засвідчувалися власниками. Інші власники надсилали відомості разом із записаними свідченнями старожилів до сотенних і полкової канцелярії. Це були так звані «ведомости» або «доношения»¹⁹. Водночас до своїх «сказок» власники додавали жалувані грамоти російських самодержців, універсали гетьманів та полковників, купчі та інші документи на право володіння маєтностями. Дехто демонстрував автентичні документи безпосередньо у канцеляріях, причому канцеляристи тут же списували копії і повертали оригінали власникам. Інші пересилали власноруч виготовлені копії, повідомляючи, що документи «которые подлинние, где востребовают сами объявят»²⁰. Так, генеральний бунчужний І.Борозна написав листа до седнівського сотника І.Римші, в якому стверджував, що має документи на село Семківку і «те крепости имеет, где надлежит объявить»²¹.

Деякі власники подавали відомості одразу і до сотенної, і до полкової канцелярії: так, брати Бутовичі, надавши «ведомости» седнівському сотнику І.Римші, потім надіслали «доношеніє» ще й до полкової канцелярії. Причому, вони надали копії документів за власними підписами, а «подлинние грамоти, привилей королевский и купчую имеют сами где належит объявить»²². Інформація, наведена у «сказках» власників, стосувалася, головним чином, куплених або отриманих у спадок маєтностей. Особливо підкреслювалось, що маєтність не належала і не належить ні на який уряд. Жителі вільних військових маєтностей також давали свідчення в полкових канцеляріях. Окремо опитувались жителі ратушних сіл. Цим займалися полкові канцеляристи та «розискники» з числа значкових товаришів, що збирали дані по селах. Інколи жителів викликали до полкових канцелярій разом з вїятами й бурмістрами містечок, яким ці населені пункти належали. Міщани й ратушні урядовці за своїми підписами давали свідчення, а також мали подати документи на право володіння чи користування маєтностями і працею підлеглих селян. Зібрана інформація надсилалася сотенними урядовцями і «розискниками» до полкової канцелярії. Свідчення старожилів, жителів і власників маєтностей, ратуш і сотенних канцелярій разом із копіями документів упорядковувались за сотнями і власниками. Увесь цей «сирий матеріал» був зведений в єдину книгу, що зберігалася у полковій канцелярії. На жаль, така книга відома лише по Стародубському полку. Власне, це був звід документів, який К.Лазаревська умовно називала «чорною книгою»²³.

Зібрані на території полку дані систематизувались. Свідчення старожилів, мешканців і власників записувалися стисліше, але суть відомостей зберігалася. До них додавалася інформація, отримана від сотенних урядів і з документів. Водночас у Глухові працювала комісія, що складалася з генеральної старшини. Вона розглядала питання щодо спірних, особливо старшинських, маєтностей, заслуховувала свідчення старожилів, місцевих урядовців та власників, приймала відповідні рішення²⁴. 16 вересня 1729 р. генеральна старшина зіставляла зібрані дані з офіцерською ревізією 1726 р. по Чернігівському полку. Комісія вирішила «отобрать на Черниговского полковника Богданова от швагров Полуботков села: Вибли, Пески, и еще третье, да от судьи черниговского - слободу Петрову»²⁵.

Водночас у полковій канцелярії відомості ревізії 1726 р. були розподілені по сотнях і за власниками. Потім їх записали у лівий стовпчик «ревізійної книги» під заголовком: «в екстракте с канцелярии министерского правления, присланном в Чернигов, каков в оной канцелярии сочинен, по справки с ревизскими афицерскими книгами, с ревизии, в Черниговском полку через афицеров, за бывшой в Малой России коллегии в 1726 году чиненной написано»²⁶. Паралельно цьому стовпчику, праворуч були занотовані дані, зібрані полковою комісією протягом 1729 р. Навпроти кожної маєтності, поданої у ревізії 1726 р., записувалися перевірені слідством відомості з вказівкою на помилки, наявні у лівому стовпці: «А против того экстракту оп нынешнем 1729 годе присланному по универсальному указу ясновельможного Его милости ... гетмана Данила Апостола чинено в Черниговском полку всем маєтностям следствие и по оном следствию и по сказкам старожилов показалось, что явствует ниже»²⁷.

Наприкінці січня 1730 р. Генеральне слідство дещо уповільнилось. Це було викликано, ймовірно, смертю імператора Петра II і очікуванням появи нового монарха на російському престолі²⁸. Та вже у березні 1730 р. гетьман розіслав полковникам наказ, щоб вони терміново «книги о маєтностях апробовали, а по апробации слушної, оние книги по статтям разделивши, за подписем руки своей и всей старшини и сотников присылали в Глухов»²⁹. Перевірені дані зачитувались у полковій канцелярії в присутності власників, які підписували відомості про свої маєтності у книзі Генерального слідства. Засвідчені підписами полкової старшини і сотників книги були відправлені до Глухова, але не задовольнили Генеральну комісію повнотою інформації. Річ у тім, що чимало власників не надали полковій комісії оригіналів документів на маєтності, а дехто, обмежившись «сказками», навіть, копій. Цікаво, що частина власників змогла набути підтверджувальні грамоти на маєтності від коронованої у квітні 1730 р. Анни Іоанівни, а також універсали Д.Апостола вже під час Слідства³⁰. Навіть сам гетьман, присутній на церемонії, після коронації домігся закріплення за собою «Гадяцького ключа», а також маєтностей у Стародубському полку, відібраних у нього свого часу І.Скоропадським. Було також підтверджено права Д.Апостола на маєтності, отримані у Чернігівському полку за військові заслуги та куплені ще за часів перебування на уряді миргородського полковника³¹.

З огляду на ці обставини, гетьман видав універсал, в якому «велено от всех владельцев духовных и мирских всякого звания, а особливо от ратушей взять с крепостей копии, справя оние копии с подлинными, и под тем же следствием подписать»³². До сотників були надіслані ордери полкової канцелярії з наказом сповістити усіх землевласників, аби вони прибували до Чернігова з оригіналами і копіями документів. Такі ж накази були надіслані до магістратів і ратуш³³. Власники маєтностей або їх представники, з'явившись до полкової канцелярії, мусили надати оригінали документів на право володіння чи користування маєтністю, а також їх засвідчені копії. Копії документів звірялися з оригіналами і засвідчувалися підписами власника чи його представника³⁴. Деякі власники, як уже згадувалося, ще в 1729 р. надали у полкову канцелярію копії документів. Відтак ці копії звірялися з оригіналами і з них виготовлялася ще одна копія³⁵. Власники деяких маєтностей вважали за потрібне пояснити зміст і походження, документів, як, наприклад І.Рашевська, подаючи духівницю свого батька і купчу на село Вертіївку³⁶. Маєтності, дані про які були неповними або сумнівними, перевірялися інформацією з інших джерел. Наприклад, при звірці відомостей, наведених удовою сотника Кліма Євдокією на село Лопатин, з'ясувалось, що «по справки в канцелярии полковой с переписными книгами за показанною владельчицею в деревне Товстолесы никаких подданных во владении не имеется»³⁷. У ході Слідства також виявилось, що в гетьманському універсалі, представленому власником села Янівки П.Сушинським, його «прописано значковим товарищем; по справки в черниговской полковой канцелярии с компутами казацкими, не написан он не токмо в значковых, ниже в рядовых казаках, а сказуют про его полчане, что он де син дячков за отца и сам собою не служащий»³⁸. Деякі власники не змогли з об'єктивних причин подати документи. Так, у «доношении», надісланому до полкової канцелярії А.Борковським, зазначалося, що «такова грамота в его в Москве 1724 года сворована»³⁹. Г.Булавка надала через свого сина військового канцеляриста І.Булавку «сказку», в якій повідомляла, що гетьманські універсали на її маєтності згоріли у 1718 р. під час пожежі у Чернігові⁴⁰. На спірні й нещодавно придбані маєтності власники поряд зі свідченнями подавали «доношения» з Генеральної військової канцелярії або рішення Генерального суду. Слід зазначити, що першими вписувались відомості з жалуваних царських грамот, а потім з гетьманських універсалів, полковницьких розпорядчих листів та інших документів⁴¹. Деякі власники надавали копії купчих у вигляді витягів з міських актових книг, у яких були зафіксовані ці угоди⁴². Дехто надсилав «доношения» з претензіями на втрачені чи відібрані маєтності⁴³. Мусили надати документи на володіння і магістрати та ратуші⁴⁴. Яскравим прикладом, що відображає цей процес, є «сказка» березинського вїйта і міщан, в якій зазначається, що за вказівкою гетьмана Д.Апостола вони через березинського сотника А.Лисенка, який пред'явив у ратуші ордер з полкової канцелярії, мали надати оригінали документів і виготовити з них копії. Але через те, що документи були втрачені, березинці надали завірену своїми підписами «сказку», яка й була додана до матеріалів Слідства⁴⁵. Така ж «сказка» була надана І.Посудевською, яка додала до свідчень копію духівниці свого батька, зняту з оригінала безпосередньо в її мастку⁴⁶. Аналогічну процедуру пройшли і монастирі, які надсилали своїх представників до полкової канцелярії.⁴⁷ Окремі власники, у тому числі ратуші й монастирі, документів не надали зовсім⁴⁸. Крім того, під час

систематизації даних виявилось, що деякі маєтності взагалі відсутні в екстракті офіцерської ревізії 1726 р. Зібрані в цих населених пунктах відомості виписувалися окремо і надсилалися для перевірки до Генеральної військової канцелярії. Туди ж викликалися і свідки. Крім сотників, які мусили забезпечити явку власників з документами до полкової канцелярії, безпосередню участь в упорядкуванні матеріалів слідства у Чернігівському полку брали полковий комісар В.Круглик, канцеляристи І.Булавка, І.Савич, М.Соколовський, О.Болбот, В.Севастьянович, Г.Максимович, Л.Санковський.

Робота полкової комісії тривала до початку грудня 1730 р. Найпізніший відомий документ цього етапу Слідства, що був наданий разом з іншими відомостями, - це «сказка» березинських міщан про ратушні маєтності, датована 1 грудня 1730 р.⁴⁹. Після остаточної перевірки книга Генерального слідства була засвідчена підписами полкової старшини і відвезена до Глухова. У такий спосіб були складені книги Слідства по кожному полку окремо «о всех маєтностях, местечках, селах и деревнях свободных войсковых и кто и по каким крепостям оними владеет и на какие уряды тие маєтности преже нынешних владельцев належали и кто ими владел и по каким дачам, с приложением к тем дачам копий високонариших грамот, гетманских универсалов и иных крепостей»⁵⁰.

Робота полкових комісій контролювалася генеральною старшиною. На основі відомостей, що надходили з полкових канцелярій, вищі урядовці виносили рішення про долю тих чи інших маєтностей. Наприклад, у Стародубському полку рішенням Генеральної ревізійної комісії були відібрані деякі села у Гамаліївського монастиря⁵¹.

Ще в жовтні 1729 р. генеральна старшина і полковники з'їхалися до резиденції князя О.Шаховського для вирішення питань щодо ревізованих маєтностей, але, не прийнявши остаточного рішення, роз'їхалися по домівках. Наступний з'їзд відбувся 15 грудня того ж таки року⁵². Остаточний термін засідання Генеральної комісії був призначений на січень 1731 р. Цей проміжок часу було використано для доопрацювання і систематизації матеріалів Слідства.

7 січня 1731 р. полковники з остаточно звіреними і впорядкованими у вигляді рукописних книг матеріалами прибули до Глухова, де на них вже чекала генеральна старшина⁵³. Засідання Генеральної комісії відбувались у резиденції гетьмана, у великій залі, де зазвичай працювали військові канцеляристи й писарі. Там книги Слідства були піддані остаточній «апробації». В кінці переліку маєтностей кожної сотні додавалася зібрана і перевірена інформація про маєтності, не зазначені в «Екстракті» ревізії 1726 р. Матеріали полкових книг зачитувалися перед Генеральною комісією. Щодо кожної маєтності ухвалювалось рішення, яке занотовувалось у колонці Слідства 1729 р. Визначалося, на якій підставі маєтність була закріплена за власником. Якщо ж права на маєтність викликали сумнів, накладалася резолюція: «в доклад» (гетьману або князю О.Шаховському), «спорное», «до указу никому не владеть»⁵⁴. На вимогу Генеральної комісії через полковників викликалися власники, що вчасно не надали копій документів на маєтності. У Глухові їх опитували, з оригіналів виготовляли копії і, зробивши позначки у тексті Генерального слідства, додавали до документів інших власників тієї сотні, де знаходилась більша частина маєтностей пред'явника⁵⁵. Саме так документи були подані чернігівським Троїцько-Іллінським монастирем, полтавським сотником В.Кочубеєм, самим гетьманом Д.Апостолом⁵⁶.

Після перевірки даних Слідства і копій документів Генеральна комісія виносила рішення про остаточну долю маєтностей. На підставі цієї ухвали та відповідного указу імператриці Анни Іоанівни усі володіння були розподілені за статтями і дані про них коротко вписані до «Екстракту». Кількість статей, на які поділялись маєтності в полках, була різною, що визначалося специфікою форм і типів землеволодіння. 10 січня 1731 р. був складений «Екстракт» Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, в якому всі маєтності були розподілені на 6 статей:

- 1) рангові маєтності старшини ;
- 2) приватні володіння ;
- 3) ратушні маєтності ;
- 4) вільні військові маєтності ;
- 5) сумнівні маєтності ;
- 6) монастирські та церковні маєтності⁵⁷.

«Екстракт» був підписаний представниками генеральної старшини та полковниками і завірений чернігівським полковником М.Богдановим та полковим писарем І.Янушкевичем⁵⁸. У такому вигляді він був доданий до тексту Генерального слідства.

15 січня 1731 р. гетьман Д. Апостол і князь О.Шаховський у супроводі представників

генеральної старшини М.Турковського, Ф.Лисенка та І.Борозни знову виїхали до Колегії іноземних справ у Москву за подальшими інструкціями⁵⁹. Тим часом 18 січня 1731 р. було зачитано остаточний текст Слідства про маєтності по Чернігівському полку. За свідченням Генерального підскарб'я Я.Марковича, чернігівський полковник М.Богданов був не згодний з деякими рішеннями комісії і оскаржував для себе маєтності Полуботків⁶⁰. До тексту Слідства та «Екстракту» були додані копії з копій документів власників. У такому вигляді всі книги Генерального слідства були нотаріально засвідчені військовим канцеляристом Ф.Данилевським⁶¹.

20 січня 1731 р. «следствие, генеральною старшиною и полковниками по силе пунктов решительных чинившееся, окончено»⁶². В останній момент до матеріалів слідства по Чернігівському полку були додані чолобитна А.Тарнавської-Булавки та «прошеніє» полкового судді В.Каневського до імператриці Анни Іоанівни з проханням затвердити їхні маєтності, відомості про які були невчасно подані «за скорою отсылкою следствия» до Колегії іноземних справ⁶³.

Як зазначив у своєму «Щоденнику» Я.Маркович, 25 січня того ж таки року «Молявка Черниговский послан в Москву ... с ведомостями о маєтностях и экстрактами из следствия, старшиною генеральною и полковниками чиненного»⁶⁴.

У Москві з матеріалів Генерального слідства по кожному полку було знято копії, а оригінали через Колегію іноземних справ надіслано до Сенату для доповіді імператриці. У лютому 1731 р. з Генеральної військової канцелярії була «писана грамота до Ея Императорского Величества в государственную коллегію иностранных дел, с отсылкою следствия и экстрактов о маєтностях и копий крепостей владельческих, с прошением определения маєтностей на енеральную старшину, полковников, полковую старшину и прочих чиновников, також на реента енеральной войсковой канцелярии, на писаря судов енеральных и на судовую канцелярию; и чтоб маєтностей, наданных за службы монаршими грамотами, или гетьманскими универсалами, не отбирать»⁶⁵.

Таким чином, Генеральне слідство про маєтності 1729 - 1731 рр. мало неабияке значення, адже в такий спосіб були зібрані й систематизовані важливі статистичні дані та здійснено спробу впорядкування земельної власності, перевірено і виправлено дані офіцерської ревізії 1726 р., особливо щодо ратушних і вільних військових маєтностей. Канцелярії були забезпечені копіями актів на маєтності. Полкові та Генеральна комісії виявили і виокремили землі, що підлягали роздачі «на ранги» козацькій старшині, водночас за власниками закріпили маєтності, якими вони володіли на момент Слідства. Крім того, здійснені заходи дозволили вдосконалити методи збирання інформації, які забезпечували більшу повноту і точність отриманих відомостей. При проведенні Генерального слідства не вдалося повністю досягти очікуваних результатів. Зокрема, «ресстр возвращенным маєтностям» так і не був складений, а перетворення рангових, магістратських та ратушних володінь на приватні призупинилося лише на деякий час⁶⁶. Матеріали Слідства стали базою для проведення наступних ревізій як у Чернігівському полку, так і в Гетьманщині загалом. Про значення зібраних матеріалів яскраво свідчить і той факт, що після пожежі 1748 р. у Глухівському архіві, де серед інших справ зберігались і копії офіційних книг Генерального слідства, до Москви для їх відновлення був відряджений військовий канцелярист⁶⁷. А у 1762 р. Генеральна військова канцелярія зажадала, аби у будинку покійного полковника М.Богданова було розшукано і відправлено до Глухова матеріали Слідства по Чернігівському полку⁶⁸.

Джерела та література:

- 1 Василенко Н. П. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. - Чернигов, 1901. - С. I - V.
- 2 Полное собрание законов Российской империи с 1649 года -1830. - Т. VIII. - С. 75 - 83.
- 3 Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. док. / Упоряд., автор передмови В.Й Горобець, Відп. ред. Л. А.Дубровіна. - К., 1993. - С. 248-249.
- 4 Василенко Н. П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка. - Киев, 1892. - С. 5.
- 5 Гайдай Г. Слідство Апостола // Скарбниця. - 1995. - № 9 (37). - С. 7.
- 6 Там само. - С. 8.
- 7 Мякотин В. Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка 1729 - 1731 гг. - К., 1896. - С. 8.
- 8 Там само. - С. 8.
- 9 Лазаревська К. О. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. - К., 1929. - Т. I. - С. VI.
- 10 Маркевич А. Дневные записки малороссийского подскарб'я генерального Якова Марковича. - М., 1859. - Ч. I. - С. 324.

- 11 Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. - Чернигов, 1908. - С. 7, 65.
- 12 Там само. - С. 24-25, 28.
- 13 Там само. - С. 35, 38, 41, 47, 74, 77.
- 14 Там само. - С. 136.
- 15 Там само. - С. 10.
- 16 Там само. - С. 104.
- 17 Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... - С. 9, 19, 36, 39, 74, 76, 135.
- 18 Лазаревська К.О. Назв. праця // Український архів. - Т. 1., 1929. - С. XV - XVI.
- 19 Там само. - С. VIII - IX.
- 20 Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... - С. 81.
- 21 Там само. - С. 81.
- 22 Там само. - С. 85.
- 23 Лазаревська К.О. Назв. праця // Український архів. - Т. 1., 1929. - С. II - III.
- 24 Маркевич А. Дневные записки... - Ч. I. - С. 329 - 331.
- 25 Там само. - С. 331.
- 26 IP НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 571. - Арк. 5.
- 27 Там само.
- 28 Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. - К., 1993. -С. 636.
- 29 Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. - Т. 1. Полк Стародубский... - С. VII.
- 30 Там само. - С. XVII.
- 31 Бантыш-Каменский Д.Н. Назв. праця. - С. 636 - 637; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... - С. 658 - 662.
- 32 Там само. - С. IV - V.
- 33 Лазаревська К. О. Назв. праця // Український архів. - Т. 1., 1929. - С. XVIII.
- 34 Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... - С. 26, 35.
- 35 Там само. - С. 25, 68, 75, 85, 91, 96.
- 36 Там само. - С. 62 - 63, 45.
- 37 Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... - С. 7.
- 38 Там само. - С. 91.
- 39 Там само. - С. 552-553. - Док. № 205.
- 40 Там само. - С. 25, 81.
- 41 Там само. - С. 45, 60, 61.
- 42 Там само. - С. 41.
- 43 Там само. - С. 32-33, 128, 352 - 368.
- 44 Там само. - С. 369. - Док. № 122.
- 45 Там само. - С. 580-581.
- 46 Там само - С. 501-503. - Док. № 192 - 194.
- 47 Там само - С. 217-219. - Док. № 11-14.
- 48 Там само. - С. 32, 33, 58, 78, 102, 106, 113, 124, 129, 130, 133, 139.
- 49 Там само. - С. 580-581. - Док. № 248.
- 50 Лазаревский А.М. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка // Черниговские Губернские ведомости. -1892. - № 34. - Часть неофициальная. - С. 5.
- 51 Маркевич А. Дневные записки... - Ч. I. - С. 331.
- 52 Там само. - С. 333.
- 53 Там само. - С. 361.
- 54 Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... - С. 7, 32-33.
- 55 Там само. - С. 542.
- 56 Там само. - С. 6, 32, 76, 127, 142.
- 57 Там само - С.150.
- 58 Там само. - С. 198-200.
- 59 Маркевич А. Дневные записки... - Ч. I. - С.362.
- 60 Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... - С. 673.
- 61 Маркевич А. Дневные записки... - Ч. I. - С. 362.
- 62 Там само. - С. 362.
- 63 Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... - С. 200 - 205.
- 64 Маркевич А. Дневные записки... - Ч. I. - С. 362.
- 65 Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. - Т. 1. Полк Стародубский... - С. VIII.
- 66 Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба -Аугсбург, 1948. - С. 106 - 107.
- 67 Багалеї Д. Отчёт о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. - СПб., 1891. - С. 25.
- 68 IP НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 571. - Арк. 4.

РОЗВІДКИ

Олена Зінченко

●

ЗАКОНОДАВЧА ІНІЦІАТИВА ДЕРЖАВНОЇ РАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1906 -1916 РОКІВ

В умовах нашого реформаторського сьогодення та напередодні столітнього ювілею запровадження в Російській імперії народного представництва - законодавчих Державної ради та Державної думи - проблема обсягу та меж його повноважень набуває актуальності наукового, політичного і практичного плану. Це стосується і законодавчої ініціативи Державної ради Російської імперії 1906 - 1916 рр., до складу якої входила того часу Україна, а її представники у цій палаті сягали за чверть її членів. Означеної проблеми різною мірою торкалися дорадянські правознавці Б. Е. Нольде (5), К. Н. Соколов (7), Я. М. Магазинер (2). Проте їхні невеликі праці носили публіцистичний характер. Отже, проблема ще не знайшла комплексного висвітлення. Тому мету нашого дослідження складає спроба виявити і охарактеризувати шляхом аналізу низки відповідних законодавчих актів обсяги та особливості законодавчої ініціативи Державної ради Російської імперії 1906 - 1916 рр.

20 лютого 1906 р. в Росії було запроваджено Державну думу, а 24 квітня 1906 р. - Державну раду (9, 10). Вони отримали певні законодавчі повноваження, у тому числі і право законодавчої ініціативи. Так, у маніфесті 20 лютого 1906 р. говорилось: «Державній Раді і Державній Думі, у визначеному їх запровадженнями порядку, надається право збуджувати пропозиції про скасування чи зміну чинних та видання нових законів, за винятком Основних Державних Законів, почин перегляду яких Ми зберігаємо за Собою» (4, с. 37). Переказ цього положення увійшов до статей 8 та 107 оновлених Основних державних законів (6, с. 55, 57). Стаття 43 Запровадження Державної ради (24 квітня 1906 р.) надавала Раді право законодавчої ініціативи: «Державна Рада може збуджувати пропозиції про скасування або зміну чинних і видання нових законів (ст. 54 - 56), за винятком Основних державних законів» (10, с. 152). Вказані статті (54 -56) деталізували деклароване статтею 43 право Державної ради щодо законодавчого почину: «Про скасування чи зміну чинного або видання нового закону члени Державної ради (Державної думи) подають письмову заяву Голові Державної ради (Державної думи). До заяви про зміну чинного чи видання нового закону необхідно подати проект основних положень пропонованої зміни закону або нового закону з пояснювальною до проекту запискою. Якщо заяву цю підписано не менше ніж тридцятьма членами, то Голова вносить її на розгляд Державної ради (Думи)» (10, ст. 54, с. 154 - 155; 9, ст. 55, с. 953). «Про день слухання в Державній раді (Державній думі) заяви про скасування чи зміну чинного та видання нового закону сповіщаються міністри і головнуправляючі окремими частинами, до предметів відомства яких відноситься заява, з надісланням їй копій заяви та додатків, що їх стосуються, не пізніш як за місяць до дня слухання» (10, ст. 55 - 56, с. 155). «Якщо Державна рада (Державна дума) поділяє викладені в заяві міркування про бажаність скасування чи зміни чинного або видання нового закону, то відповідний законопроект укладається і вноситься до Державної ради (Думи) відповідним міністром чи головнуправляючим окремою частиною. У випадку відмови міністра чи

головноуправляючого від укладання такого законопроекту Державною радою (Думою) може бути утворена для його укладання комісія зі свого осередку» (10, ст. 56 - 57, с. 155; 9, ст. 55 - 56, с. 953). Отже, почин законодавчих установ виглядав, як право змусити міністра внести законопроект.

Внесення Державною радою, як і Думою, законопроекту на свій власний розгляд виявилось актом складним. Центральним моментом у сукупності пов'язаних з почином Державної ради, як і Думи, дій було визнання однією з цих установ «бажаності скасування чи зміни чинного або видання нового закону (10, ст. 56, с. 155; 9, ст. 55, с. 952). Уся попередня низка актів була спрямована на підготовку цього основного рішення. Як тільки воно наставало, відповідно до закону, необхідно наставало і внесення законопроекту. «Саме у цьому праві, шляхом визнання «бажаності» викласти внесення законопроекту, - вважав Б. Е. Нольде, - і висловлювалось право законодавчої ініціативи Державної ради і Думи» (5, с. 2546). Підготовка центрального акту визнання «бажаності скасування чи зміни чинного або видання нового закону» полягала у тому, що членами Державної ради, як і Думи, у числі не менше тридцяти подавалась Голові відповідна заява. Остання мала супроводжуватись проектом основних положень пропонованої зміни закону або нового закону з пояснювальною до проекту запискою. Заява вносилась до Державної ради чи Думи і голосувалась для ухвалення постанови про «бажаність». Голосуванню обов'язково мало передувати повідомлення не менше ніж за місяць міністра або головноуправляючого про день слухання і одночасне надіслання їм копії заяви з додатками (10, ст. 56, с. 155; 9, ст. 57, с. 953).

Таким чином, почин законодавчих установ викликав або укладання і внесення законопроекту міністрами, або укладання і внесення законопроекту комісією тієї установи, яка взяла на себе почин. Отже, закон вважав загальним правилом перший напрямок справи і винятком - другий. Останній наставав тоді, коли міністр відмовлявся від укладання законопроекту.

Другий шлях появи законопроектів з почину законодавчих установ полягав в укладанні і внесенні їх комісіями цих установ. І хоча, відповідно до російського законодавства, цей другий шлях виявився шляхом винятковим, але за сутністю справи він мав би вважатись найнормальнішим і найзрозумілішим. Державна рада чи Дума, висловивши свою волю про внесення законопроекту, доручали справу своїм органам, що працювали під їхнім безпосереднім контролем та керівництвом і були цілком їм підпорядковані. Внесення законопроектів, що виникли з почину законодавчих установ завдяки їхнім комісіям, виявлялось настільки зрозумілим, що закон не знаходив необхідним нічого додати до того, що було сказано у статтях 56 та 57 Запроваджень Державної ради (24 квітня 1906 р.) та Державної думи (20 лютого 1906 р. (10, с. 155; с. 935).

Обрання першого чи другого шляху внесення законопроектів, що виникали з почину Державної ради чи Думи, залежало, як вже говорилося, від того, відмовлявся чи ні міністр від укладання цих законопроектів. Комісія Державної ради чи Думи утворювалась, відповідно до закону, лише у випадку відмови міністра (10, с. 155; 9, с. 935). У цій, на перший погляд, ясній постанові таїлось одне з найскладніших питань російського державного права: що робити, якщо міністр не заявляв про відмову укласти законопроект, бажаність якого визнана однією з палат, але насправді законопроекту не вносив. З такої ситуації нібито не знаходилось виходу. Державна рада і Дума, вочевидь, не мали законної підстави удатися до доручення укласти і внести законопроект своїй комісії, і, таким чином, право законодавчого почину ніби перетворювалось на мертву букву.

Серйозним обмеженням права законодавчої ініціативи палат народного представництва виявлялось положення про право монарха самостійно видавати закони у надзвичайному порядку за ініціативою уряду. Низка законів, що оновлювали державний лад Російської імперії - Маніфест 17 жовтня 1905 р (3), Маніфест 20 лютого 1906 р. про оновлення Запровадження Державної думи та перебудову Запровадження Державної ради (4), Основні державні закони 23 квітня 1906 р. (6), Запровадження Державної ради (24 квітня 1906 р.) (10) - говорили про те, що жоден закон не може набути чинності без ухвали його палатами народного представництва - Державною радою та Державною думою. Проте стаття 87 Основних державних законів 23 квітня 1906 р. робила виняток з проголошеного загального правила законодавства. Зокрема, у

ній говорилось: «Під час припинення занять Державної думи, якщо надзвичайні обставини викличуть необхідність у такому заході, який вимагає обговорення у законодавчому порядку, Рада Міністрів подає про неї Государю Імператору безпосередньо. Захід цей, однак, не може вносити змін ні до Основних Державних Законів, ні до Запровадження Державної Ради або Державної Думи, ні до постанов про вибори до Ради чи Думи. Чинність такого закону припиняється, якщо відповідним Міністром або Головноуправляючим окремою частиною не було внесено до Державної Думи протягом перших двох місяців після відновлення занять Думи відповідний ухваленому заходу законопроект, або його не ухвалить Державна Дума чи Державна Рада» (6, с. 68).

Хоча статтю 87 було внесено до закону з метою нагального вирішення адміністративних питань надзвичайного характеру в обставинах, коли Державна дума і Державна рада не працювали, вона, за свідченням редакційної статті газети «Право» (1911 р.), почала відігравати «велику практичну роль» у функціонуванні російського оновленого державного ладу і здійснювала «серйозний вплив» на державне життя (8, с. 729). Досить значне навіть у кількісному відношенні застосування 87 статті, - підкреслювала газета, - все-таки поступається нормальному плину, передбаченому саттею 86 законодавства. Зате у якісному відношенні, з точки зору внутрішнього змісту, проведених за цей час законів (1906 - 1911) рр. - **О. 3.**», 87 стаття виявляється, безумовно, панівною» (8, с. 729 - 730). Застосування статті 87 протягом періоду від розпуску першої Державної думи (8 липня 1906 р.) до початку діяльності другої Думи (20 лютого 1907 р.) набуло огульного характеру. За цей період було видано близько шістдесяті указів (8, с. 730). Слід зазначити, що переважна більшість питань, які уряд вирішував за допомогою статті про надзвичайні умови, зовсім не відповідали вимогам останніх (8, с. 730).

Таке інтенсивне застосування 87 статті породжувало підозру щодо правильності користування винятковими повноваженнями з боку уряду. «Безсумнівно, що коли б не було припинено занять Державної думи, - констатувала газета «Право», - така величезна кількість законопроектів, серед яких було стільки важливих і безмежно складних, не могла б нормальним порядком зробитись законом. Отже, видання указів по 87 статті розглядалось не як аномалія, хоча і неминуча, внаслідок припинення діяльності законодавчих чинників, а, навпаки, як коректив до нормального ходу законодавства. А за такого погляду, зрозуміло, сутність і значення 87 статті не могли не зазнати перекручення» (8, с. 731).

Для застосування 87 статті Основні державні закони 23 квітня 1906 р. вимагали наявності цілої низки ознак. Перш за все було необхідно, щоб під час припинення занять Державної думи надзвичайні обставини вимагали видання законодавчого заходу (6, ст. 87, с. 68). Якщо ці ознаки були в наявності, то законодавчий захід, як виняток зі змісту статті 86, відповідно до якої жоден закон не може бути виданим без ухвалення Державної думи і Державної ради, міг бути затвердженим монархом за поданням Ради міністрів (6, ст. 86, с. 68). Вказані ознаки викликали свого часу дебати в російській юридичній літературі. Перш за все поставало питання: що то є припинення занять? Чи відрізняється воно від перерви сесії? Що означають надзвичайні обставини? Адже за деякої тенденційності їх розуміння можна поширювати безмежно. І чи повинні надзвичайні обставини виникнути раптово під час припинення занять, чи вони могли вже існувати і до розпуску палат народного представництва, коли, звичайно, було можливо здійснити нормальний порядок? І, нарешті, чи розумівся під «заходом», що вимагав обговорення у законодавчому порядку, всякий закон (за винятком точно перелічених у самій 87 статті), чи у зв'язку з тимчасовим характером заходу і можливим його відхиленням палатами, він не повинен був вносити органічних змін, створюючи юридичні наслідки, які зв'язували б парламент у його вирішенні?

Російський уряд вправно скористався вказаними суперечностями й розбіжностями у широкому тлумаченні статті 87. «Століпін з цієї статті, - констатував у своїх спогадах С. Ю. Вітте, - шляхом найнеправильнішого й свавільного її застосування створив ціле законодавство, що ґрунтувалось на цій статті» (1, с. 312). «Він під викликані надзвичайними обставинами заходи, - продовжував великий реформатор, - почав підводити найґрунтовніші речі, які чекали свого здійснення десятки й десятки років

(селянське питання, питання віротерпимості), і почав проголошувати нові закони велетенської важливості на підставі статті 87-ї, для чого він розпускав і своєчасно не скликав Думу, і навіть розпускав законодавчі установи на 3 дні, щоб провести найгрунтовніші закони, що протягом десятків років чекали свого здійснення (земства у західних губерніях). Одне слово, на підставі цієї статті, безсовісно перекручуючи справжній і абсолютно зрозумілий її зміст, він почав перекроювати Росію» (2, с. 232 - 233).

Щоправда, закони, що видались на підставі 87 статті, носили лише тимчасовий характер, і палати володіли правом відхилити їх у разі внесення їх, не пізніше двох місяців від дня відновлення занять (6, ст. 87, с. 68). Але практика показувала, що влада паралізовувала на необхідний їй час нормальний законодавчий порядок, щоб замість нього запровадити винятковий. Зрозуміло, це не змінювало юридичних висновків, а з політичної точки зору, співвідношення політичних чинників позбавляло законодавчі установи тієї протизаваги, яка полягала у можливості відхилення виданого у винятковому порядку закону. А «надзвичайні обставини, - підкреслювала у березні 1911 р. газета «Право», - слід бачити саме у відхиленні урядових законопроектів, які у такому випадку й проводяться у винятковому порядку, всупереч думці палат» (8, с. 736).

Викладений матеріал дозволяє дійти наступних висновків. Оновлене російське законодавство допустило поглинання здійснення почину, який, у принципі, належав верхівній владі, міністерською ініціативою і надало міністрам у цьому плані виключні повноваження. Тим самим почин законодавчих установ перетворювався на почин представників уряду, який призначався і звільнявся тільки монархом. Почин палат народного представництва виглядав, як право змусити міністра внести законопроект. І тільки у випадку відмови міністра від такої пропозиції Державна рада чи Дума «могли», як уточнював закон, утворити комісії для укладання законопроекту. Це означало, що палати народного представництва «могли» користуватись правом законодавчої ініціативи лише за залишковим принципом. До того ж закон невиразно визначав, коли це право зберігалось за палатами. Такі положення суттєво обмежували право законодавчої ініціативи Державної ради і Думи.

Серйозним обмеженням права законодавчої ініціативи Державної ради, як і Думи, виявилось положення про право монарха самостійно видавати закони у надзвичайному порядку, за ініціативою уряду, відповідно до статті 87 Основних державних законів. Ця стаття мала діяти у надзвичайних обставинах, але широко застосовувалась як звичайний засіб вирішення пекучих для уряду проблем, тобто тих, які відкидалися палатами народного представництва. Працювали також на користь влади і проти палат народного представництва різні неточності, двозначності, неясності формувань законів щодо законодавчої ініціативи, які уряд тлумачив відповідно до своїх інтересів.

Джерела та література:

- 1 Витте С. Ю., Воспоминания. Царствование Николая II. - Т. 2. - М. - Пгр.: Госиздат, 1923. - 518 с.
- 1 Магазинер Я. М. Восемьдесят седьмая статья // Труды юридического общества при Императорском С.-Петербургском университете. - Т. 2. - 1911. - С. 299 - 312.
- 3 Манифест 17 октября 1905 г. // Конституция Российской империи. - Спб.: Экон. тип., 1907. - С. 26 - 27.
- 4 Манифест 20 февраля 1906 г. Об изменении Учреждения Государственного Совета и о пересмотре Учреждения Государственной Думы // Законодательные акты переходного времени 1904 - 1908 гг. - Спб.: Право, 1909. - С. 253 - 256.
- 5 Нольде Б. Э. Законодательный почин по русскому праву // Право. - 1911. - № 44. - С. 2413 - 2423; № 45. - С. 2473 - 2483.
- 6 Основные Государственные Законы (23 апреля 1906 г.) // Конституция Российской империи. - С. 54 - 74.
- 7 Соколов К. Н. Этюды о парламентаризме // Вестник права. - 1906. - Кн. 4. - С. 1 - 69.
- 8 Статья восемьдесят седьмая // Право. - 1911. - № 12. - С. 729 - 736.
- 9 Учреждение Государственной Думы (20 февраля 1906 г.) // Законодательные акты переходного времени. - С. 941 - 951.
- 10 Учреждение Государственного Совета (24 апреля 1906 г.) // Конституция Российской империи. - С. 144 - 171.

КРОЛЕВЧАНИ У ВІЙНІ 1812 РОКУ

Про наполеонівські війни початку XIX століття написано безліч книжок найрізноманітнішого характеру. Цікавість до подій 190-літньої давності викликана в першу чергу тим, що вони торкнулися життєвих інтересів багатьох народів, у них вирішувалась доля різних країн Європи. Кульмінаційним пунктом цих подій була навала на Росію наполеонівської армії та її загибель.

Через кілька років після завершення Вітчизняної війни 1812 року в Росії з'явилися перші твори про неї, а всього до 1912 року вийшло близько 2400 найрізноманітніших праць. З'являються нові дослідження та науково-популярні праці і в наш час.

Та, на превеликий жаль, питання про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року майже не освітлене в історичній літературі, хоч тема заслуговує великої уваги як одна з цікавих сторінок українського народу не тільки тим, що він брав участь у розгромі ворожого нашестя, а й намагався повернути козацькі вольності, втрачені у XVIII столітті.

До 1917 року цій темі присвятив кілька номерів журнал «Киевская старина», трішки працювали над нею губернські архівні комісії, у 1950-1980 роках вийшли праці: В. Стрельського «Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року» (Київ, 1953); Г. Гербільського «Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року» (Львів, 1953); Б. Абаліхіна «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року» (Київ, 1962).

Як бачимо, дуже мало. Тож хотілось би, використовуючи ті мізерні дані, які вдалося знайти, розповісти про далеких предків-кролевчан, котрі брали участь у знаменних подіях 190-літньої давності.

Пошук історичних даних було розпочато з опрацювання вже опублікованих джерел. Потім були пошуки в Державному архіві Чернігівської області. У фондах «Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора» та «Чернігівські губернські дворянські депутатські збори» автору вдалося відшукати кілька десятків справ про формування козацьких полків та земського ополчення на Чернігівщині і, зокрема, на Кролевеччині, а також про бойовий шлях земського ополчення. На жаль, автору не вдалося попрацювати в Центральному державному військово-історичному архіві Росії, і тому відомості про бойовий шлях 3-го Чернігівського козацького полку довелося черпати майже виключно з опублікованих джерел, перелік котрих надається.

Напередодні війни 1812 року Україна фігурувала у військових планах і Франції, і Росії. Невдоволення українського народу політикою царського уряду не залишилася поза увагою Наполеона, який вирішив використати в своїх інтересах.¹ Його радники із захопленням малювали вигоди, які здобуде Франція, перетворивши Україну в свою колонію. Вони прямо заявляли, що тут Наполеон знайде собі славу не меншу, ніж під пірамідами Єгипту. Впевненість керівництва Франції в тому, що йому поталанить нацькувати українців на російський народ, відторгнути Україну і тим самим ослабити російську державу, була така велика, що воно навіть розробляло плани використання матеріальних та людських резервів України для ведення війни за світове панування. Проекти про перетворення регіону Чорного моря на внутрішній ринок Франції подавали географ Мальт Брюн, економіст Жан Дюбуа, директор міністерства закордонних справ Франції Готерів. Окрім економічного проекту, був створений і військовий, за яким планувалося 80000 чоловік легкої української кавалерії відправити як допоміжний корпус в Індію.²

Царський уряд спочатку відводив Україні роль постачальника продовольства та фуражу. На її території були засновані продовольчі магазини та бази, де зберігалась велика кількість борошна, круп, вівса. Лише за кілька місяців до початку війни царський уряд почав піклуватись про захист південних губерній. В квітні 1812 року була сформована та розміщена на Волині III Західна армія генерала Тормасова (46 тис. чоловік, 164 гармати).³ Для посилення III армії було вирішено створити кінне козацьке військо. В

червні розпочалось формування 4-х козачих полків в Київській та Кам'янець-Подільській губерніях. Під Києвом будувалися укріплення.

Але Росія не встигла повністю підготуватися до війни. В ніч на 24 червня 1812 року наполеонівська армія перейшла кордон. Перевага ворога у живій силі змусила царський уряд енергійніше зайнятися формуванням поповнення. Імператор Олександр I видає рескрипт Малоросійському генерал-губернатору Я. І. Лобанову-Ростовському про формування козачих полків у Полтавській та Чернігівській губерніях, які повинні були «...заміняти Малоросії обыкновенный рекрутский набор, в прочих губерниях к осени приготавливаемый». Ці полки, а також рекрутські батальйони, зібрані у Стародубі, Новгороді-Сіверському, Конотопі, Ромнах, Сумах, Глухові, повинні були терміново вирушити до Тули та Калуги.

10 липня 1812 року на основі отриманого рескрипту Лобанов-Ростовський видає відозву № 4 до земських комісарів, найближчих начальників козачого стану про набір у полки.

Основні положення відозви такі:

1. Рекрутство для козаків відміняється, після завершення війни полки розпускаються, але козаки назавжди зараховуються до українського війська і за першим покликом повинні з'явитися у полки. Офіцери отримують мундири та всі права уланських офіцерів, вони вважаються на службі і після розпуснення полків. В цей час вони повинні слідкувати за станом та заняттями своїх підлеглих.

2. У полки могли записуватися усі бажаючі та придатні до військової служби. Козак повинен бути на коні та мати при собі жупан, пару шароварів, пару чобіт, дві сорочки, шапку з китицею та сумку для патронів.

3. Кожен козак також повинен мати свою зброю, маленьку валізу, баклажку для води та сакви для фуражу. Козакам видавали спис, шаблю, пістолет та 16 рушниць на 150 чоловік. Казна постачала харч, порох, свинець.⁴

16 липня 1812 року Лобанов-Ростовський повідомив Полтавське та Чернігівське губернські правління про своє рішення звернутися до царя з проханням не ставити козаків у рекрутську чергу і податки брати, як за старих часів. Тут же він вказує на те, що в кожному сформованому полку повинно бути 12 сотень, один полковий командир, два штаб-офіцери, два ад'ютанти, один скарбничий та штаб-трубач; на кожні 150 чоловік по одному ротмістру, поручику, вахмістру, два корнети, 10 унтер-офіцерів, два трубачі.⁵

Треба віддати належне російському уряду в тому, що він вкотре вже вдало зіграв на національних почуттях українського народу. В той час в Україні ще пам'ятали слова «козак», «козацтво», «козацькі привілеї». Повірівши в обіцянку уряду про відродження козацтва та бажаючи позбутися рекрутства й різних податків, українці почали записуватись до козачих полків.

На Чернігівщині було сформовано 6 кінних козачих полків. 1-й сформував підполковник Семека в Чернігові, 2-й - полковник Потресов - у Новозибківському повіті, 3-й полк - капітан Шапошников-Сахно - у Коропі Кролевецького повіту, 4-й - майор Міклашевський - у Воронежі Глухівського повіту, 5-й - підполковник Шейнерт - у Козелецькому повіті, 6-й - майор Турчанинов - у Стародубському повіті.⁶

3-й Чернігівський козачий полк сформував у Коропі з козаків Кролевецького та Конотопського капітан Шапошников-Сахно. В полку нараховувалось 1200 бійців. Він складався з 2-х батальйонів по 4 ескадрони в кожному. Першим батальйоном командував сам полковий командир, другим - поручик Данченко. На чолі ескадронів стояли Каменський, Соломко, Демидовський, Демидов, Купенков та інші.⁷

Усього за місяць полк було сформовано, а на початку вересня завершено формування усього козачого ополчення.

Земське ополчення почало формуватися після царських маніфестів від 6 та 18 липня про створення ополчення для підкріплення армії та «защиты Отечества». Маніфест був розісланий по губернських містах, звідкіля в повітові міста були направлені відозви. Отримавши відозву, маршалок дворянства Кролевецького повіту зібрав дворянські збори. На них було ухвалено:

1. Виставити ратників та забезпечити їх харчами;
2. Із дворян призначити сотників та півсотників;
3. Якщо хтось з дворян не виставить ополченців, то мусить офірувати гроші на постачання ополчення.

Повітовим начальником ополчення було призначено капітана флоту другого рангу Степана Івановича Щитинського.⁸ Щитинські були польського походження і, як вказує О. Лазаревський, «за виходом в Россию пожалованы деревнею Щетинскою». Іван Щитинський вийшов у відставку з військової служби у званні поручика 1769 року й, оселившись у Коропі, одружився з дочкою протопопа Ксенією Гловачевською. Його син Степан закінчив морський кадетський корпус, 1791 року йому надано чин мічмана та направлено на Чорноморський флот. У 1800 році він вийшов у відставку й оселився на Кролевеччині. У 1834 році С. І. Щитинському належав хутір Барнгольм на Коропщині, у якому проживало 3 душі ж. с., та у самому місті Коропі мешкало 6 селян, які належали йому.⁹ Рід Щитинських занесено до родовідної книги шляхетства Чернігівської губернії. Востаннє прізвище С. І. Щитинського зустрілось автору за 1846 рік, коли «престарелый» капітан флоту подав до губернського правління супліку про надання йому безкоштовних ліків.

На допомогу С. І. Щитинському батальйонним начальником було призначено капітана Якова Ходата, ад'ютантів Г. Беякова, К. Дубницького, а також 13 сотників та 26 півсотників. Самих ополченців було спочатку близько тисячі. Серед них: Іван Антоненко, Яким Оліфіров, Михайло Оболонський, Василь Терещенко, Іван Яценко з Кролевця; Яків Артеменко, Тихоній Момот з Реутенець; Іван Артеменко, Корнілій Комар з Обтового; Павло Бондаренко з Подолова; Павло Верба з Погорілівки; Федір Овсієнко, Пилип Марій з Грузького; Григорій Хилько з Бистрика; Василь та Максим Щербані з Мутина.¹⁰

У червні 1814 року маршалок дворянства Кролевецького повіту Григорій Бутович склав «именной список Кролевецкого пешего ополчения штаб и обер офицерам» (44 прізвища) та «Именной список Кролевецкого ополчения защитников» (1205 прізвищ) і надіслав їх у губернське правління. Зараз ці списки разом зі списками ополченців інших повітів зберігаються у Державному архіві Чернігівської області.¹¹

А зараз трохи зупинимося на участі наших земляків у бойових діях. У кінці липня 1812 року французькі війська підійшли впритул до північного кордону України на всьому його протязі, окремі загони просочилися на територію Чернігівщини. У повітах Мглинському, Суразькому, Новозибківському, Стародубському було створено селянські дружини самозахисту. Проникнення ворога в українські губернії стривожило командування російської армії, котра стримувала наступ переважно з півдня. В цей час вона відступала до Москви, і Головний штаб, не маючи змоги виділити війська для захисту України, поклав це завдання на українське ополчення.

2 серпня 1812 року генерал-губернатор Лобанов-Ростовський наказав повітовим маршалкам дворянства негайно вислати збройні команди для підтримки селян прикордонних повітів.

20 серпня 1812 року 540 ополченців Кролевецького повіту на чолі з Щитинським виступили на кордон Новозибківського повіту. З 19 по 24 серпня ополченням було видано 1162 пуди сухарів, 303 чверті борошна, 54 чверті круп.¹² Начальницький склад отримав 1200 карбованців платні. Інший загін кролевецьких ополченців в складі 646 чоловік під командуванням капітана Павла Вільчика виступив 3 вересня.¹³ На кордоні з Білорусією розташувались й ополченці інших повітів. Кожен полк відповідав за певну ділянку і підтримував тісний зв'язок із сусідніми полками. Ополченці були озброєні списками, шаблями. Вогнепальної зброї було обмаль. На кінець серпня близько 20 тисяч чернігівських ополченців охороняло понад 700 верст кордону.

Поруч з ополченнями діяли окремі частини російської армії. Тракт Могильов-Чернігів прикривав батальйон гренадерів 26-ої гренадерської дивізії підполковника Кленовського. Згодом до цього батальйону були приєднані 3-й Бузький та 3-й Чернігівський козаці полки.¹⁴

Довідавшись про відсутність регулярних російських військ між Дніпром та Десною, французьке командування вирішило прорватися тут у південні губернії і в другій половині вересня розпочало наступ. Він вівся одночасно на двох напрямках: від Бобруйська на Чечерськ і від Сльні на Рославль-Брянськ-Мглин. Його вели 7 тисяч французів, чотири полки польської кавалерії та два батальйони німецької піхоти.¹⁵ За часом ці бої збіглися з наступом головних сил французької армії під Малоюрославцем, тому командування обох сторін надавало великого значення фланговим боям на південному напрямку.

Під тиском переважаючих сил ворога охоронці кордону почали відступати. Особливо жорстокі бої точилися навколо Чечерська, місто кілька разів переходило з рук в руки. Отримавши підкріплення, козаки, ополченці, гренадери після запеклих боїв звільнили Чечерськ та навколишні села.

Козаки та ополченці з честю витримали бойове хрещення. «Вверенный мне полк, - доповідав М. І. Кутузову командир 3-го Чернігівського полку Шапошников-Сахно, - учасцював в сражениях, находился все время на передовых постах и показал отличную храбрость и мужество». Доповідаючи російському генералу П. П. Коновніцину про участь у боях свого війська, начальник Чернігівського ополчення М. В. Гудович 15 жовтня 1812 року писав: «Правда, что число рати велико, но ежли потрудитесь взглянуть на карту Черниговской губернии, то увидите, что от пункта Брянского уезда, где сходятся на углу Орловская, Смоленская и Могилевская губернии, держу цепь аж до Киевской губернии более чем на 700 верст расстояния; итак все почти мое ополчение на часах, а не в оборонительном порядке. Нет же дня, чтобы меня не тревожили каким-либо Виктором, Домбровским... Я дал по требованию отряда от Эртеля подполковнику Кленовскому 1000 чел. защитников в Чечерск, из коих, слышу только стороною, сотня была в деле, два защитника убиты и восемь ранено, а сего дня еще требует от меня подкрепления, что я делаю и рад, но только чтоб меня хоча за какого-нибудь, но товарища и одноземца в подвигах считали...»¹⁶

За участь у боях під Чечерськом 34 козаки та унтер-офіцери 3-го Чернігівського козачого полку були нагороджені хрестом на георгієвській стрічці.

На початку жовтня французьке командування знову активізувало свої дії, збираючи під Рогачовим, Чечерськом і Рославлем великі сили. Начальник Чернігівського ополчення генерал-лейтенант Гудович теж концентрує війська. В перших числах жовтня в Чечерськ вступили три ескадрони Чернігівського козачого полку, 539 ополченців Кролевецького та 494 Суразького повітів. У Чернігівську губернію були відправлені полтавські козачі полки, 1-й полк вступив до Кролевеця.¹⁷

У жовтневих боях ворог знову був розгромлений і почав відступати. Перед об'єднаним Чернігівсько-Полтавським ополченням Головний штаб поставив завдання визволити південну Білорусію, ведучи наступ на Могильов. У Могильові зберігалися великі запаси продовольства та медикаментів для французької армії. Наполеон планував закріпитися між Вітебськом та Могильовом і розпочати звідси новий похід на Київ чи Москву. Для здійснення могильовської операції Кутузов виділив, крім українського ополчення, частину Калузького, партизанські загони Ожеревського, Сеславіна, Давидова.

2-4 листопада 1812 року виступили в похід загони Чернігівського ополчення, які займали пости на кордонах Мглинського, Суразького, Новозибківського повітів. Подолавши опір ворога під Пропойском, Журавичами, Биховом, вони підійшли до Могильова.

17 листопада Гудович доповів Кутузову про виконання завдання. У цьому поході масовий героїзм проявив особовий склад 3-го Чернігівського козачого полку. Його командир у рапорті на ім'я фельдмаршала просив відзначити знаком військового ордена 14 козаків свого полку.¹⁸ Про те, як вели себе воїни земського ополчення, збереглося свідчення майора Підгайського, командира 1-го Чернігівського пішого полку: «Следуючи до города Могилева, - пише він, - узнал я как ревность к службе офицеров и рядовых защитников, так и нужды ими понесенные. Все они, кроме потерпенных нужд в переходах и не имея полтора месяца квартир, стоя на биваках не только не сказали ни малейшего неудовольствия, а находясь в действующей линии и быв некоторые в употреблении в дело блюли всю долженствующую дисциплину и послушание».¹⁹

Як бачимо, завдяки відчайдушному опору ополчення французькі війська не змогли оволодіти багатьма губерніями півдня та поліпшити своє стратегічне становище.

Після завершення Могильовської операції Кутузов передислокував частину Чернігівсько-Полтавського ополчення, а також ополчення інших губерній на Волинь. Звідси вони розпочали свій закордонний похід. У квітні 1813 року Глухівський, Кролевецький, Конотопський, Новгород-Сіверський та Суразький піші полки, котрі відпочивали в цей час в Чернігівській губернії, отримали наказ розпочати закордонний похід. Наведемо лист командуючого Чернігівським військовим ополченням генерал-майора Якова Мусяйовича Шемшукова до губернського маршалка шляхетства Миколи Михайловича Стороженка, в якому йдеться про цей наказ.

«Милостивый государь Николай Михайлович! Остававшимся на местах в Черниговской губернии Глуховскому, Кролевецкому, Конотопскому, Новгород-Северскому и Суражскому пешим полкам, по повелению его светлости Главнокомандующего всеми Российскими Армиями Генерал-фельдмаршала князя Кутузова-Смоленского, предписал я сего числа выступить по получении повеления через 24 часа Варшавского Герцогства в назначенные каждому из них места... направление всем через Киев; А Вас Милостивый Государь покорнейше прошу на починку одеяния и обуви и чиновникам в жалованье выслать немедленно в Киев же нужное количество для каждого полка суммы...

Шемшуков».²⁰

20 травня 1813 року Кролевецький піший полк уже був розташований на Волині в районі міста Луцьк. Звідси Щитинський відрядив полкового ад'ютанта К. Дубницького до повітового маршалка Г. Бутовича за грошима, конче необхідними для утримання ополчення.²¹

Тут треба сказати, що службу ополченці несли в тяжких умовах. У них не було навіть необхідного. 22 травня 1813 року командир корпусу генерал С. П. Ратт доповідав начальству про тяжкий стан Чернігівського та Полтавського ополчення: «Оное ополчение не имеет никаких средств и во всем много нуждается...в оном ополчении котлов для варения пищи совсем не имеется и денег для покупки оных также нет.»

У вищезгаданому документі від 20 травня 1813 року командир полку С. І. Щитинський рапортує чернігівському маршалу дворянства Стороженку: «Сейчас полк находится в Вольнской губернии, в коей продолжается ежедневные дожди и ненастья. Обувь и одежда пришли в совершенную негодность и починить их невозможно... Прошу предписать Гр. Бутовичу выдать сумму полковому адъютанту Дубницкому, командированому к нему от полка, и чтобы Дубницкий возвращался в полк в Герцогство Варшавское в местечко Листовицы.»²²

Залишається тільки гадати, чому кролевчани так поставились до постачання своїх захисників. Адже ще 28 березня 1813 року в Кролевіці відбулися дворянські збори, на яких було вирішено видати платню Щитинському і Вільчику по 400 карбованців, сотникам і півсотникам - по 90 та 50, а кожному захиснику - по 3 крб. за три місяці 1813 року («генварскую треть»). Ці гроші були зібрані з поміщиків та громад, котрі виставили ополченців. Вони також повинні були постачати чоботи та літній одяг замість зимового.²³

У другій половині 1813 року реорганізовані в армійські бригади чернігівські ополченці у складі корпусу генерала С. П. Ратта брали участь у блокаді польської фортеці Замостя. Ось яку оцінку їх діям дав генерал Ратт: «Малороссийское ополчение показало под стенами Замостья мужество и неустрашимость сверх того, которые можно было ожидать от людей, необыкших обращаться с оружием. Четыре недели перед сим они отражали всегдашней непрятельские нападения лучших польских войск, из коих составлен был гарнизон крепости Замостье. Священной обязанностью поставляю отдать искреннюю похвалу, заслуженную всеми офицерами а особенно начальниками полков.»²⁴

У Чернігівському державному архіві зберігається «Ведомость о состоянии Черниговского военного ополчения под командою генерал-майора и кавалера Шемшукова. 26 декабря 1813 года». З цього документа маємо можливість почерпнути дані про стан ополчення майже через півтора року після його організації. Реорганізоване у чотири бригади та звідний батальйон (колишні 3-й та 4-й полки), ополчення входило до складу армійського корпусу генерал-лейтенанта С. П. Ратта. Першою бригадою командував майор артилерії Підгайський, другою - полковник Карпека, третьою - Боршевський, четвертою - майор Чернулуський. Бригади складалися з 25 батальйонів, в яких налічувалось 100 рот. Особовий склад бригад за списком був таким: 10 штаб-офіцерів, 501 обер-офіцер, 960 унтер-офіцерів, 310 музикантів, 15.821 рядовий, 16 нестройових нижчих чинів, усього за списком - 17.743 чоловік. Реально ж було майже на 5 тисяч ополченців менше: штаб-офіцерів - 8, обер-офіцерів - 440, унтер-офіцерів - 899, музикантів - 294, рядових - 11.150, нестройових - 16 чоловік, усього - 12.807 чоловік. Кролевецький піший полк під командуванням С. І. Щитинського входив до складу бригади майора Чернулуського. Під відомістю є дані про втрати ополчення у Польщі: загинуло - 32, втекло - 1762, померло - 2081 чоловік.²⁵

Роблячи тут невеликий відступ, автор наводить два документи з Російського

державного архіву, які яскраво висвітлюють роль С. І. Щитинського на чолі пішого полку. Цитуємо мовою оригіналу.

Перший: «...Аттестата от армии генерал-майора Варшавского военного коменданта Левицкого 4 ноября 1814 года за № 4271 данного флота капитана II ранга Щитинскому, что во время нахождения его в городе Варшаве, с августа 1813 года по 1814 г. мая месяца, состоящая в ведении его команда содержима была в должном порядке, и чинимые разного рода поручении ему исполнял в точности с успехом и примерною деятельностью...»²⁶

Другий: «Такового же аттестата губернского начальника ополчения генерал-майора Шемшукова 15 генваря 1815 г. о данном ему же ... в ополчении поветовым начальником, где продолжая службу, находился при защищении границы разделяющей Белорусско-Могилевскую с Черниговской губернией, а по изгнании из России неприятельских войск 1813 августа 8 дня с ополчением Кролевецкого повета в заграничном походе в Герцогстве Варшавском и по сформировании в оном 1813 июля 8 дня Черниговского ополчения по армейскому положению в полки и бригады по повелению Главного начальства, отряжен с отдельными командами в г. Варшаву и другие места для прислуги по госпиталям, где находился по день распушения ополчения в Дома исполнял возглавляемые на него по службе и др. препоручения с успехом оказывая всегда особенную деятельность, аттестовался достойным.»²⁷

На наш погляд, ці два аттестати характеризують не тільки Щитинського, а й дають детальнішу уяву про все ополчення загалом.

На військовій службі Чернігівське земське ополчення перебувало до вересня 1814 року. 4 вересня черговий генерал 3-ї Західної армії Собанєєв доповів керуючому військовим міністерством Горчакову про розпуск Чернігівського ополчення. Для більшої зручності воно було поділене на чотири колони, котрі вирушили кожна своїм маршрутом: 1-а (полковник Карпека), 2-а (майор Данилович), 3-я (майор Підгайський) пересувались за маршрутом Володимир-Житомир-Київ-Козелець-Чернігів; 4-а (полковник Борщевський) - Брест-Литовський-Кобрин-Мозир-Чорнобиль-Чернігів.²⁸

До Чернігова колони прибули з 2 по 10 листопада 1814 р. Усе ополчення вишукувалось перед соборною Преображенською церквою. Після молебну прапори були покладені в храм на зберігання, зброю здано, а самі захисники відправлені на попереднє місце проживання. Рахуючи першу відправу до діючої армії 20 серпня 1812 р., кролевецькі ополченці відбували мобілізацію два роки і два з половиною місяці.

Регулярні Чернігівські кінно-козачі полки з дозволу імператора Олександра I були введені до складу діючої армії. Другий полк було передано до корпусу генерал-лейтенанта Єрмолова, перший та четвертий - до корпусу генерал-губернатора Герцогства Вашавського Ланського, частини розформованого п'ятого полку zostалися у Вільні при військовому губернаторі Римському-Корсакові.²⁹

Третій Чернігівський козачий полк під командуванням майора Шапошникова-Сахна був переданий генерал-інтенданту Канкріну, у складі Головної діючої армії брав участь у закордонному поході, дійшов до Франції. Це твердження яскраво ілюструють матеріали з формулярного списку полковника Павла Андрійовича Огієвського, кавалера орденів Св. Георгія IV ступеня, Св. Володимира IV ст., Св. Анни III ст. з бантом, Св. Станіслава II ст., золотої шпаги з написом «За хоробрість», має медалі в пам'ять 1812 року за взяття Парижа, за Перську і Турецьку війни.

Зупинимось на його життєвому шляху детальніше. Народився П. А. Огієвський у м. Кролевіці близько 1793 року. 3 березня 1809 року по серпень 1812 року працював у Чернігові в будівельній експедиції. 4 серпня 1812 року вступив на військову службу унтер-офіцером до 3-го Чернігівського козачого полку. Зі своїм полком «...Был в походах 1812 октября в Могилевской губернии в Белицком и Рогачевском уездах, на передовых аванпостах и разъездах безсменно по день занятия города Могилева, в сражении того же месяца 25 числа при селении Рудине 1813 г. августа 22 в Варшавском Герцогстве, в Пруссии и Селезии, с 31 августа в Австрии, Богемии, Саксонии, Баварии 1814 г. в Швейцарии и Франции в походах и сражениях, марта с 13 по 16 в преследовании неприятеля, 18 при городе Париже и занятии оногo, потом обратно через Германию до России...» Після французької кампанії продовжив службу у Арзамаському кінно-егерському та Грузинському гренадерському полках, брав участь у бойових діях на Кавказі. 8 червня 1844 року вийшов у відставку полковником, через кілька років купив

невеликий масток під Кролевцем у селі Ображіївка Новгород-Сіверського повіту.³⁰

Як бачимо, кролевчанам на військовому поприщі пощастило навіть більше, ніж окремим частинам російської армії. Вони навіть дійшли до Парижа!

Влітку 1816 року до Чернігова надійшов імператорський указ, щоб «...распустили оных казаков по домам их, представя им полную свободу в недрах семейств своих заниматься хозяйственными упражнениями и оставя их мундирные вещи в награду службы их.»³¹

У серпні-жовтні 1816 року 3-й козацький полк був розформований. В Кролевці відбувся огляд полку. Для подальшої військової служби відібрали 100 коней і розподілили між козачими волостями повіту. Решту коней продали на вересневих торгах у Кролевці та Коропі.

10 жовтня кролевецький городничий Пузиревський доповів у Чернігів, що він прийняв від козаків 3-го полку списи, шаблі, сідла та іншу військову амуніцію.³²

Після розформування козацьких та земських полків дехто з офіцерів вирішив продовжити військову службу. Так, Степан Пузиревський служив півсотником Кролевецького пішого полку, а потім служив у Камчатському піхотному полку, вийшов у відставку капітан 1822 року. Остап Моргацький починав службу у 3-у козацькому полку, потім служив у Капорському піхотному, звільнився 1841 року підполковником.

Іван Нечай після 3-го козацького служив у різних піхотних полках, пішов у відставку підполковником.³³

Наприкінці розповіді про війну 1812-1815 рр. хочеться сказати кілька слів і про іншу «війну» - війну дворян за нагороди. Річ у тім, що указом від 30 серпня 1814 року була запроваджена бронзова медаль для нагороди офіцерів, учасників закордонного походу, дворян та чиновників, котрі брали участь у формуванні ополчення або зробили пожертвування на армію. Медаль була на Володимирівській стрічці, на одному боці зображено Всевидюче Око в сійві та напис «1812 год», на другому напис «Не нам, не нам, а имени твоему». Відразу ж з'явилося багато бажаючих отримати цю нагороду. Від Кролевецького повіту Бутович представив до нагороди 281 чоловіка та 34 жінки. Але до цього списку потрапили не всі і до Чернігова відразу ж «полетіли» скарги та прохання видати медаль. Пристрасті не вгамовувалися ще років з десять. Якщо не допомагало губернське місто, зверталися у Санкт-Петербург. У Чернігівському архіві мені вдалося знайти один вельми цікавий документ - лист-прохання кролевецького дворянина Луки Стожка про видачу медалі.³⁴ Лист написано на гербовому папері. З лівого боку напис: «Получено 16 декабря 820 года». Лист доволі цікавий, тому навожу його повністю.

«Всепресвятлейший Державнейший Великий Государь Император Александр Павлович Самодержец Всероссийский Государь всемилостивейший

Просит дворянин Кролевецкого повета коллежский регистратор Лука Андреевич Стожко. А о чем тому следуют пункты

1

Будучи в семействе старший и единственный сын умершего дворянина коллежского канцеляриста Андрея Стожка находился по определению Г. маршала дворянства Кролевецкого повета 1812 года по 1814 год в принятии и здачи собираемого с души по 1 пуду с пропорцією круп и овса для продовольствия войск в 1812 году зделал пожертвование на содержание милиции 25 руб. о чем с прилагаемого при сем свидетельства выданного мне от господина маршала дворянства сего повета благоусмотреть можно, но следуемой мне высочайше утвержденной для дворянства в память 812 года медали еще не получил почему всеподданейше прошу высочайшим вашего императорского высочества указом повелению было сие мое прошение приняв записать следуемую мне высочайше утвержденную для дворянства в память 812 года медаль выдать.

Всемилоостивейший Государь Вашего Императорского Величества о сем моем прошении решение учинить. 1820 года октября 12 дня.

К подачи подлежит Его Превосходительству господину губернскому маршалу генерал-майору и кавалеру Шираю.

Переписал сие прошение с сочинения просителя канцелярист Василий Щербанев.

Дворянин коллежский регистратор Лука Стожко.»

Подальші подробиці цієї справи нам невідомі, але медаль Стожку таки видали.

Чекали на нагороду козаки і селяни. Одні чекали повернення козацьких привілеїв, інші – маніфесту про волю і землю. Та не дочекалися. За вірну службу їм тільки оголосили «Его Императорское благоволение .. и что воинские труды их оканчиваются.»

Як бачимо, наші земляки разом з іншими українськими ополченцями, внесли і свій вклад в розгром наполеонівського нашествия. Вони не допустили загарбників на територію України, вивели зі строю близько 130 тисяч ворожих солдатів, захищаючи підступи до Брянська, Калуги, ряду українських та білоруських міст. Вони дали змогу Кутузову підготувати контрнаступ і взяли діяльну участь у визволенні Білорусії та закордонному поході російської армії.

Джерела та література:

- 1 Абалихин Б. С. Украинское ополчение 1812 года // Исторические записки. - Т. 72. - Изд-во АН СССР, 1962. - С. 90.
- 2 Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. - К.; 1962. - С. 7-8.
- 3 Абалихин Б. С. Исторические записки. - Т. 72. - С. 90.
- 4 Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. - К. 1948. - С. 7-9.
- 5 Отечественная война 1812 года. Материалы ВУА. - т. XVII. - СПб, 1911. - С. 363-365.
- 6 Абалихин Б. С. Исторические записки. - Т. 72. - С. 95.
- 7 Державний архів Чернігівської області. /ДАЧО/. - Ф. 128, Оп. 1, спр. 1628, арк. 95.
- 8 Труды Черниговской Губернской Архивной комиссии. Выпуск X. - Чернигов, 1913. - С. 110.
- 9 ДА Сумской области. - Ф. 818, оп. 1, спр. 21, арк. 28.
- 10 ДАЧО. - Ф. 128, оп. 1, спр. 1208, арк. 522-591.
- 11 ДАЧО. - Ф. 128, оп. 1, спр. 1208.
- 12 Труды Черниговской Губернской Архивной комиссии. Выпуск X... - С. 110. ДАЧО. - Ф. 133. Оп. 1, спр. 205, арк. 5.
- 13 Гербільський Г. Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року.//Наукові записки Львівського університету. Т. XXV/-1953, - серія історична. Випуск 5 - С. 98. ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 198, арк. 5.
- 14 Абаліхін Б. С. Український народ....К; 1962. - С. 31. Абалихин Б.С....//ИЗ - т. 72. - С. 101, 104.
- 15 Абалихин Б. С. О стратегическом плане Наполеона на осень 1812 г.// Вопросы истории. - 1985. - № 2. - С. 76.
- 16 Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. Сборник документов под редакцией Л. Г. Бескровного. М., 1962. - С. 435.
- 17 Там само. С. 443.
- 18 Абаліхін Б.С. Укр. народ... - К.; 1962. - С. 51.
- 19 Гербільський Г. Ю. Вказана праця. - С. 103.
- 20 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 145.
- 21 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 255-255 зв.
- 22 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 255-255 зв.
- 23 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 178-179.
- 24 Стрельський В. І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. - К.; 1953. - С. 29.
- 25 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 396-397.
- 26 Російський державний історичний архів. - Ф. 1343, оп. 34, спр. 444, арк. 8 зв.
- 27 РДІА (Санкт-Петербург). - Ф. 1343, оп. 34, спр. 444, арк. 9-10 зв.
- 28 Труды ЧГАК. Выпуск X....- С. 136.
- 29 Труды ЧГАК. Выпуск X....- С. 135.
- 30 РДІА (Санкт-Петербург). - Ф. 1343, оп. 26, спр. 3134, арк. 4-10.
- 31 ДАЧО. - Ф. 128, оп. 1, спр. 1628, арк. 14.
- 32 ДАЧО. - Ф. 128, оп. 1, спр. 1628, арк. 29, 102, 137, 370-395.
- 33 Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. I-II - СПб, 1901.
- 34 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 215, арк. 581, 942-953.

Микола Міткевич

МИКОЛА КИБАЛЬЧИЧ — РЕВОЛЮЦІЙНИЙ НАРОДНИК, ВЧЕНИЙ

Микола Кибальчич народився в сім'ї священика 19 жовтня 1853 року¹ в місті Коропі Кролевецького повіту Чернігівської губернії. У сім'ї, крім найменшого Миколи, було ще четверо дітей - Степан, Ольга, Катерина, Тетяна і Федір.

Батько Миколи Іван Йосипович Кибальчич був людиною спокійною, задумливою, майже суворою. Любив пісні і сам добре співав. Багато читав. Передплачував журнали. Своєю освіченістю він відрізнявся від інших коропських попів і особливої дружби з

ними не водив.

Найчастіше бував у небагатого поміщика міста Понорниці - жінчиного родича Сільчевського і користувався його багатою бібліотекою. У домі Кибальчичів теж була досить пристойна бібліотека, що складалася з кращих творів російських та іноземних авторів. Пізніше це відіграло важливу роль у вихованні Миколи Кибальчича.

Душею сім'ї була мати. Вона глибоко цікавилася інтересами і переживаннями своїх дітей, уміла вчасно кожного з них підтримати, захистити і приголубити, а коли треба, по-доброму спинити і незлобливо покарати. Діти любили матір, а суворого батька боялися.

Незабаром після народження Миколи мати захворіла. Хвороба прогресувала, і в 1856 році вона вже не вставала з ліжка. Вважаючи себе хворою на туберкульоз, дуже боялася заразити дітей, тому ізолювала себе, і дітей не пускали до матері. З цього часу вони були позбавлені її ласки.

Старші діти поїхали вчитися у Новгород-Сіверський, Чернігів, Київ, а молодші Федір і Микола - залишилися з хворою матір'ю та суворим батьком. Особливо гостро переживав втрату материнської ласки Микола, хлопчик з ніжною, чутливою душею, не по літах вразливий і тямущий.

Родину Кибальчичів у Коропі часто відвідував їхній родич Максим Іваницький. Дуже скоро Миколка став його улюбленцем. Коли той гостював у сім'ї Кибальчичів, хлопчик залишав друзів, іграшки й забави і не відходив від нього.

Скінчилося тим, що Іваницький за згодою Миколиного батька та хворої матері забрав хлопчика до себе в село Мезин.

З шести років аж до вступу в Новгород-Сіверське духовне училище він майже весь час жив там.

Дід легко розумів інтереси і турботи Миколи, розмовляв з ним серйозно і по-товариському, як рівний з рівним, давав цікаві й зрозумілі пояснення, а якщо виникали розходження і суперечки з приводу чогось, він терпляче, без роздратування вдало поставленими запитаннями та узагальненнями підводив Миколу до правильного висновку.

Ці вправи з логіки стали улюбленим заняттям хлопчика. Дід намагався познайомити і здружити Миколу з дітьми мезинських селян. Дітей у великих селянських сім'ях, де звичайно бувало їх по восьмеро-десятеро, вже з шести-семи років привчали до роботи: бавити молодших братів і сестер, пасти телят, овець, гусей, полоти городи, а з дев'яти-десяти років жати, гребти, возити з поля врожай, а на поле - гній, доглядати за худобою тощо. Хлопчики, крім того, вночі водили пасти коней і виконували іншу роботу по господарству.

Товаришування з селянськими дітьми розвинуло у Миколи дисциплінованість, свідоме ставлення до своїх обов'язків, повагу і безмежну любов до людей праці.

До школи Миколка і дід були нерозлучні. Вони разом спали та обідали, разом працювали на пасіці, в садку, на городі, разом їздили на риболовлю, купалися в Десні, ходили в ліс по гриби. Хлопчик бував і під час розмов діда Максима з селянами, так само щиро ставлячись до них, як і він.

Узимку дід і Микола разом столярували, готуючи вулики для пасіки, рубали дрова, топили піч, удосконалювали свої знання з французької та німецької мов. Цих мов Миколу почала вчити мати, коли йому було всього лише три роки.

Дід сам багато читав і прищепив Миколі любов до читання, навчив його обдумувати прочитане.

У неділю та святкові дні до Максима приходили його приятелі-односельчани, говорили про звірства поміщиків.

Хлопець бував при цих розмовах, уважно до них прислухався, а коли залишався на самоті з дідом, засипав його запитаннями. Миколку хвилювало все: і жорсткість поміщиків, і несправедливе ставлення їх до кріпаків. Над усім цим він задумувався, намагався якомога більше узнати. Дід старанно допомагав йому в цьому і був незамінним, вмілим та люблячим учителем і вихователем. Дбав не тільки про розумовий розвиток, а намагався виховати у хлопчика волю, кмітливість і сміливість. Він говорив Миколі:

- Знай, що навіть невелика сила подесеряється сміливістю.

Микола не міг терпіти, коли дужий кривдив слабшого. В таких випадках хлопчик

кидався на захист скривдженого.

Іваницький часто їздив у Понорницю до свого приятеля Петра Сільчевського, освіченої, прогресивно настроєної людини, і завжди брав із собою Миколу, який подружився з сином Сільчевського - Мікою, як звали хлопця в дитинстві.

Настав час вступу до школи. Максимові Іваницькому не хотілося розлучатися зі своїм улюбленцем, але віддати його в Мезинську школу він також не хотів, бо вчителька була драгівлива і зла. Вона не любила дітей і немилосердно біла їх, а через це навчання дітям давалося погано.

Тому Максим відвіз Миколу в Конятин до свого родича, у якого теж був син Микола. Незабаром хлопчики подружили і успішно вчилися в Конятинській школі.

На літо обидва Миколи приїхали в Мезин до Максима, і це була незручна трійка - «два малих і один старий», як говорили про них сусіди та родичі. Протягом літа трійка працювала на пасіці, в садку, на городі, ходила на риболовлю, в ліс, читала, вдосконалювала знання з іноземних мов.

На початок наступного навчального року в Мезинську школу прибула нова вчителька, молоденька дівчина, сповнена бажання служити народові. Вона заприятелювала з Максимом Іваницьким, користувалася його порадами і допомогою в організації виховної роботи і незабаром школа знову стала зразковою.

Цієї зими Микола Кибальчич навчався вже в мезинській школі. Вчився блискуче. Він вражав усіх своїми здібностями. Закінчив початкову школу весною 1864 року і на вимогу батька повернувся в Короп. Він почав готувати Миколу і Міку Сільчевського до вступу в навчальні заклади.

У серпні 1864 року Іван Йосипович Кибальчич сам одвіз хлопчиків у Новгород-Сіверський.

Поширена думка, ніби М. Кибальчич вступив у 1864 році в перший клас Новгород-Сіверської гімназії, де безперервно навчався до закінчення її в 1871 році. Підставою для цієї думки були спогади друга дитинства Кибальчича Д.Сільчевського.

Він написав ці спогади у 1919 році, тобто через 55 років після вступу до гімназії. Чи то тривалий відрізок часу між подіями і написаними про них спогадами, чи інші причини викликали деяку неточність.

Насправді ж було не так. Через кілька днів після прийняття Кибальчича до гімназії він заступився за хлопчика, якого кривдив старший гімназист. Микола шулікою налетів на кривдника, збив його з ніг. Гімназист виявився племінником місцевого справника, який негайно поскаржився директорові гімназії, привівши до нього побитого племінника. Директор викликав Кибальчича. Перед ним став маленький, худенький десятирічний хлопчик.

Директор здивувався.

- Чого ж ти, такий великий і дужий, піддався такому малому? - запитав він здорованя.
- А він наскочив несподівано,- відповів той, почервонівши.
- Він - боягуз, нападає тільки на тих, хто не може дати задачі. Він кривдив слабшого, а я не міг цього стерпіти і заступився,- розтягуючи слова, промовив Кибальчич.

Симпатії директора були явно на боці маленького, сміливого Кибальчича, але він розумів, що конфлікт необхідно загладити. Тим паче, що Кибальчич заступився за єврейського хлопчика.

Директор заспокоїв справника, пообіцявши покарати винуватця. Того ж дня він викликав Миколиного батька, який іще не поїхав додому, і запропонував йому «добровільно» забрати сина з гімназії. Миколу за заявою батька виключили з гімназії.

Одразу ж він був зарахований учнем нижчого відділення Новгород-Сіверського духовного училища, яке й закінчив 1867 року.

Щоденні уроки в духовному училищі тривали чотири години з десятихвилинною перервою після кожного. Головна увага приділялася латинській та грецькій мовам, яким відводилося щодня два уроки. На інших уроках вивчали закон Божий, катехізіс, богослуження, російську мову й арифметику.

Микола Кибальчич і тут вражав усіх своїми здібностями і розвиненістю. Вчився він добре, але його не задовольняли напрям і обсяг навчання.

Міка Сільчевський у цей час навчався в гімназії. За порадою його матері Кибальчича поселили на учнівській квартирі по Губернській вулиці поруч з квартирою, де жила сім'я Сільчевських. Микола і Міка щодня зустрічалися, їхня давня дружба не тільки не

згасла, а навіть зміцніла.

Вони разом готували уроки, причому Микола, допомагаючи товаришеві, виконував і ті завдання, які давали в гімназії. Особливо серйозно Микола вивчав по курсу гімназії природничі науки.

Увесь вільний час Микола приділяв читанню, цікавився піротехнікою. Він виготовляв «бенгальські вогні», ракети, «буряки», «вогняні млини» та інші феєрверки і дуже цим захоплювався.

До товаришів по училищу Кибальчич ставився доброзичливо й уважно, завжди був готовий допомогти й поділитися останнім. Коли якийсь бешкетник чіплявся до нього, то зустрічав у погляді великих блакитних очей Миколи таке лагідне здивування й дружельюбність, що в того відразу зникав запал. Микола ніколи ні на кого не сердився і, здавалося, що взагалі він не вміє цього робити.

На різдвяні та великодні канікули Кибальчич їздив до батька у Короп, куди з'їжджалися в цей час старші брати й сестри. А літні канікули, як і раніше, проводив у Максима Іваницького в Мезині. Сюди часто приїздив і Микола Іваницький. Коли на заливних луках річки Сейму наставала косовиця, трійка їздила допомагати косити сіно у село Спаське Крелевецького повіту до старшого Максимового сина - Івана. Звичайно, в цей час сюди з Коропа, Конятина, Головеньок і Риботина приїздили родичі, молодь, яка навчалася.

Тоді Микола щедро палив феєрверки, виготовлені ще взимку, в училищі. Приїжджаючи на канікули та релігійні свята додому, хлопець не лише категорично відмовлявся одвідувати церкву, а й намагався переконати батька в тому, що відправлення богослужінь і треб суперечать сумлінню. На цьому ґрунті між ними виникали часті й дуже гострі конфлікти.

У 1867 році Микола закінчив духовне училище і хотів продовжувати освіту в гімназії, але Іван Йосипович категорично заборонив, і юнак змушений був стати слухачем нижчого відділення Чернігівської духовної семінарії.

Влітку 1869 року стосунки між Миколою і батьком украй зіпсувалися. Часто годинами батько і син дискутували на тему існування Бога. Але ці диспути не переконали жодну з сторін і скінчилися розривом. Батько заявив Миколі, що не вважає його за сина, нехай іде з батьківського дому і не розраховує на матеріальну підтримку. Тоді Микола пішки добрався в Конятин до свого родича Маркела Іваницького і наприкінці літа разом із його сином Миколою поїхав у Чернігів. Там Микола Кибальчич подав прохання педагогічній раді духовної семінарії, щоб його взяли на «казенне утримання». Педагогічна рада відмовила, мотивуючи тим, що Микола має заможного батька.

Це дало привід Кибальчичеві залишити семінарію. Він поїхав у Новгород-Сіверський, блискуче склав іспити і вступив до шостого класу гімназії, де у цей час учився Міка Сільчевський. Дружба, яка припинилась два роки тому, відновилася з новою силою.

За рекомендацією Петра Сільчевського - батька Міки, новгород-сіверський предводитель дворянства Судієнко взяв Кибальчича за репетитора для своїх дітей. У домі Судієнка йому надали кімнату, харчування і невелику платню. Тут він жив до закінчення гімназії і від'їзду до Петербурга.

Науки з гімназичного курсу Кибальчич засвоював без особливих зусиль. Але найбільші здібності він виявив у математиці та природничих науках. Його дитяче захоплення піротехнікою і феєрверками минуло, натомість посилювався інтерес до глибокого вивчення хімії. Він багато читав кількома мовами.

Німецькою та французькою Кибальчич володів досконало. Знання англійської мови, яку самостійно вивчив, було теж достатнім для читання в оригіналі творів англійських авторів. Але в гімназії гостро відчувалася нестача цікавих книжок.

Гімназична бібліотека складалася з кількох сотень видань переважно релігійного та повчального змісту. Вони не задовольняли інтересів гімназистів. Діставати літературу десь в іншому місці було важко і заборонялося гімназичними правилами.

Кибальчич разом з групою передових гімназистів організував нелегальну бібліотеку. Члени бібліотечного гуртка вносили гроші, на які виписували з Москви, Петербурга та інших міст книжки і періодичні видання.

Микола Кибальчич ще в дитинстві, коли жив у діда Максима, близько бачив злидні і безпросвітне горе народу, його страждання, непосильну працю і знущання поміщиків над селянами. Вже тоді його серце сповнилося співчуттям до скривджених і ненавистю

до кривдників.

Тому читання творів Некрасова з підпільної гімназичної бібліотеки справляло на Кибальчича особливо сильний вплив. Він почав захоплюватися соціально-економічною та політичною літературою, вивчав історію революційного руху і зайнявся пропагандою передових тоді суспільних і політичних ідей.

За редакцією Миколи Кибальчича і з участю Дмитра Сільчевського та С.Томашевського в гімназії видавався нелегальний рукописний журнал «Винт», що виходив один раз на 2-3 тижні. Про тогочасні настрої Кибальчича свідчили його статті, розміщені в цьому журналі: «Про селянські повстання під проводом Степана Разіна, Омеляна Пугачова», «Про французьку революцію кінця XVIII століття».

Скінчився 1869/70 навчальний рік. Кибальчич як перший учень перейшов у сьомий, останній клас гімназії.

У серпні 1871 року Кибальчич поїхав до Петербурга складати конкурсні іспити в інститут інженерів шляхів.

Цей інститут, заснований у 1809 році, до 1864 року був першим вищим технічним навчальним закладом у Росії. Курс навчання тривав чотири роки, викладання проводилося французькою мовою. З прийняттям нового положення у 1864 році він став формально відкритим, з п'ятирічним курсом навчання. Проте ще до 1871 року в інституті збереглися старі традиції, і він залишався фактично привілейованим навчальним закладом.

Сюди приймали дітей дворян, поміщиків. Дітей різночинців, духівництва, а тим більше селян у цей інститут не брали, хоч і допускали до конкурсних іспитів.

Кибальчич блискуче склав конкурсні іспити. Професори-екзаменатори, зацікавившись ним, після запитань, передбачених програмою, довго розмовляли з юнаком і були вражені його розвиненістю, глибокими знаннями, кмітливістю і логікою висновків. Незважаючи на це, в списках зарахованих у число студентів інституту Кибальчич свого прізвища не знайшов. І лише на настійну вимогу професорів-екзаменаторів 19 вересня 1871 року його було зараховано студентом інституту.

Того ж 1871 року разом з Миколою вступили до інституту шляхів Валеріан Осипський і Микола Морозов - майбутні революціонери. Дружба з ними і їхній вплив сприяли розвиткові революційних переконань Кибальчича і пізнішому вступу його в народницьку організацію.

Петербурзький інститут інженерів шляхів за якістю викладання та складом професорів був одним з найкращих навчальних закладів Росії. Кибальчич з його невтомним прагненням до знань одразу поринув у вивчення улюблених предметів: математики, фізики, хімії, нарисної геометрії, креслення. Його здібності й старання були помічені керівництвом інституту. Як обдарованого студента Кибальчича звільняли від сплати за слухання лекцій і кілька разів видавали йому одноразову грошову допомогу в сумі 10-15 карбованців.

Лекції, робота в лабораторії і читання соціально-економічної літератури забирали весь його час. Це були роки розвитку народницької ідеології. Ідеї служіння народові і «ходіння в народ», що захопили значну частину студентства, не обминули й Миколи Кибальчича. Зерно, посіяне ще в гімназії творами Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Писарєва, Некрасова та інших, дало добрі сходи.

Проте майже всі студенти інституту інженерних шляхів належали до імущих класів. Це були діти поміщиків, великих урядовців, купців. Такий класовий склад студентів зумовлював їхній світогляд і негативне ставлення до ідеї допомоги нездоланому народові, селянству, економічно скривдженому реформою 1861 року.

Природно, що серед студентів інституту інженерних шляхів суспільно-політичні погляди Кибальчича не зустріли співчуття. Ближче в цьому відношенні він зійшовся з студентами університету і Медико-хірургічної академії, де були його товариші по навчанню у Новгород-Сіверській гімназії і де ідея «ходіння в народ» знайшла багатьох послідовників.

Перспектива роботи інженером шляхів не обіцяла Кибальчичеві близького зв'язку з народом, і він починає думати про зміну спеціальності і про перехід в інший навчальний заклад.

Літні канікули 1872 і 1873 років Микола Іванович проводив у Чернігівській губернії, спочатку у батька в Коропі, а потім їздив давати уроки, готуючи дітей місцевих жителів

до вступу в гімназію.

Повернувшись до Петербурга, Микола остаточно вирішує перейти навчатися у Медико-хірургічну академію. Він подав заяву про це, її задовольнили, і 25 серпня 1873 року він був відчислений з третього курсу інституту інженерів шляхів, а 15 вересня вступив на перший курс Петербурзької медико-хірургічної академії.

Активної участі в політичних гуртках і товариствах Микола Кибальчич у цей час не брав. Проте саме тоді під впливом революційної літератури зміцнилися його соціалістичні переконання. Він почав співробітничати в періодичних виданнях, зокрема для журналу «Здоров'є» перекладав з іноземних мов статті з медицини та гігієни.

Медико-хірургічна академія була підпорядкована військовому міністерству. Вона мала готувати спеціалістів для армії та флоту, але фактично випускала лікарів взагалі.

Підготовка кадрів перебувала в академії на досить високому рівні. Там викладали лікарі М. І. Пирогов, І. М. Сеченов, С. П. Боткін, фізики В. В. Петров і М. Г. Єгоров, хіміки М. М. Зинін, О. П. Бородин.

Відомий професор фізики В. В. Петров обладнав у академії перший у Росії фізичний кабінет, що пізніше став великим науковим центром. Тут він на 11 років раніше за Деві відкрив вольтову дугу і явище електролізу. Професор Зинін - засновник російської хімічної школи - прославив академію синтезом аніліну. Це відкриття російського вченого проклало шлях до створення нітрогліцеринових речовин.

Навчання проводилось у поєднанні теорії з практикою, завдяки чому академія вигідно відрізнялася викладанням медицини в закордонних навчальних закладах, де переважало навчання абстрактно-теоретичне.

Викладання природничих наук теж проводилося практично: студенти працювали в лабораторіях.

Багато талановитих викладачів академії уже тоді стояли на матеріалістичних позиціях, вимагали обґрунтування наукових висновків на дослідах і фактах, а свої дисципліни намагалися наблизити до практики медицини.

Крім наук по курсу, Кибальчич у цей час працював у студентських гуртках самоосвіти, займався політико-економічними питаннями, з яких читав реферати.

Студенти академії в основному були діти купців, міщан, сільського духівництва і зрідка селян. Це була нова парость інтелігенції, яка вносила в життя академії демократичний дух, активізувала участь студентства в громадському і революційно-демократичному русі.

Здебільшого студенти жили бідно. Особливо відчували скруту слухачі перших двох курсів. З третього частина студентів уже забезпечувалася стипендією.

Починаючи з 1863 до 1870 року медики поряд з студентами технологічного інституту та університету склали найпередовішу частину петербурзької революційної молоді. Вони брали активну участь у всіх великих студентських заворушеннях і демонстраціях. Багато студентів знавало за це репресій.

Однокурсник М. Кибальчича по Медико-хірургічній академії М. Р. Попов у спогадах про спільні роки навчання пише: «влаштовували збори молоді, де обговорювалися питання, що їх ставили життя і література, де читали реферати з суспільних питань, читали літературу, одержану контрабандою з-за кордону.

Перший такий гурток, в якому я був членом, збирався на Кронверському проспекті, в квартирі Кибальчича. Цей гурток мав вироблену програму з суспільних питань, за якою кожен член гуртка брав на свій вибір ту чи іншу тему й готував реферат. По неділях та четвергах ці реферати читали, обговорювали; обговорення ці часто переходили в гарячі суперечки, що часом тривали до півночі».¹

Спочатку в інституті шляхів, а головню в Медико-хірургічній академії, Кибальчич потрапив у атмосферу пристрасних суперечок про те, як допомогти народові вирватись із злиднів і хронічного голодування та вийти на шлях широкого розвитку людства. Від природи людина спокійна, нічим незворушна, із задатками кабінетного вченого, він почав вивчати політичну економію і виробляти свій революційний світогляд.

Навчальний 1874/75 рік у Петербурзі минув у напруженій роботі. Микола Кибальчич багато писав і перекладав з іноземних мов.

У цей час захоплення ідеєю «ходіння в народ» зросло, і він дедалі частіше замислювався над тим, що краще: негайно кинути академію і зайнятися соціалістичною пропагандою чи залишитися в академії і служити народові потім як лікар. Про це пізніше, на допиті,

він говорив: «Ще коли я був студентом Медико-хірургічної академії, у мене склалися соціалістичні переконання на основі читання нелегальних творів; це було в той час, коли в Петербург почали проникати з-за кордону соціально-революційні видання журналу «Вперед», статті Бакуніна та інші. А втім, ці видання мали значення тільки для вироблення моїх переконань у соціалістичному відношенні; вони викликали в мене ряд питань, для розв'язання яких я повинен був звернутися до легальних творів. Легальні твори дали мені факти, які підтвердили ті висновки щодо російської дійсності, які я зустрів у соціалістичній літературі. Що ж до моєї діяльності відповідно до моїх переконань, то тоді я ще не виробив для себе певного плану. Я вагався між вирішенням кинути академію і йти в народ для соціалістичної пропаганди і бажанням залишитися в академії і пізніше служити справі партії як лікар»².

У жовтні 1875 року петербурзька поліція зробила обшук на квартирі, в якій жив Микола. Під час обшуку були знайдені пачки із забороненою літературою. Після обшуку М.І. Кибальчича заарештували.

Після арешту він місяць просидів у Петербурзі, у будинку попереднього ув'язнення при III відділі. В листопаді 1875 року його перевезли в київський тюремний замок (на Лук'янівці), де тримали понад два роки.

У Києві знову почалися допити, очні ставки, протоколи.

Микола Кибальчич на допитах тримався спокійно, з гідністю, і жандармерії в слідчих матеріалах не вдалося довести, що він провадив умисну пропаганду серед населення.

Отже, ні петербурзька жандармерія, яка цікавилася, від кого Кибальчич одержав пачки з нелегальною літературою, ні київська, так нічого і не добилися.

На час перебування в тюрмі М. І. Кибальчич, як і багато народників, вважав, що революція може відбутися тільки тоді, коли через пропаганду революційних ідей населення царської Росії у своїй більшості засвоїть соціалістичний світогляд. Та ось він дізнався про план одночасного здійснення у багатьох містах терористичних актів. Кибальчич дуже зрадив... У київській в'язниці перебував і революціонер Л. Дейч. Тут відбулося їхнє перше знайомство, яке пізніше переросло в дружбу. Незабаром Дейча перевели в той коридор, де була камера Кибальчича. Це дало їм можливість частіше бачитись, вести розмови. Дейч розповів Кибальчичу про незвичайні властивості нітрогліцерину і плани, що виникли у зв'язку з цим, південного та північного гуртків «бунтарів» разом здійснити ряд великих терористичних актів і цим подати сигнал до революції в Росії. «Оце було б добре! Оце було б прекрасно! - вигукнув він.- Адже, знаєте, така справа цілком реальна. Якби я не пішов на каторгу, то обов'язково зайнявся б вивченням властивостей нітрогліцерину», - казав він з деяким сумом у голосі. Дружба і зустрічі Кибальчича і Дейча продовжувалися завдяки тому, що тюремним наглядачем у цьому коридорі був пізніше відомий революціонер М. Фроленко, який поступив на службу в Лук'янівську в'язницю, щоб організувати втечу в'язнів Дейча, Стефановича і Бохановського. Так, у тюрмі, під впливом близьких стосунків з революціонерами, усвідомлюючи, що самої пропаганди не досить, М. Кибальчич шукав шляхів до революційних дій. Жадоба знань, захоплення науками і незвичайна працездатність не залишали Кибальчича і тут. Він увесь час працював, наполегливо вивчав «Капітал» К. Маркса, вдосконалював свої знання з англійської мови, вивчав медицину, сподіваючись лікувати людей у Сибіру, куди чекав висилки.

У лютому 1878 року М. Кибальчичеві, нарешті, повідомили, що його справа призначена до слухання у судовому засіданні на 1 травня 1878 року.

У той час усі справи політичного характеру розглядало особливе присутствіє правлячого сенату в Петербурзі. На початку березня 1878 року Кибальчича з київської тюрми відправили у петербурзький будинок попереднього ув'язнення. Везли його через Курськ і Москву. Подорож тривала понад три тижні. Наближався день суду - 1 травня. Кибальчич попросив собі в захисники Олександра Олександровича Ольхіна, який користувався великим довір'ям революціонерів як талановитий адвокат, близький до них своїми революційними настроями.

Особливе присутствіє правлячого сенату не змогло визнати доведеним звинувачення М. І.Кибальчича в зловмисній пропаганді революційної літератури, яке на нього зводила жандармерія. А за зберігання «Казки про чотирьох братів» засудило його до одного місяця ув'язнення (це після того, як він пробув у тюрмі близько трьох років). Крім того, Кибальчич протягом року повинен був перебувати під наглядом поліції.

Таким чином за час перебування Миколи Івановича у в'язниці визначилися його політичні переконання. За вдачею більше схильний до мирної, культурної роботи, він став рішучим прихильником революційної боротьби.

Сьомого червня 1878 року М. І. Кибальчич вийшов із в'язниці і поїхав у рідні місця, в Чернігівську губернію. Він побував на могилі батька, відвідав брата Федора, сестер Ольгу та Катерину, родичів Іваницьких у селах Спаському й Конятині.

У липні 1878 року М. Кибальчич повернувся до Петербурга. Тут він зайнявся глибокою науковою підготовкою до тієї ролі, яку добровільно взяв на себе перед виходом з в'язниці.

Він вивчав хімію, особливо властивості вибухових речовин, перечитав усе, що було видано з цього питання російською, німецькою, французькою та англійською мовами; робив безкочечні досліди, ризикуючи життям, бо при найменшій помилці міг злетіти в повітря разом з квартирою.

Щодня могли чекати поліцію. Це також загрожувало смертю.

Але Кибальчич наполегливо і невпинно працював над вивченням вибухівки, а через деякий час у домашніх умовах почав виробляти нітрогліцерин, динаміт та інші вибухові речовини.

А тим часом свавілля поліції і жандармерії щодо революціонерів набирало дедалі жорстокіших форм. Шеф жандармів генерал Мезенцев своєю владою відправив на заслання осіб, виправданих судом по «процесу 193-х». Це викликало гнів і обурення широкої громадськості. Мезенцев за це поплатився життям. 4 серпня 1878 року в центрі Петербурга на багатолюдній Михайлівській площі йому було завдано смертельного удару кинджалом. Підполковник, який супроводжував Мезенцева, спробував затримати убивцю, але той скочив у прольотку і зник.

Після вбивства Мезенцева вийшла брошура під назвою «Смерть за смерть». У ній говорилось: «Ми оголошуємо всім, що шеф жандармерії справді вбитий нами, революціонерами-соціалістами. Повідомляємо також, що це вбивство як не було першим фактом такого роду, так не буде й останнім, якщо уряд уперто відстоюватиме збереження нині існуючої системи. Це уряд штовхнув нас на той кривавий шлях, на який ми стали»¹.

Царський уряд відповів новими репресіями, арештами, засланнями. Особам, які притягалися до судової відповідальності у політичних справах, було заборонено проживати в Петербурзі.

Це змусило М. Кибальчича перейти на нелегальне становище. Він став зватися Василем Агатескуловим. Щоб приховати перехід на нелегальне становище, Кибальчич виписався у Москву, а насправді залишився у Петербурзі. Міністр внутрішніх справ 19 грудня 1878 року в циркулярі таємно повідомив усіх губернаторів, що син попа М. І. Кибальчич, який перебуває під наглядом поліції, відмітився, ніби вибув до Москви, але туди не приїздив. Пропонувалося знайти неблагонадійного, тут же описувалися його прикмети.

Та поліція не знайшла Кибальчича. Він же продовжував вивчати властивості вибухових речовин і практично освоювати їх виробництво в домашніх умовах. На це в нього пішов рік.

На початку 1879 року боротьба революціонерів з царським урядом досягла найвищого напруження. Між ними розпочалася справжня війна.

М.І. Кибальчич усвідомлював, що залишатися в такий напружений час остеронь активної революційної боротьби не можна. Через революціонера О.О.Квятковського він запропонував свої послуги революційній організації.

У цей час незгоди в організації «Земля і воля» привели до створення терористичної групи з молоді, що називала себе «Свобода або смерть».

Ця група прийняла пропозицію М. І. Кибальчича і на конспіративній квартирі С. Г. Шпряспа та Г. В. Якимової в Басовому провулку організувала навчання з виготовлення в дуже маленьких дозах нітрогліцерину та динаміту в домашніх умовах.

Майже одночасно з цим на Троїцькій вулиці була влаштована майстерня вже з виробництва нітрогліцерину, динаміту та інших вибухових речовин у більших масштабах. Для роботи в майстерні необхідні були значні кошти. Група «Свобода або смерть» одержала на цей час від свого члена Н.С. Зацепіної її придане - 20 тис. карбованців. Це дало можливість обладнати лабораторію та майстерню.

Талановитість М.І.Кибальчича вражає своєю різнобічністю і багатогранністю. Крім глибоких знань і винахідництва в галузі хімії, він був яскравим публіцистом і пропагандистом соціально-економічних знань.

Співробітники журналів, у яких працював Микола Іванович, вважали його людиною поміркованих поглядів.

Як же вони здивувалися, коли довідалися після замаху на царя Олександра II 1 березня 1881 року, що їхній аполітичний, спокійний Самойлов - співучасник убивства царя, винахідник бомб, призначених для цього, завідувач «пекельної лабораторії» «Народної волі», постачальник вибухових речовин і запалів, хазяїн підпільної друкарні.

Про арешт М.Кибальчича міністр внутрішніх справ граф Лоріс-Меліков 20 березня 1881 року доповідав цареві Олександрю III:

«Сьогодні вранці з таємного відділу градоначальства доставлений затриманий 17 березня на Ліговці відомий злочинець Кибальчич, син священика, колишній студент Інституту інженерних шляхів, а потім імператорської Медико-хірургічної академії, який готував вибух царського поїзда під Одесою в 1879 році. Допитуваний сьогодні Кибальчич признався, що він - техник, який виготовляв металеві снаряди для замаху 1 березня, а також виявлені на Тележній вулиці; що раніше брав участь у виготовленні динаміту для всіх замахів протягом 1879 року і займався тією ж справою у 1880 році. Допит продовжується.

Прокурор судової палати вважає за необхідне притягнути його як одного з головних злочинців до судової відповідальності з Желябовим, Перовською та іншими. Для закінчення дізнань не пізніше завтрашнього дня вжити всі заходи»¹.

На питання про участь у замаху на життя імператора в листопаді 1879 року під полотно Московсько-Курської залізниці, в Олександрівську Катеринославської губернії, а також у підготовці, яка робилася до подібного ж замаху в Одесі, М. Кибальчич відповів так: «Про всі заходи на життя імператора восени 1879 року, що замишлялися, я знав, але активну участь брав тільки в одеській підготовці. Участь моя у ньому виразилася в тому, що я мав квартиру в Одесі, на Катерининській вулиці, в будинку, номера якого я точно не пам'ятаю, під прізвищем Іваницького і зберігав у себе речі, необхідні для здійснення вибуху. Я жив із жінкою, справжнього прізвища якої не знаю, а називав її тим ім'ям, яке було зазначене в документі. Про моїх співучасників у підготовці одеського вибуху я показувати не бажаю.

Щодо подій 1 березня 1881 року і підготовки до них я про свою участь маю показати таке: я визнаю, що зробив усі частини як тих двох металевих снарядів, що були кинуті під карету імператора, так і тих, що пізніше були захоплені на Тележній вулиці»¹.

Допити М.І. Кибальчича закінчилися 21 березня. Обвинувальний акт вручили йому 23 березня.

Вирок над «першомартовцями» суд оголосив 29 березня 1881 року о 6-й годині 20 хвилин ранку. Андрій Іванович Желябов, Софія Львівна Перовська, Микола Іванович Кибальчич, Тимофій Михайлович Михайлов, Гєся Мирівна Гельман і Микола Іванович Рисаков були засуджені до страти через повішення. М. Кибальчич знав, що суд винесе йому смертний вирок. Він також знав, що у жодному разі не проситиме царський уряд про помилування. Отже, після суду смерть неминуча.

Але він ще не зробив головного у своєму житті. Він ще не оформив ідеї, яка визрівала протягом багатьох років, - ідеї будови реактивного літального апарата - і не розповів ще про нього людям.

М. І. Кибальчич знав, що задум використання сили вибухових газів для двигуна ще нікому в світі не спадав на думку. Він переконаний, що ця ідея правильна і практично здійсненна. Необхідно, щоб вона стала надбанням батьківщини, надбанням людства.

Треба поспішати, щоб за чотири дні, які залишилися до суду з неминучим смертним вироким, не тільки скласти у в'язниці проект реактивного літального апарата, але й устигнути передати цей проект ученим і одержати їхній висновок.

І Микола Іванович поспішав. У камері не було паперу. Тоді він поламаним гудзиком пише і креслить свій проект на стіні одиночної камери. І вимагає паперу. Папір дали. Він переписує свій проект. Для цього потрібне було напруження думки і енергії. Та розпочатий у день останнього допиту - 21 березня - проект був готовий 23 березня. Ще є час для його наукової апробації.

Проект М. І. Кибальчича є сміливою спробою винахідницької думки підійти до розв'язання важливих теоретичних і практичних проблем, зв'язаних з польотом важчих за повітря реактивних літальних апаратів.

Технічна суть проекту М. І. Кибальчича полягала в тому, що літальний апарат

рухається під дією сили реакції, яка виникає від виштовхування з нього з певною швидкістю частини задалегідь заощадженої маси. Рух за рахунок виштовхування частини власної, а не позиченої ззовні маси робив апарат незалежним від навколишнього середовища, вільним від необхідності мати для початку руху опору на землі чи в повітрі і, таким чином, придатним для міжпланетних та міжзоряних польотів.

У своєму проєкті М. І. Кибальчич запропонував використати з метою літання апарат з ракетним двигуном. Він зазначав, що замість одного двигуна можна застосувати два. Один з них має бути розміщений у вертикальній площині і призначатися для урівноваження ваги апарата і пересування його по вертикалі. Розміщений у горизонтальній площині другий двигун забезпечуватиме політ у потрібному напрямку по горизонталі.

При знайомстві з проєктом Кибальчича і зараз вражає не стільки сам літальний апарат, скільки той розмах наукової думки, яка викладається у пояснювальній записці до проєкту.

Історія мрії людини, що переносить її у міжпланетні простори, губиться у мороці віків. Греки створили прекрасний міф про політ до Сонця Ікара. Тисячоліття, які пройшли з дня створення таких міфів, ні на крок не наблизили людство до зірок. З розвитком техніки почали з'являтися проєкти міжпланетних кораблів. Для польоту на інші планети пропонували використати магнетизм Землі, гарматний снаряд, центробіжну силу. Все це були утопії. Лише в проєкті «повітроплавального приладу» М. І. Кибальчича ми знаходимо конкретне розв'язання технічної проблеми міжпланетного польоту.

Заслугою М. І. Кибальчича є також те, що він подав ідею управління літальним апаратом для пересування у бажаному напрямку шляхом установки другого двигуна або нахилом основного двигуна. Ці ідеї знайшли своє конкретне застосування у сучасних вертольотах.

Посіяне М. І. Кибальчичем зерно науки дало небачені досі сходи. Це супутники Землі і Сонця, це польоти російських, українських, американських космонавтів. Український народ свято шанує пам'ять кращих синів своїх. На батьківщині М.І.Кибальчича встановлено монумент, працює музей.

Джерела та література:

- 1 Івашенко В. І., Кравець А. С. Його чекала галактика. - Київ, 1966.
- 2 Лей В. Ракеты и полеты в космос. - М.: Воениздат, 1961.
- 3 Ляшенко Л. М. Революционные народники: Книга для учащихся старших классов. - Москва: Просвещение, 1989.
- 4 Черняк А. Николай Кибальчич - революционер и ученый. - Соцэкгиз, 1960.

Лариса Шаповал

РОЛЬ ВІТЧИЗНЯНОГО ДУХОВЕНСТВА У СПРОБІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦЕРКОВНИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (1900-1907 рр.)

Упродовж усієї вітчизняної історії, особливо на її переломних етапах, православна церква неодмінно виступала в ролі потужного і впливового фактора, за участю якого відбувалися суспільні процеси фундаментальної ваги. Початок ХХ століття виявився одним із найзмістовніших періодів світської і церковної історії України. Епоха революцій, народних рухів і бурхливих подій, пов'язаних з війною, позначена драматизмом, глибоко сколихнула церковне життя в Україні, вивела його на нову фазу релігійної і соціальної активності.

Незважаючи на ту обставину, що церква в Україні залишилася складовою російської православної організації, вона все одно зберігала специфічні функціональні прояви, що виникли внаслідок проходження загальноросійських тенденцій через призму

національного менталітету, віросповідних традицій та своєрідну атмосферу суспільної життєдіяльності. Це час необмеженої і гарантованої державою православної віросповідної зверхності, перехідна стадія запровадження часткових релігійних свобод за умови відносної віросповідної толерантності. Вітчизняні землі виявилися ареною особливо гострого протистояння православної, католицької та сектантської ідеологій силою самого геополітичного та георелігійного розташування України. З 1900-х років українська православна церква несла на собі тавро не лише духовної, а й політичної ересі, що зливалися з ідеями загальноукраїнського визвольного руху. На початку ХХ століття в Україні було 9 православних єпархій: Київська, Харківська, Херсонська, Волинська, Таврійська, Чернігівська, Катеринославська, Подільська та Полтавська. Духовенство християнських сповідань, за даними перепису 1897 року, по кожній з українських губерній від загальної кількості населення становило: Херсонська - 0,29%, Київська - 0,46%, Полтавська - 0,58%, Чернігівська - 0,5%, Волинська - 0,5%, Харківська - 0,44%, Подільська - 0,46%, а всього по Україні - 0,41%.

Церковним життям в українських єпархіях РПЦ керували 28 єпископів (1 митрополит, 5 архієпископів, 3 єпископи, 19 вікарних єпископів). Наприклад, у Чернігівській єпархії на початку ХХ століття налічувалось 1281 церква (з них 1057 парафіяльних, 20 домових, 18 єдиновірницьких, 186 приписних і цвинтарних) та білого духовенства: протоієреїв - 49, священників - 1032, дияконів - 103, псаломників - 1126. (1).

Наведені цифри свідчать про штат церковного апарату та про великі потенційні можливості його впливу на суспільство. Однак реальність, що стояла за цими цифрами, змушувала непокоїтися багатьох церковних діячів. Це період глибинних політичних процесів, які створювали нову суспільну атмосферу, суттєво впливали на функціонування православних інститутів, стимулювали активність духовенства в соціальній сфері.

На сьогодні досліджені особливості самовизначення духовенства в політичній структурі суспільства, що відбувалося паралельно з виборюванням кліром власного політичного повноправ'я. Характер диференціації духовенства визначався зміщенням на політичні полюси вузькоокресних груп кліру (чорносотенних та консервативних - з одного боку, й радикальних - з другого). Основна організаційно невідкріплена частина духовенства тяжіла до політичного лібералізму, що визначило церковну підтримку буржуазно-демократичних перетворень. А клерикальні тенденції були нехарактерним явищем для православного кліру в Україні.

Метою нашої статті є дослідження еволюції буржуазно-демократичних перетворень у галузі церковних реформ в Україні та ролі вітчизняного духовенства в їх здійсненні.

Після 1905 року переважна частина духовенства підтримувала ліберальні соціально-економічні реформи, а тому усталена в радянській історіографії оцінка церкви як цілком реакційної організації визнана неспроможною. Історія православної церкви в Україні досі залишається однією з найменш досліджених ділянок радянської та української історіографії. У дожовтневий період було створено важливі праці з історії церкви, зокрема «История русской церкви» Макарія (Булгакова) та «История русской церкви» Є.Є. Голубінського. Для них характерне широке застосування джерел, їх критичне засвоєння і науковий аналіз. Церковні історики, що ставили наукові цілі, дотримувались істини апопегетики (Є.Є.Голубінський, Н.Ф.Каптерев - автор двотомної праці «Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович»).

Соціально-політичні процеси в православній церкві, становлення нових відносин між державою і церквою знайшли відображення в історичних дослідженнях 20-х років ХХ століття. У цей період багато громадян нашої держави поривали з релігією, ставали на позиції атеїзму. У пресі з'являлись замітки, статті, нариси, брошури, монографії, в яких висвітлювався зміст державної політики щодо церкви, давалися оцінки тим чи іншим аспектам внутрішньо-церковного життя, аналізувались процеси розмежування в церковному середовищі, ставлення різних груп православного духовенства до влади. Цих питань торкались В.Д.Бонч-Бруєвич, А.В.Луначарський, Е.І.Квірінг, П.А.Красіков, Н.К.Крупська, І.І.Скворцов-Степанов та інші.

У монографіях Я.Щипова, Б.Кандидова, В.Соколова, С.Данилова (2) бачимо спробу розвінчувати «реакційну» політику духовенства, зокрема українського, у період революцій і громадянської війни. У книзі Б.Кандидова основна увага приділяється аналізу масштабів, форм і методів діяльності церковників півдня країни та участі в

революції 1905 року.(2). У монографії В.Соколова використані різні документальні матеріали, статистичні дані, що характеризують розмах участі православного духовенства в громадянській війні, досліджуються економічні та політичні зв'язки церковників з пануючими верствами населення. (22).

Тема участі духовенства в боротьбі проти радянської влади висвітлена в статті В.Фаворського, опублікованій до 10-річчя жовтневої революції.(3).

У більшості праць 20-х років ХХ століття давалась характеристика внутріцерковних процесів, свідками яких були автори, що аналізували ставлення церкви чи окремих груп духовенства до соціалістичного будівництва. Серед них такі, як: Д.Ігнатюк, В.Мізерницький, В.Уласевич (4) та інші. Проблема ставлення православного духовенства на початку ХХ століття до ідей соціалізму також привертала увагу дослідників (5), проте не знайшла всебічного та об'єктивного висвітлення в історико-філософській літературі. Саме в період революції 1905-1907 років боротьба православної церкви проти ідей соціалізму різко активізувалась. Духовенство України в цей час видає цілий ряд книг, у яких піддавалась критиці марксистська теорія. Найвідомішими авторами були богослови І.Айвазов, П.Левітов, М.Степелецький та інші.(6).

Вульгарно-соціологічний, або, як писали в ті роки, «партійно-класовий» аналіз соціально-економічної бази церкви, внутріцерковного життя та відносин духовенства із владою виконував функцію ідеологічного забезпечення репресивної політики держави щодо РПЦ. Ярлик контрреволюційності був тоді міцно навішений на православне духовенство.

Затверджений представниками церковної історіографії пріоритет церковної історії над світською збіднював її і суперечив синтетичному осмисленню. Таким чином, марксистським історикам церкви пропонувалось не тільки звільнити церковну історію від конфесіональності, але й поставити її в контекст світської історії, розглянути в загальній системі історії, визначити місце, вивчити діяльність, соціальну роль та ідеологічні функції руської православної церкви. Проїшли десятиліття після жовтневих подій 1917 року, перш ніж була написана праця Н.М.Нікольського «История русской церкви» (М., 1930). Ця монографія перевидавалась у 1983 і 1988 роках, вона збагатила радянську історичну науку новизною розгляду проблем та стилем наукового мислення і викладу.

Аналізуючи церковний рух в Україні, дослідники звертались до питання про УАПЦ. На початку 20-х років ХХ століття з'явився цикл статей проф. І.В.Сухоплюєва, який завідував відділом Наркомюсту УСРР. Причини розколу православної церкви на тихонівську і автокефальну автор бачив у контрреволюційно-монархічній орієнтації тихонівців, з одного боку, і буржуазно-націоналістичній орієнтації автокефалістів, з іншого (7). Цю точку зору поділяли такі автори, як: В.Блакитний, А.Хвиля, Ю.Самойлович, М.С.Грушевський.

Отже, в літературі 20-х років висвітлені важливі питання державно-церковних відносин, внутрішні процеси в православній церкві в Україні. Але їх розвиток був зупинений, а в 30-х роках ХХ століття характер і зміст літератури про суспільний стан і діяльність православної церкви істотно змінились. У 1927 році були прийняті постанови ВУЦИК про введення в дію Кримінального і Адміністративного кодексів УСРР, які мали ряд статей, що звужували сферу діяльності релігійних товариств. Утверджувалась тенденція, суть якої полягала в суворій регламентації діяльності релігійних організацій і служителів культів, максимальному обмеженні прав і свобод віруючих громадян. Став поширюватися погляд на духовенство як на потенційного чи прихованого ворога радянської влади.

У цих умовах література на релігійну тематику стала втрачати науково-дослідницький характер і перетворилась в один з елементів адміністративно-командної системи. Джерельна база досліджень збідніла, в них переважало цитатництво, описовість, підтасовка фактів під висновки про контрреволюційність духовенства. Такими були праці Н.А.Амосова і А.Ф. Лебедева. (13, с. 30-32).

Деяке поліпшення відносин держави і церкви намітилось у роки Великої Вітчизняної війни, що мало відбиток у науковій літературі.

Важливою віхою в житті радянського суспільства став ХХ з'їзд КПРС, після якого відбулись істотні зміни у вивченні історії релігії та атеїзму. Дослідники більше уваги стали приділяти питанню відокремлення церкви від держави, еволюції політичних

установок релігійних об'єднань, історії окремих релігійних організацій.

Збільшилася також джерельна база досліджень. Тепер вона включала в себе не тільки партійні та радянські документи, але й церковні матеріали з архівних фондів.

Наприкінці 50-х на початку 60-х років ХХ століття з'явилися наукові видання та науково-популярні атеїстичні журнали: «Вопросы истории религии и атеизма», «Вопросы научного атеизма», «Наука и религия». У жовтні 1960 року побачив світ номер республіканського атеїстичного науково-популярного журналу «Войовничий атеїст» (із 1965 року - «Людина і світ»). У 1965 році було розпочато регулярний випуск міжвідомчого наукового збірника «Питання атеїзму». Характерна особливість дослідницької роботи на цьому етапі - співробітництво істориків зі спеціалістами наукового атеїзму. Вивчалися питання ленінсько-атеїстичної спадщини, теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії і Радянської держави, що стосуються декрету про відокремлення церкви і школи від церкви, її принципи, історичне значення. Цим проблемам присвячені праці - М.М.Персіца, А.С. Гаврилюка, В.А.Куроедова, А.І. Барменкова (9).

Після довготривалої перерви знову з'являються статті про особливості церковно-державних відносин в Україні. Заслужують на увагу статті О.В.Огневої та О.П.Молчанова (10).

Коллективна монографія «Русское православие: вехи истории» (11) (науковий редактор - доктор історичних наук, професор А.І.Клібанов) розглядає історію православної церкви в Росії в аспекті її ролі і функцій в історичному процесі на різних його етапах. Автори прагнули показати історію церкви різнобічно і багатопланово, спираючись на репрезентативний і детально перевірений матеріал.

Істотний вплив на боротьбу різних груп духовенства мала УПЦ. Діяльність цієї церкви - одна з «білих плям» нашої історії. Ліквідація тоталітаризму, утворення незалежної Української держави відкрили шлях для написання дійсно об'єктивних історичних досліджень з релігійної тематики.

Слід відмітити, що дослідження православної церкви в Україні у переломний момент її історії тільки розпочалося.

Сьогодні ми є свідками того, як вітчизняні дослідники 90-х років ХХ століття - на початку ХХІ століття прагнуть відшукати й донести до якнайширших кіл громадськості об'єктивні дані про справжній стан і розвиток релігійного життя українського народу упродовж багатьох століть його історії. На особливу увагу заслуговують праці таких учених, як: Б.Андрусин, В.Ульяновський, О.Лисенко, І.Павлов, Г.Надтока, Ф.Турченко, В.Верига, А.Полонський, В.Танчер, М.Митрохін, С.Гладкий, О.Богоніс, А.Колодний, П.Яроцький, В.Пашенко, В.Іванишин, В.Денисенко та інші. (14).

У радянський період, коли історія українського православ'я і греко-католицизму та особливості національно-релігійних процесів початку ХХ століття не виступали об'єктом спеціальних досліджень або висвітлювались тенденційно, цю прогалину значною мірою заповнювали наукові розвідки представників української діаспори. Однак поширення в Україні вони не мали. Якщо фрагменти таких творів інколи й упродовжувалися до наукового вжитку, то лише з метою критики.

Істориком, що започаткував дослідження УАПЦ, слід вважати головного фундатора й першого митрополита В.Липківського. (12). Перу ще одного історика УАПЦ М.Явдася належить брошура «Матеріали до Патерика Української автокефальної Православної Церкви» (Мюнхен, 1951, ч.І.) та збірка «Українська Автокефальна Православна Церква» (Мюнхен, 1956). Фундаментальною працею в усій історіографії УАПЦ став IV т. (у 2 кн.) «Нарисів історії УПЦ» (Нью-Йорк, 1955-1958 pp.): І.Власовського, І.Огієнка «Українська церква: нариси з історії УПЦ», що синтезували багатий фактичний матеріал. С.Онищенко та Л.Пилявець досліджували історію православної церкви в 90-х роках ХХ століття.(13).

Однак праць, які б узагальнили роль вітчизняного духовенства у здійсненні церковних реформ на початку ХХ століття, немає. Саме в цьому вбачаємо новизну і актуальність теми пропонованої статті.

Духовенство в Україні було єдиною маєтною верствою, представники якої активно прилучилися до селянської боротьби за землю. Соціально-економічні претензії в Україні були спрямовані переважно проти частини монастирів. Священно-і церковнослужителі не поставали в селянській свідомості в образі «класового ворога». Одночасно взаємовіддалення робітників і духовенства не переросло в соціальний конфлікт. Як

наслідок багатofункціональної діяльності духовенства, зазнали розвитку дві різноспрямовані тенденції: подальшого зрощення церкви з державою та звуження соціальної дистанції, яка розділяла клір з його паствою.

Хвиля церковних перетворень початку ХХ століття збіглася в часі зі змінами загально-соціального характеру. У цей час засвідчуємо як глибину вродання церкви в застарілий державний організм, так і наявність єдино можливого зовнішнього, тобто позацерковного поштовху її реформації. Тепер перетворення мали охопити всі основні сфери: внутрішньо-церковне життя, міжцерковні відносини, характер взаємозв'язку церкви з державою та місце церкви в суспільних процесах.

Поступово вимальовувалася соціальна база реформ: вона охоплювала не лише прогресивну громадськість; її частину духовенства. Це виявилось в утворенні церковних партій. Першу - консервативну - складав єпископат, очолюваний в Україні ідеологом та богословом Антонієм Храповицьким (16. С.7). Цей автор «Догмату Спокути» та «Православного катехізіса» був архієпископом Волинським. Принциповим орієнтиром цього релігійного табору залишилося: повернення церкви статусу допетровської доби, але при посиленні вищої ієрархії. Другу партію репрезентували ліберально-радикальні кола: вчені-богослови та приходське духовенство, котрі домагалися відродження стародавньої системи соборного правління. В Україні вона заявила про себе відразу після ініціативи 32 російських приходських священників, які 17 березня 1905 року проголосили необхідність реформ у журналі «Церковний вісник». В Україні центром започаткованої тоді течії «церковного оновлення» став Харків. Навколо редактора щотижневої «Церковної газети» священника і приват-доцента Іоана Філевського сформувалось об'єднання, членами якого стали протоієрей П.Григорович, священники В.Купленський, Н.Вознесенський, В.Шаповалов, а пізніше й П.Лобковський. За даними місцевої консисторії, збори цього гуртка «мали на меті становлення особливого церковного і політичного напрямку» (19. С. 3).

Подібної позиції дотримувалися й Київська група вчених-богословів, ідейними лідерами якої стали проф. П.Светлов та М. Тітов. Взаємини двох партій, одна з яких спиралась на силу влади, а друга на масовість та духовно оновлений потенціал, характеризувалися постійним тиском єпископату, з одного боку, і спробами протистояти йому ідейним єднанням реформаційно-ліберальних сил - з іншого. Давалася в знаки різниця бачення кожною партією кінцевої мети і тактики в процесі церковних перетворень. На думку «оновленців», єпископи, чернецтво та частина професури старої духовної школи виявляли відверту симпатію до церковної архаїки з її бюрократичним устроєм, тяжіли до політичних партій консервативного і навіть реакційного спрямування.

Клір і миряни разом з професорами нової школи та ченцями-прогресистами трималися опозиції і відстоювали принципи демократичного управління й народного представництва (36. С.4).

Публічні висловлювання єпископату щодо завдань реформації і пов'язаного з нею церковного розколу мали вигляд дещо завуальований. А. Храповицький свідомо розмивав грань, яка розділяла духовенство за «чорно-білими», передусім владними, критеріями у справі церковної реформи. Зокрема, у 1906 році він виклав свою точку зору: духовенство розширювалося на церковно-адміністративне та церковно-народне. Перше - живилося традиціями, які йшли від латинства та середньовічної схоластики - за внутрішньою суттю воно було не релігійним, а раціоналістичним, і головну свою увагу спрямовувало на зовнішні зміни в церковному устрої. Друга течія сповнена справжньою релігійною енергією, православним настроєм.

Такий підхід дозволяв «підключити» до кожної течії як лібералів, так і консерваторів. З погляду «аскетичної релігійності», об'єднання «чернецтво-єпископат» мало бути віднесене до потоку церковно-народного, а враховуючи їх адміністративні, сановні повноваження, ці представники чорного духовенства могли б претендувати на приналежність до схоластів та спадкоємців латинської традиції.

Отже, кожне з реально діючих церковних угруповань не було ідеологічно єдиним. Появі на їх ґрунті своєрідних, відокремлених течій сприяли фактори політичні.

Праве крило консерваторів, уособлене «Союзом Русского Народа» (СРН), фактично повністю заперечувало потребу в будь-яких церковних перетвореннях. Найпотужнішим ареалом цієї організації в імперії стали волинські землі, а ідеологічним ядром -

Почаївсько-Свято-Успенська лавра, очолювана тоді архімандритом Амвросієм, знаним у миру Віталієм Максименком (20. С.80).

Звідси випливає, що традиційно почесне членство більшості архієреїв в СРН відчутно послаблювало реформаційні намагання вищої церковної ієрархії. Майбутній митрополит УПЦ В.Липківський в 1905 році став одним з лідерів прогресивної частини Київського духовенства. Йому вдалося об'єднати навколо себе гурток радикально налаштованих студентів Духовної академії, гаслом яких були негайні церковні перетворення. З трибуни Державної думи ідея національно-церковного самоврядування на основі відновлення соборності була проголошена представником ліберального крила українського духовенства А.Гриневичем. Звичайно, національно-реформаторська орієнтація позначила лінію розколу в самому ліберальному таборі.

Початок церковним реформам поклав імператорський маніфест від 26 лютого 1903 року «Про віротерпимість». Свобода віри дарувалася не тільки християнам іноземних віросповідань, але і євреям, магометанам та язичникам. Проте умовою цієї свободи було непорушення прав панівного православ'я.

12 грудня 1904 року Микола II висловив намір «укріпити основи віротерпимості» шляхом визнання рівноправ'я всіх віросповідань держави (26. С.21-22).

Спеціальні комісії, створені під опікою голови Ради Міністрів графа Вітте (1849-1915), підготували законопроекти, які й були реалізовані в указі 17 квітня 1905 року і закріплені в законі від 14 березня 1906 року. Новітні правові акти дозволяли перехід православних в інше християнське віросповідання, але конфесійна першість православ'я залишалася непорушною (25. С. 219).

Світська і релігійна громадськість зустріла перші реформи з ентузіазмом. Розпочалось їх відкрите обговорення в пресі. Прем'єр Вітте звернувся до Ради Міністрів з доповіддю: «Сучасний стан православної церкви». Він пропонував не обмежуватися синодальною реформою, а скликати Собор для відновлення канонічної свободи церкви та її общинного устрою (26. С. 22).

Урядова дискусія, призначена на березень 1905 року, не відбулася лише через різке втручання обер-прокурора К.П.Победоносцева. Саме він очолив 25 років тому православну церкву. Професор права і наставник імператора Олександра III (1881-1894 рр.), людина ясного розуму та релігійного таланту, довірена особа двох монархів, незважаючи на завзятість, був одним із тих, хто ставив перепони будь-якому вияву лібералізму, прискорюючи падіння імператорського ладу (21. С. 38).

Відхід Победоносцева від церковних справ, пов'язаний із його хворобою і відставкою, пожвавив активність Синоду, що увінчалася згодою монарха на скликання церковного Собору. У цей час єпархії України переживали піднесення. Обговорення проектів реформ стало лейтмотивом діяльності не тільки столичного духовенства. Було підготовлено документ, який передбачав відновлення соборної, вільної від державної опіки православної церкви. Це був перший організований виступ сил радикальної церковної реформації в Україні. Створювалася своєрідна реформаційна інституція, наслідком діяльності якої мала стати консолідація духовенства територіально та ієрархічно.

Захопленість ідеєю реформ, що пронизала низи церковної ієрархії, дедалі відчутніше позначалася на реакції уряду. Як наслідок - указ імператора від 27 грудня 1905 року про створення спеціальної комісії з підготовки Всеросійського Собору - «Передсоборного Присутствія» - переслідував завдання спрямувати реформи «зверху» (17. С. 28).

Комісія складалася з 10 єпископів і 21 професора академій та університетів, яких очолив сам обер-прокурор Синоду князь Оболенський. Упродовж року своєї діяльності «Присутствіє» неухильно трималося соборної орієнтації, а підготовлені ним матеріали склали чотири томи, видані в 1906-1907 рр. Тимчасова відмова уряду від підготовки церковного Собору, викликана революційними колізіями, тривала більше п'яти років. А в 1912 році була створена нова комісія - «Передсоборна нарада», недовготривалість якої поставила під сумнів реформаторські наміри державного апарату. У свою чергу антагонізм між білим духовенством та більшістю єпископату виявився як у баченні ними загальної картини реформ, так і в характері їх реалізації в окремих церковних сферах. Серед церковних реформ на перший план висувалося відновлення патріаршества як умови церковної свободи, скасування якого на початку XVIII століття означало, що функції захисника церкви взяла на себе держава. До того ж відмова мирської влади (з 1905 року) від традиційних форм здійснення цієї ролі створило особливу ситуацію.

Відновлення патріаршества стало б зміною всієї системи церковного управління, тому всі зацікавлені сторони пов'язували з ним удосконалення синодальної влади, відновлення соборного представництва, виборність єпископів. Вища ієрархія в Україні розраховувала, що патріарх замінить Синод і обер-прокурора у здійсненні зв'язку церкви з державою, перетворившись на її надійну опору. Ліберали оцінювали таку програму як спробу встановлення неконтрольованого єпископського управління в церкві замість існуючого державного (36. С. 5).

Слід відмітити, що урядові структури не приділяли увагу дискусіям про церковні реформи. Упродовж 1908-1912 років Державна дума майже автономно розглядала проект реформи церковного управління, а церковна влада намагалася продемонструвати власну реформаторську активність. У липні 1913 року обер-прокурор Святійшого Синоду В.К.Саблер виступив із заявою про розробку перед соборною комісією питання про порядок обрання та затвердження патріарха, а також про характер його відносин з єпископатом.

Для вивчення системи патріаршого управління Синод спорядив тоді на Схід дві комісії на чолі з професором Петербурзької духовної академії В.Соколовим. Це все мало засвідчити підготовленість церкви до сприйняття реформ у галузі управління. Однак монархічний режим так і не наважився повернути православну церкву під владу патріарха. У вищих колах існувало переконання, що такий акт призведе до порушення непохитної опори самодержавства. Наступним положенням, що засвідчує реформацію церкви, є вимоги духовенства про вихід обер-прокурора зі складу уряду та заміну його міністром віросповідань в умовах падіння абсолютизму в єпархіях України (18.С. 16).

Урешті-решт, 5 серпня 1917 року уряд А.Ф.Керенського (1881-1970 рр.) скасував посаду обер-прокурора Синоду. Через три місяці, 5 листопада 1917 року, Київська митрополія вже мала стати релігійним репрезентантом УНР, російське православ'я повернулося у довгоочікуване патріарше лоно. Драматичним виявився і шлях до відновлення соборності. Віра у слов'ян завжди означала церковну ідею, яка закликала всіх віруючих до співпраці у взаємній любові та участі в життя церкви. Вважалося, що така церква не обмежується «ані місцем, ані часом, ані народом» (15. С. 10).

Під час передсоборних дискусій більшість російських архієреїв і всі єпископи в Україні висловилися за скликання Собору, який мав отримати права від імені всієї церковної общини. Після скасування патріаршества Святійший Синод виконував функції постійного церковного собору, залишався єдиним живим органом внутрішнього і зовнішнього функціонування церкви. Зіткнення адміністративних і демократичних засад у церкві особливо проявилось у питанні представництва Собору. Розколу зазнав єпископат. Невелика група архієреїв на чолі з Антонієм Храповицьким виступила за обмеження делегатів Собору одними єпископами. А поміркована частина преосвящених під керівництвом Київського митрополита Флавіана запевнила релігійну громадськість у необхідності залучення до участі в роботі Собору представників усього кліру та мирян, хоч останнім не передбачалося надання права повного голосу. Духовенство, яке тяжіло до ліберально-церковної течії, захищало найширші повноваження мирян, обраних на Собор.

Спроби скликати Собор після ідеологічної підготовки 1906-1912 років поновилися в 1917 році. На початку червня були створені дві передсоборні ради. Одна розпочала підготовку всеросійського, інша - загальноукраїнського церковного форуму. Ініціатива його проведення належить подільському духовенству у квітні 1917 року. То була спроба українських пастирів вийти з довготривалої церковної кризи шляхом національних зусиль. Якщо російське духовенство, підтримуване Тимчасовим урядом, за два місяці провело підготовку Собору й організувало обрання його делегатів по єпархіях, то українському кліру знадобилося для того сім місяців (24. С. 23).

У середині серпня 1917 року у Москві, на початку січня 1918 року у Києві зроблені кроки до відновлення церковної соборності. Обидва скликані собори були представлені усіма ярусами православної церкви - від єпископів до мирян.

У руслі реформування розглядався проект порядку виборів єпископів, що передбачав: висування кандидатур здійснюватимуть єпархіальні збори за участю духовенства і мирян, але остаточне рішення залишатиметься за собором архіпастирів. Цей проект затримався на одинадцять років. Тільки на початку травня 1917 року його було розіслано по єпархіях як указ Святійшого Синоду. За цим указом відроджувалася стара українська

система виборів у масштабах усієї Російської православної церкви. Єпископів обирали на єпархіальному з'їзді мирян, клір, чернецтво, самі переосвящені як з монашої, так і з пастирської верстви.

Для поліпшення єпархіального управління впродовж десяти років обговорювалася проблема збільшення кількості єпархій та митрополичих округів. Це стосувалося густонаселених єпархій України, адже на величезній території значилося дві митрополії: петербурзька та московська. Ці сподівання не були втілені: реалізація проєктів вимагала додаткового фінансування.

Серед церковних змін початку ХХ століття найгострішим виявилось питання реформи приходу, стан якого волинський єпископ Антоній порівнював зі стражданням тифозного хворого. За визначенням преси, у парафіях панував хаос. Потреба у благоустрої приходу усвідомлювалася давно. У 1905 році визнав необхідність реформи сам Синод. Зокрема, його розпорядженням від 18 листопада дозволялося формування церковно-приходських зборів і рад спільно з мирянами, кількість яких обмежувалася в кожному разі дванадцятьма особами (23. С. 7).

Це був перший крок на шляху надання приходу самоуправління. У 1904 році, до царського маніфесту 17 жовтня 1905 року та зазначеного синодального указу, духовенство Київської єпархії самостійно започаткувало пастирські ради та зібрання як нові форми організації приходського життя. Голоси на користь приходської реформи невпинно зростали. У листопаді 1905 року за неї категорично виступив Одеський окружний місіонерський з'їзд. У резолюції, підготовленій протоієреєм І. Айвазовим, вимагалось «дарувати мирянам права участі в діяльності церковно-приходської общини». Це передбачало визнання за нею прав юридичної особи та права виборів духовних пастирів (23. С. 12).

Підготовку приходської реформи вітали миряни. На з'їзді Селянської спілки в кінці 1905 року було проголошено вимогу виборності духовенства. Характерно, що поміж політичних партій цю ідею найпослідовніше пропагувала Українська Народна партія, в програмному документі якої однозначно декларувалося: «ніхто не має права призначати священника всупереч волі парафії» (29. С. 22).

Здавалося, справа оновлення приходу завершувалася, адже 17 жовтня 1906 року імператор затвердив пропозиції Ради Міністрів, які спиралися на розроблений проєкт статуту православних парафій. Він передбачав відтворення приходського самоуправління, надання мирянам права участі в порядкуванні духовними і матеріальними потребами церковної общини. Але після 1907 року Синод продовжував змінювати статут, а обмеження церковними ієрархами прав прихожан блокувалося Державною думою. У центрі дискусій, що точилися навколо парафіяльної реформи, було питання матеріального забезпечення пастирів.

Серед спроб церковного реформування слід указати на дії Синоду щодо скасування (1908 р.) указу від 1877 року про заборону духовним особам вступати у правління та ради кредитних товариств. Міністр фінансів заявив: «духовенство спроможне вдихнути в їх ряди втрачений дух взаємодопомоги та єднання». Однак застерігав у свою чергу Синод з огляду на легкість, з якою грошові операції розвивають корисливість, «служителям вівтаря заборонено виконувати функції завідувачів та директорів комерційних товариств» (30. С. 1-2).

Найбільші надії покладало духовенство на запровадження повного державного утримання замість псевдо-апостольської практики сплати за треби. Бажаючи прискорити церковно-фінансову реформу, пастирі погоджувалися на ліквідацію причтового землеволодіння. Це питання не сходило зі сторінок офіційної церковної преси, а єпархіальні з'їзди відстоювали такий підхід більшістю голосів духовенства. Наростаюча тенденція закономірно непокоїла чернечі кола, методи забезпечення яких мали свою специфіку. Тому настоятелі монастирів надсилали в Синод численні заклики будь-що зберегти їх право на землю (35. С. 6).

У 1910 році комісія Синоду на чолі з Київським митрополитом Флавіаном підготувала законопроект. Замість добровільних пожертв служителям культу передбачалося чотириразове підвищення заробітної плати. Державна дума виявилася стриманішою і запрограмувала впродовж десятиріччя здійснити триразове збільшення пастирського утримання.

Наступним кроком у реформуванні церкви в 1900-1917 роках було вирішення питання

про запровадження целібату. Громадська та церковна думка дедалі частіше пов'язувала фінансування духовенства з останнім. У католицькій церкві, писали з цього приводу «Полтавські єпархіальні відомості», безшлюбність усіх пастирів знижує гостроту матеріальної проблеми. Ініціатива священника В.Востокова: перемогти житейські пристрасті, вільно обрати безшлюбність і стати «батьком усієї приходської сім'ї» (27. С. 7).

Прихильники православної традиції сприймали целібат як шлях до розколу церкви за ознакою морально-етичного розмежування духовенства і мирян. До того ж рівень добробуту вільних католицьких ксьондзів був недосяжним для православних священників. Наприклад, у Пруссії середній оклад служителів культу становив після реформи 1907 року близько 4000 марок (2000 рублів), що вдвічі перевищувало кращі реформаторські сподівання духовенства всієї Російської імперії. Церковні перетворення зачепили пенсійне законодавство, що спричинило певні зміни в ньому.

Ознаки відновлення реформаторського процесу з'явилися в 1916 році, коли комісія Держдуми поновила обговорення питання виборності кліриків. Делегати - священники виступили тоді за те, щоб єпископи й надалі призначали пастирів за атестацією ректора семінарії або благочинного попередньої парафії.

Наступного 1917 року приходської реформи настійливо зажадали численні парафіяльні гуртки духовенства і мирян. На Київщині деякі з них вийшли навіть з-під опіки єпархіального начальства (33. С. 11).

Поширення цієї практики в Україні заохочувалося відозвами єпархіальних комітетів духовенства і мирян. Традиційно піддаючись зовнішньому тиску, Синод дозволив вибори приходських священників 18 травня 1917 року. Одночасно київський митрополит Володимир (з 1915 р.) отримав тимчасові положення про створення благочинних та єпархіальних церковних рад за участю в них духовенства і мирян (34. С. 47-50).

Місцеві пастирі тривалий час чинили опір виборній приходській стихії, то вдаючись до офіційних рапортів - протестів митрополита, то схиляючись до бойкоту свавільно звільнених мирянами парафій (31. С. 71-72).

Лише восени 1917 року Всеросійський собор 11 липня 1918 року Всеукраїнський собор православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, скасували виборність священнослужителів (32. С. 61). Ще раніше, у квітні 1917 року, Тимчасовий уряд ліквідував обмеження у правах тих, хто добровільно з дозволу влади склав із себе сан, а також осіб, позбавлених духовного звання рішенням суду.

Таким чином, затримка фундаментальних реформ вилася у 1917 році у бурхливу реформаторську повіль. Крайнощі руху призвели до створення церковних органів, які навіть за назвою копіювали революційні світські установи. Такими стали, наприклад, наради та виконавчі комітети духовенства і мирян. З'явилася посада комісарів духовної консисторії (28. С. 13).

Законні вимоги духовенства часом поєднувалися з гаслами, викликаними надмірною розкутістю революційного руху. Так, херсонські пастирі разом з бажанням скасувати будь-які державні нагороди для священників, а також книгу реєстру сповіді та покарання шляхом ув'язнення в монастирях, висловлювалися за скорочення вечірнього і ранішнього богослужіння, за зрівняння духовенства з фабрично-заводськими робітниками щодо тривалості робочого дня.

Одним з не менш важливих моментів проведення перетворень у релігійній галузі було бажання повернутися до національних українських традицій. Свідченням цього стали вимоги «надати духовенству право носити коротке волосся, як і було до XVIII століття». На Катеринославщині висловлювалися за відновлення в містах краю одночасного церковного дзвону (18. С. 3, 11).

Хвиля емансипації жінок, що прокотилася тоді по всій колишній імперії, знайшла відгук і в православних парафіях України. За відновлення втраченої колись інституції дияконату жінок виступив Подільський єпархіальний з'їзд. Пізніше церковні реформи тривали, але вже в руслі, глибоко деформованому експериментами світської влади.

Отже, як бачимо, стан православної церкви в Україні на початку ХХ століття характеризувався глибокими протиріччями. Зовні ця усталена організаційна структура лише прикривала спотворену державою систему функціонування релігійного життя. Невипадково бюрократизм РПЦ 1900-х років порівнювали з організацією англійської церкви середини XVII століття. Недосконалий адміністративний устрій обмежував

можливості пастирської діяльності єпископату, благочинних, рядового духовенства. Побудована на раціональних засадах, система управління унеможливила участь мирян в управлінні місцевим церковним життям. На початку ХХ століття офіційна церква в Україні зберігала тенденції до корпоративної самоізоляції, протиставлення світських і релігійних освітніх процесів. Задовольняючи в цілому віросповідні потреби православних, схоластична система професійної підготовки кліру заклала основи його неповноцінної соціальної діяльності, підірвала престиж духовенства, загострювала внутрішню церковну кадрову проблему. На тому ж ґрунті розростався конфлікт духовенства з інтелігенцією, особливо гостро зачепивши Україну. Ця обставина створювала несприятливі умови для розвитку національного відродження.

Як висновок, укажемо, що період 1905-1907 років характеризується не стільки ґрунтовною перебудовою церковного устрою, скільки формуванням загальної ідеології реформ. Причини цього крилися, по-перше, у намаганні держави спрямувати церковні перетворення. Але ініціюючи їх «зверху», уряд не наважувався розірвати відеорегульований бюрократичний зв'язок із церквою. По-друге, у середині православного кліру існували розбіжності в баченні стратегії реформ - ідея відновлення патріархату без запровадження широкої церковної демократії загрожувала механічною заміною державного управління диктатом церковної олігархії. Протидія цьому напряду була домінантою реформаторського руху в Україні. У 1917 році він завершився потужними церковними змінами, особливістю яких було поєднання перетворень загально - російського й національно-церковного характеру.

Джерела та література:

- 1 Грекулов Е.Ф. Нравы русского духовенства. - Изд. 3-е доп. -М.: Атеист, 1929. - 51 с.
- 2 Щипов Я. Тихоновская церковь и Врангель: Ист. очерк. - М., 1923; Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге. - М., 1931; його ж: Церква і селянський рух у 1905 році - Партвидав «Пролетар», 1932. - 72 с.; його ж: Церква і шпіонаж. - Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1939. - 137 с.; Соколов В. Православна церква в роки громадянської війни. Х., 1930.
- 3 Фаворський В. Боротьба за Жовтень і церква на Україні // Безвірник. - 1927. - № 11-12.
- 4 Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні // Безвірник. - 1928. - № 1-2.; Мизерницький В. Церковне движение на Украине // Коммунист. - 1923. - № 1; Уласевич В. Раскол тихоновщины на Украине // Пути антирелигиозной пропаганды: К постановке работы. Х., 1925. - Вып.2.
- 5 Церковь в истории России (IX в. - 1917). Критические очерки. - М., 1967; Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX - начало XX вв.). - М., 1969; Красников Н.П. Социально-политическая позиция православной церкви в 1905-1916 гг. // Вопросы истории. - 1982. - № 9; Зырянов П.Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. М., 1984; Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. - К., 1988; Русское православие: Вехи истории. - М., 1989.
- 6 Айвазов И. Христианская церковь и современный социализм. -Харьков, 1907; Левитов П. Христианство и социализм. -Екатеринослав, 1906; Степлецкий Н. Социализм, его история и критическая оценка с христианской точки зрения. - К., 1905.
- 7 Сухоплюев И.В. Українські автокефалісти., Х., 1925.
- 8 Амосов Н.А. Октябрьская революция и церковь. - М., 1939. - С. 24; Лебедев А.Ф. Великая Октябрьская социалистическая революция и церковь. Сталинград, 1940. - С. 30-32.
- 9 Персиц М.М. Отделение церкви от государства, школы от церкви в СССР. М., 1958; Гаврилюк О.Ю. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві. К., 1981; Куроедов В.А. Религия и церковь в Советском государстве. М., 1982; Барменков А.И. Свобода совести в СССР. М., 1986.
- 10 Молчанов О.П. Пропаганда ленінської атеїстичної спадщини на Україні (1920-1939 рр.) // Питання атеїзму. 1970. Вип. 5; Огнева О.В. Здійснення свободи совісті на Україні // Питання атеїзму. 1973. - Вип. 9.
- 11 Русское православие: вехи истории / Науч. Ред. А.И. Клибанов. - М.: Политиздат, 1989. - 719 с.
- 12 Липківський В. Релігія і церква на Україні. - Львів, 1933. -32 с.
- 13 Онищенко С., Пилявець Л. Православна церква: віхи історії // Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. - К., 1992. - С. 17.
- 14 Андрусишин Б., Ульяновський В. Війське та флотське духовенство в Україні // Людина і світ. - 2000. - № 5. - С. 16-21; Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії і практиці українського націоналізму в першій половині ХХ століття // Український історичний журнал. - 2000. - № 6. - С. 29-50; Павлов І. Від церкви імперської до церков національних // Людина і світ. - 2000. - № 3. - С. 11-16; Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ століття // Український історичний журнал. - 1998. - № 5. - С. 86-99; Турченко Ф. Український національний

- церковний рух в кінці XIX - початку XX століття // Український церковний визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наукової конференції. - К., 1997. - С. 23-28; Верига В. Церковно-релігійне життя в Україні // Верига В. Нариси з історії України (кінець ХУІІІ - початок ХХ століття). - 1996. - Львів. - С. 105-107; Полонский А. Православная церковь в истории России: синодальный период // Преподавание истории в школе. - 1996. - № 2. - С. 14-22; Танчер В. Помісний собор РПЦ: Собори в руському православ'ї // Людина і світ. - 1989. - № 1. - С. 24-31; 1989. - № 3. - С. 48-54; 1989. - № 5. - С. 4-51; Митрохін М. Руська православна церква в Західній Україні // Людина і світ. - 2001. - № 10. - С. 27-39; Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка. - Полтава, 1997. - 189 с.; Богоніс О. Греко-католицьке духовенство та економічне відродження Галичини // Історія релігій в Україні: Праці 10-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 р.). - Львів, 16-19 травня 2000 р. - Львів, 2000. - Кн. 1. - С. 62-67; Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / За ред. Проф. А.М.Колодного і П.Л. Яроцького). - К., 1999. - С. 287-301; Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження // Українське відродження і національна церква. -К. - 1990. - С. 23-63; Денисенко В. Літопис українського духовенства // Історичний календар: Науково-популярний альманах. - К., 2001. - Вип. 7. - С. 173-177.
- 15 Боголюбський Н. К вопросу о началах церковного обновления // Перед церковным собором. - М., 1906. - С. 10.
- 16 Власовський І. Нарис історії УПЦ ХХ століття - Частина 1. - Нью-Йорк. - Київ, 1990. - С. 7.
- 17 Громогласов И. Освободительное движение и официальная церковь // Перед церковным собором. - М., 1906. - С. 28.
- 18 Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви 21-22 марта 1917 года. - Екатеринослав, 1917. - С. 16; С. 3; С. 11.
- 19 Духовенство и государственная политика // Церковная газета. - 1906. - 30 марта.
- 20 Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. -Вінніпег, 1986. - С. 80.
- 21 Зернов Н. Русское религиозное возрождение.- М., 1987. - С. 75.
- 22 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. - 1905. - 21 декабря.
- 23 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. - 1905. - 21 ноября.
- 24 Крывильев И.А. Русская православная церковь в I пол. XX в. -М., 1982. - С. 23.
- 25 Познышев С.В. Религиозное преступление с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства. - М., 1906. - С. 219.
- 26 Полонский А. Православная церковь в истории России // Преподавание истории в школе. - 1996. - № 1. - С. 21-22.
- 27 Полтавские епархиальные ведомости. - 1916. - 15 ноября.
- 28 Постановления первого свободного Епархиального съезда Подольского Украинского православного духовенства и мирян. -Каменец-Подольский, 1917. - С. 13.
- 29 Сухоплюев І. Українські автокефалісти. - К., 1925. - С. 22.
- 30 ЦДІА Києва - ф. 127 - оп. - 870 - спр. 203 - арк. 1-2.
- 31 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. 31. - арк. 71-72.
- 32 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. 166. - арк. 61.
- 33 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. - 31. - арк. 11.
- 34 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. - 31. - арк. 47-50.
- 35 Церковная газета. - 1906. - 21 мая.
- 36 Церковная газета. - 1906. - 11 июня.

Володимир Половець

КООПЕРАТИВНІ АСПЕКТИ В ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861-1917 рр.)

Досліджений нами джерельний матеріал дає підстави стверджувати, що господарська поживленість, яку переживало село у пореформений період і яка створила основи для розвитку кооперації, сприяла підвищенню продуктивності виробництва лише при умові залучення відповідного капіталу і наявності оборотних коштів. Ці процеси не могли проходити мимо земства, котре на той час намагалося займати чільне місце у суспільному житті й бути уособленням та організаційним оформленням нового класу

- міської і сільської буржуазії. Провідна роль земства полягала в організації відносин дрібних виробників з державними фінансовими органами (утворенням кооперативних установ дрібного кредиту, наданням їм довгострокових позик та прискоренням відкриття новоутворених товариств). Центральними установами, які мали надавати позики кооперативним товариствам, були департамент землеробства, відділи сільського господарства і сільської економіки Міністерства фінансів, що відкривали кредити на пільгових умовах, скористатись котрими можна було лише з допомогою земства.

Як свідчать документи, у 1871 р. кредитна канцелярія Міністерства фінансів надіслала губернським земським управам циркулярного листа про організацію ощадно-позикових товариств. З метою поширення кредитних установ серед сільського населення і у відповідності з вимогами в губернських земських збірниках були опубліковані зразкові статuti товариств. Водночас повітовим земствам було запропоновано «увійти в зносини з засновниками товариств, виходячи з місцевих умов, внести відповідні зміни до текстів опублікованих зразкових статутів»¹. Відтак необхідною умовою подальшого розвитку суспільства стала організація кооперативних форм кредитних відносин.

Досліджуючи проблеми кооперативного кредиту того часу, провідний знавець кредитної справи, земець, професор О.М.Анциферов наголошував: «У рамках ускладненого економічного життя кредит зайняв таке усталене становище, зробився таким необхідним і постійним елементом господарської діяльності, що виникла настійна потреба в організації кредитних відносин»². У цілому кредит як форма стихійного руху позиченого капіталу, сприяв обігу крупних грошових сум, збільшенню прибутку і надавався банками лише середнім і крупним капіталістам. Дрібна буржуазія у зв'язку з її економічною нестабільністю не мала можливості отримати кредит. Щоб позбавитись гніту лихварів і мати таку можливість, вона почала об'єднуватись у кредитні кооперативи. В цьому їй допомагало земство. Так, на думку М.Анциферова, з'явилася кооперативна форма кредитних відносин.

Різниця між кооперативною і капіталістичною організацією кредиту полягала у ставленні до капіталу і прибутків. Банк, побудований на капіталістичній основі, приватний, акціонерний, іпотечний чи комерційний, здійснюючи свої спеціальні операції, завжди керувався кінцевим результатом - отримати більший прибуток від капіталу, з яким він працював³. Кооперативні структури передбачали об'єднання не капіталів, а людей, які згуртувалися на основі спільної праці, а провідною метою кооперативного союзу завжди було прагнення поставити працюючих у найкращі умови. І тому «для кооперативного союзу капітал ніколи не може бути метою, а завжди тільки засобом, корисним інструментом, що допомагає досягти основної мети»⁴. У контексті викладеного зазначимо, що перші п'ять років існування такої форми кредитних кооперативних відносин, як ощадно-позичкові товариства, привели до збільшення кількості їх членів, розміру пайового капіталу та прибутків. Разом з тим губернські земські управи відзначали, що в цілому товариства охоплювали лише незначну частину населення - до 10 відсотків, що їх не можна вважати найпридатнішою формою кредитних установ. Земство вказувало на необхідність таких кооперативів, які б суттєвіше впливали на кооперування селян і поліпшення їх становища⁵. Пошуки нових форм, як показало вивчення історичного матеріалу, закінчилося повною байдужістю земства до кредитної кооперації. З 1883 р. видача нових позик припинилася, зменшилася і загальна кількість товариств. На 1 січня 1894 р. в 67 губерніях і областях Російської імперії з 1510 товариств із затвердженими статутами діючих залишилося 794, в тому числі в Полтавській губернії - 37 і 14, Харківській - 53 і 18, Чернігівській - відповідно 44 і 15 ощадно-позичкових товариств⁶.

Офіційні земські кола незадовільний стан розвитку кредитної кооперації, ігноруючи негативні сторони соціально-економічного та політичного становища в тогочасній Російській імперії, пояснювали головним чином відсутністю коштів, невідповідністю до самостійного ведення господарства та низьким рівнем культури селян. У 1895 р. уряд прийняв «Положення про установи дрібного кредиту», яким утворювалась нова форма кредитних кооперативів - кредитні товариства, що, на відміну від ощадно-позичкових, не мали пайових внесків. Основний капітал їх утворювався за рахунок позик Державного банку, земства, приватних банків та осіб. Значною перевагою кредитних товариств була можливість отримати для заснування своєї справи позику на пільгових умовах з Державного банку. У кредитних товариствах існував контроль з боку інспекторів, які,

не досягаючи на самостійність товариств, попереджували про можливі порушення. Позичка виділялася для чітко визначеної мети, нерідко під заставу майна. За «Положенням», земству надавалося право контролю за діяльністю кооперативів. Розширювалися господарські можливості останніх, шляхом ведення посередницьких операцій по кооперативному збуту сільськогосподарської продукції та постачанню селянства промисловими товарами. За ініціативою земств у губерніях з 1896 р. розпочалась активна підготовка по наданню можливості установам дрібного кредиту користуватися позиками Державного банку. Умовами позики мали стати затвердження статуту земськими зборами, звіт перед земською управою та призначення земствами опікунів кооперативних товариств. Цьому передувала значна підготовча робота. Ще наприкінці 1894 р. міністр землеробства та державного майна звернувся до земства з пропозицією висловитися з приводу організації дрібного кредиту. Відгуки до середини 1898 р. надіслали 33 губернських земських зборів, 12 з яких, у тому числі полтавських, харківських і чернігівських, рішуче наголошували на необхідності такого заходу⁷. Незважаючи на пропозиції з місць, Державна рада від 27 квітня 1898 р. позбавила земства права на безпосередню організацію народного кредиту. У зв'язку з такою забороною, губернські земські управи утримувалися в наступні роки від практичних дій по наданню допомоги кредитним товариствам. Отож склалося таке становище, що сільське населення, яке відчувало гостру потребу в дешевому кредиті, опинилося знову в руках лихварів. Тоді Особлива нарада з питань сільськогосподарської промисловості підготувала в уряд записку про перегляд організації дрібного кредиту та розширення ролі земства у цій справі. 7 червня 1904 року законопроект Особливої наради, з врахуванням пропозицій Міністерств фінансів та внутрішніх справ, адміністрації та органів місцевого самоврядування, набув силу закону.

У ньому, на відміну від законоположення 1895 року, система кооперативних установ розширювалася за рахунок земських кас дрібного кредиту та союзів кооперативів. Для кредитування кооперативів і окремих осіб передбачалися каси дрібного кредиту, які безпосередньо були підпорядковані земству. Щодо союзів кредитних кооперативів, то в губерніях для керівництва ними утворювалися комітети у справах дрібного кредиту, куди входили, крім губернатора і предводителя дворянства, голови і члени земських управ. Комітети мали право відкривати кредитні кооперативи, давати згоду на казенні позики та призначати відповідні ревізії. В «Положенні» чітко визначалась мета установи дрібного кредиту, суть якої полягала в полегшенні «сільським господарям, землевласникам, ремісникам, рівно, як і утвореним ними артілям, товариствам, а також волосним і сільським товариствам придбання сільськогосподарського знаряддя, забезпечення їх необхідними коштами та прийняття на себе посередництва по їх оборотах»⁸.

Наголосимо, що всі операції в товариствах могли здійснюватися виключно з їх учасниками, як і з сільськими, і волосними позиково-ощадними касами, так і з членами підлеглих товариств. Позики видавалися за особистою довірою під забезпечення поручительства чи під заклад сільськогосподарської продукції та реманенту. Загальне відання установами дрібного кредиту покладалося на Міністерство фінансів і Державний банк, при якому було утворене управління в справах дрібного кредиту. Бюджетні кошти Державного банку при організації селянських кооперативних об'єднань виділялися в основний капітал на умовах довгострокового кредиту лише з дозволу цього управління і сягали 60 відсотків основного капіталу товариства⁹. У результаті була здійснена централізація управління кредитом з визначенням за земством права на участь у його розвитку.

По суті, земствам поверталось відібране у них «Положенням» 1898 року право на самостійне відкриття кредитних установ, після чого каси дрібного кредиту та кооперативні товариства відкривалися вже без дозволу на це губернатора. Основний капітал кас формувався з відрахувань земств і позик, що видавалися казною під його відповідальність. Операції зводилися до прийняття грошових вкладів, видачі позик на господарські потреби, придбання сільськогосподарських машин і знарядь. Земські каси, згідно із законоположенням 1904 року, здійснювали посередництво по оборотах і продажу продукції сільського господарства. В історії розвитку дрібного кредиту Лівобережної України, таким чином, виділяються три періоди. У першому, що тривав з 1870-го по 1880 рік, проявлялася активна діяльність губернських земств по субсидуванню

нових ощадно-позикових товариств. Лише на Чернігівщині губернські земські збори, що відбулися 5 і 6 грудня 1871 року, вирішили виділити 15 тисяч крб. для заснування ощадно-позикових товариств. У грудні 1872 року з цією метою було виділено ще 15 тисяч крб.¹⁰ Як результат, у 1873 році в губернії було відкрито 12 ощадно-позикових товариств, а на 1875 рік їх було вже 14 (див.: Таблиця I).

**Діяльність позиково-ощадних товариств у Чернігівській губернії
станом на 1 січня 1875 року.¹¹**

№ п/п	Назва товариств	Кількість жителів	Кількість членів	Кількість користувачів позикою в 1874 р.	Сума позики	Чистий прибуток в крб.
1.	Волинське	3929	109	94	1860	293,76
2.	Савинське	1400	74	74	1918	111,39
3.	Кудрівське	1097	66	66	1785	203,45
4.	Погорільсько-Радомське	8008	82	82	2250	376,56
5.	Болотихівське	невідом.	76	74	7591	96,68
6.	Луговецьке	500	79	78	2160	209,63
7.	Усошське	невідом.	215	57	2010	103,68
8.	В'юнищенське	1088	99	99	2274	177,58
9.	Хлоп'яницьке	6000	93	74	1724	236,12
10.	Лавське	1670	66	65	2668	305,03
11.	Петрушинсько-Чорторійське	756	24	20	1499	222,86
12.	Шелудьківське	невідом.	63	63	1733	172,30
13.	Красногородське	2000	71	55	1889	113,34
14.	Галицьке	звітності не представило				
	Всього	26448	1117	891	31361	2622,39

За неповними даними (в чотирьох показниках вони відсутні), понад 26 тисяч селянських господарств одержали можливість кредитуватись, членами товариств стало 1 117 домогосподарств. Кожне товариство пересічно складалося з 86 членів. По кількості виділялися Усошське з 215 і Волинське - з 109 спілчанцями. Найменшим серед них було Петрушинсько-Чорторійське (24 члени). Із усіх 891 члена ощадно-позикових товариств у 1874 році в Шелудьківському, В'юнищенському і Погорільсько-Радомському, Савинському і Кудринському зверталися за кредитами всі їх члени. У решті користування кредитами становило від 85 до 95 і більше відсотків. Лише в Усошському товаристві ними користувалися менше чверті селянських господарств - членів товариства. Заслужують на увагу показники суми кредиту. Всього представлено позики на 31 361 крб., тобто більше тисячі карбованців на кожного члена господарства. У результаті загальна сума прибутку становила 2 622 крб., яка в переважній більшості була спрямована на зміцнення цих же товариств. Найприбутковішими стали Волинське (293 крб.), Погорільсько-Радомське (376 крб.), Лавське (305 крб.), Хлоп'яницьке (236 крб.), Кудрівське і Лугівське (відповідно 203 і 209 крб.). Отже, ріст членів товариств, їх зацікавленість у позиках та кредитуванні визначалися фінансовими можливостями губернських земств по субсидуванню кооперативних організацій, що було характерним для періоду переходу від простого товарного виробництва до товарно-капіталістичного, в умовах поглиблення процесу розвитку капіталізму. 1870-1874 роки стали кульмінаційним періодом інтересу губернського земства до установ дрібного кредиту, що благотворно вплинуло на розвиток їх діяльності. У 1875 році було затверджено ще 4, у 1876 - 13, у 1877 - 4, у 1880 - 6, у 1881 - один статут товариств¹².

З 1880-х років розпочався другий період в історії розвитку дрібного кредиту. У цей час значно послабився інтерес земства до питань місцевого кредиту. Виділення позик фактично припинилося, а по відношенню до тих, хто отримав її від земства в попередні роки, діяльність губернської управи зводилася лише до стягнення з товариств взятої позики. Як бачимо, в ці роки життям товариств не цікавилися ні губернські збори, ні губернська управа. В звітах наводяться лише дані про стан рахунків по виданих товариствам позиках¹³. Залишені самі на себе, товариства без припливу нових капіталів почали занепадати. Лише окремим з них вдалося вижити в таких умовах. З 1882 по 1895

рік в губернії було затверджено всього 5 статутів ощадно-позикових товариств. Із них Менське товариство виникло в квітні 1882 року, Коропське - у березні 1888 року. В першій половині 90-х років свою діяльність розпочали Семенівське, Митченське та Ніжинське товариства, відповідно - у квітні 1892, березні та травні 1895 років. Незважаючи на те, що між часом затвердження статуту та відкриттям пройшло від одного до трьох місяців (виняток становило лише Коропське товариство, між затвердженням статуту та відкриттям якого минуло близько 5 місяців), відкриття в губернії всього п'яти товариств за 13 років свідчить про складні соціальні відносини в суспільстві. Обмежений ріст ощадно-позикових товариств у 80-х рр. пояснюється тими соціально-політичними умовами, які переживала тодішня Росія, у зв'язку з внутрішніми та зовнішніми проблемами, а також пов'язаними з ними утисками місцевої адміністрації по відношенню до громадських об'єднань. Разом з тим на другий період припадає поява ощадно-позикових земських кас. Ідея утворення однієї з перших в регіоні такої каси з'явилася у службовців Остерського повітового земства на початку 1890 років. Капітал формувався шляхом щомісячного відрахунку із зарплати. Остерське земство виділило на первісне нагромадження його 1 000 крб. Статут каси був затверджений Міністерством внутрішніх справ у вересні 1894 р.¹⁴ Уже на 1 січня 1895 р. каса була відкрита. Завдяки цьому кожен службовець мав можливість отримати кредит на купівлю необхідних товарів у розстрочку, з поверненням суми через 9 місяців.

Третій період розвитку дрібного кредиту настав з 1896 року. З цього часу на порядку денному зборів губернських управ знову постало питання про організацію дрібного кредиту. На пропозицію земських управ губернські збори, обговорюючи проблеми розвитку кредиту, вирішили направити кошти (страхові, запасні, емеритарної каси, процентного збору з тварин) на основні та оборотні капітали позиково-ощадних кас, розширивши посередницький кредит земських установ з Державного банку та повернувши на потреби товариств нагромаджені суми в державних ощадних касах¹⁵. У цей період земство активізувало розробку і обговорення проблеми сприяння успішному розвитку дрібного кредиту. У 1896-1898 роках виникли нові ощадно-позикові товариства: Новорізьке Новозибківського повіту, Козелецьке та Новобасанське Козелецького повіту, Іллінське та Глухівське Глухівського повіту на Чернігівщині. Про детальніший аналіз діяльності окремих товариств, їх організаційно-структурний порядок та фінансове становище, кількісний склад та розміри кредитування свідчать дані Таблиці II.

**Показники діяльності Волинківського позиково-ощадного товариства
Сосницького повіту за 1889-1898 роки.¹⁶**

Роки	Кількість членів	Кількість корист. кредит.	Сума виданої позики	Вклад в крб.	Позика в крб.	Запасний капітал в крб.	Прибут. в крб.	Оборот в крб.
1889	129	102	невід.	5348	2000	1697	346	42428
1890	124	невід.	16406	4851	2000	1821	217	40905
1891	93	87	13909	5789	невід.	1882	197	39421
1892	84	80	10116	4950	—	1903	125	26128
1893	64	76	9791	4589	—	1915	222	22886
1894	77	64	7795	4388	—	1938	155	18334
1895	69	60	7851	4019	—	1954	180	18465
1896	63	58	6354	4188	—	1972	139	15015
1897	56	60	7540	4161	—	1997	139	18900
1898	51	48	7683	3843	—	1875	160	18317

Діяльність одного з перших ощадно-позикових товариств с. Волинка упродовж десяти років існування дає можливість простежити, як із зменшенням кількості членів товариства (з 129 у 1889 р. до 51 - у 1898 р.) відповідно зменшилась кількість тих, хто користувався позикою (з 102 до 48 осіб). Сума виданої позики зменшилась вдвічі, значно впав обсяг вкладів (з 5 348 крб. до 3 843 крб.), причому вищий рівень припадав на 1891 рік, коли вони становили 5 789 крб. Усе це разом узятє негативно вплинуло на рівень прибутку товариства (з 346 крб. у 1889 р. до 160 крб. у 1898 р.) та його обороти (відповідно з 42 428 крб. до 18 317 крб.) або більше ніж наполовину. Та все ж товариству вдалося збільшити розміри запасного капіталу. Найбільший рівень був досягнутий у 1897 р., коли він становив 1 997 крб., що на 300 крб. перевищує показник 1889 р.

У той же період в Лівобережній Україні почав розвиватися новий тип кредитних

установ - кредитні товариства. Серед перших з них було Лохвицьке на Полтавщині, що виникло 1 вересня 1897 року¹⁷. Район діяльності його охоплював весь Лохвицький і частково сусідні повіти. У перші роки існування воно було організаційно слабким та після того, як земство виділило 16 тисяч карбованців у формі позики для утворення оборотного капіталу і оновило склад правління, кредитні операції стали розвиватися успішніше, і довіра населення до товариства відновилась. 5 вересня 1902 року відкрилося Жабківське товариство у цьому ж повіті. Район діяльності охоплював декілька волостей. Державний банк надав 2 тисячі карбованців для утворення основного капіталу. Земство виділило 5-тисячну позику. Кредитне товариство обслуговувало жителів села Жабки і об'єднувало 544 особи. 5 січня 1903 року виникло Лучанське кредитне товариство цього ж повіту. У наступні роки воно успішно функціонувало і відзначалося притоком особистих вкладів. 27 серпня 1903 року у Лохвицькому повіті з'явилося ще одне кредитне товариство - Чорнухівське. Сприяння повітового земства всім чотирьом товариствам проявилось у спеціальній позиції розміром 30 тисяч карбованців для формування оборотного капіталу.

Характер діяльності кредитних товариств у Лохвицькому повіті відтворений у наступній Таблиці III.

Діяльність кредитних товариств Лохвицького повіту за 1903 рік¹⁸.

№ п/п	Назва товариства	Кількість членів	Сума кредиту в крб.	Прибуток в крб.
1	Лохвицьке	2.355	284.820	7.511,97
2	Жабківське	544	28.537	977
3	Лучанське	417	31.767	681
4	Чорнухівське	322	25.815	183,22
	Всього	3.638	360.939	9.353,9

Членами чотирьох кредитних товариств повіту стали 3 638 домогосподарів, серед яких виділялось повітове товариство в Лохвиці, що об'єднувало 2 355 осіб. Волосні товариства - Жабківське, Лучанське та Чорнухівське склалися пересічно з 427 членів. Протягом 1903 року кредитні товариства Лохвицького повіту одержали кредити на суму 360 939 крб., з них три волосні товариства 86 119 крб. Пересічно прибуток всіх чотирьох товариств становив 614 крб., найбільшим з них він був у Жабківському - 977 крб.

Отже, кількісний склад, сума кредиту та прибуток, основні показники діяльності кооперативних об'єднань слід розглядати як шлях пристосування дрібних виробників до нових умов і потреби в коштах, що в подальшому привело до утворення не тільки нової форми кредитних відносин, а також до підвищення платоспроможності населення в цілому, розширення внутрішнього ринку та стабілізації соціальних відносин.

Наступним якісним показником у розвитку кооперативного руху було утворення кредитних союзів. Згідно з «Положенням» 1895 р. їх діяльність полягала в здійсненні ревізії всіх підлеглих товариств, у підтримці фінансами, придбанні сільськогосподарських машин і знарядь. Союзи мали стежити за правильним веденням звітності, проводити організаційну роботу, надавати консультативну допомогу. Створення об'єднань позиково-ощадних та кредитних товариств було спрямоване на поліпшення діяльності кожного з них окремо. Об'єднання дрібних, переважно сільських кооперативів у союзи становили одну з необхідних умов їх повноцінної діяльності, оскільки для трудового селянства плата за користування виробничим капіталом без об'єднання банківських оборотів залишалась у межах 12 відсотків¹⁹. Таке становище гальмувало розвиток виробничих відносин на селі і ставило кооперативи в нерівні умови з капіталістичним виробництвом.

Крім чисто банківської діяльності, на заклади дрібного кредиту була покладена ще одна важлива функція - посередництво. Неодмінною умовою організації кооперативного посередництва був оптовий характер закупок і збуту продукції, розмір яких визначався системою транспортних і ринкових відносин. Закупити машини, посівний матеріал, добрива окремим товариствам не завжди було під силу. Виступаючи ефективним розподільчим механізмом товару, закупленого оптом, і здатні визначити попит, вони

виявлялись неспроможні поодиноці діяти на ринку.

Таким чином, обидві основні функції закладів дрібного кредиту - кредитна і посередницька - вимагали розширення масштабів та об'єднання в кооперативні союзи. З виникненням союзів кооперативів з'явилася проблема їх фінансування банківською системою, оскільки статутом передбачався максимальний розмір кредиту одного позичальника не більше 200 тисяч крб., що не могло задовольнити потреби крупного кооперативного об'єднання.

Тоді Московським народним банком було запропоновано, щоб союз, як окрема юридична особа, одержував кредит в 200 тисяч крб., а крім того, як колектив, що об'єднував кооперативи, за дорученням останніх, користувався сукупністю тієї суми кредитів, яка могла бути відкрита кожним окремим союзним кооперативом²⁰.

Систематизація нормативних актів, що регулювали установи дрібного кредиту, їх кодифікація закінчилася виданням примірних статутів кооперативів і земських кас у 1905-1907 рр. Якщо в XIX ст. існував в основному один вид кредитної кооперації - ошадно-позикові товариства, то з початку XX ст. виникають і швидко поширюються кредитні товариства.

Затвердження 14 червня 1906 р. зразкового статуту кас дрібного кредиту дало можливість земствам створювати власні кредитні установи, які мали приймати грошові заощадження, видавати позики в основні капітали, а також в оборотні кошти кооперативам, вести посередницькі операції та розрахунки з одноосібними позичальниками. При земських касах дрібного кредиту були утворені спеціальні фонди, з яких можна видавати позики товариствам на їх основні капітали, створюючи необхідні умови для розвитку. Без таких коштів земства не могли здійснити представлене законом право створювати товариства, бо для кожного з них потрібно було видавати позику на утворення основного капіталу не менше 1 000 крб.

Згідно з новим положенням земство могло відкрити товариство в лічені дні, на відміну від існуючого до того порядку, коли такого права доводилося чекати по кілька місяців і навіть років. Та справа в тому, що земські каси дрібного кредиту, як установи кредитні, по-різному ставилися до кооперативних товариств. Одні з них розвивали кооперативний кредит, інші - ніякого відношення до кооперативних товариств не мали, поставивши за мету розвивати одноосібний кредит. Останні, керуючись положенням про необхідність кредитування всіх, хто потребує, виходили з того, що основні принципи організації і діяльності кас забезпечують правильний розвиток і виконання провідної ролі у справі економічного і культурного піднесення сільського господарства.

Разом з тим одноосібне кредитування населення створювало значні ускладнення для земських кас дрібного кредиту, бо вони діяли з певною часткою ризику, не маючи змоги добре знати матеріальний стан позичальника, перевірити правильність призначення позики і своєчасного забезпечення її повернення. Вимушені довіряти своїм агентам, каси, утримуючи останніх, здоров'яували ведення справи, не досягали мети і в результаті нерідко одержували прострочені і безнадійні для справлення позики. Так, на Полтавщині роздали окремим особам і не могли повернути позики: Суразька земська каса дрібного кредиту - 197 тисяч крб., Миргородська - 127 тисяч крб., Золотоніська, Лубенська - 120 тисяч крб. Дрібніші суми не могли стягти на Чернігівщині Новгород-Сіверська, Сосницька, Остерська, Глухівська земські каси дрібного кредиту.²¹

Уже в другій половині 1917 р. в Росії з'явилися перші земські каси, яких через рік нараховувалось 35, в тому числі в Лівобережній Україні - 522. Перед Першою світовою війною за кількістю земських кас Чернігівщина, де їх було 11, стояла на першому місці в Росії²³. У 1914 р. виповнилося 10 років звідтоді, як законом було визнано право земства на утворення союзних об'єднань. Про зміни, що відбулися за цей час, О.М.Анциферов писав так: «Об'єднання дрібних, переважно сільських кооперативів у крупніші кооперативні організації становить одну з необхідних умов їх здорової життєдіяльності»²⁴. З початком Першої світової війни у відносинах земства з кредитними кооперативними установами відбулися значні зміни.

Протягом першого року війни члени кредитних товариств почали швидко сплачувати позики Державному банку і земським касах, що привело до значного зменшення їх заборгованості. У наступні роки кредитні кооперативи, як й інша кооперація, співпрацювали з земством у справі поставок для армії необхідних їй товарів на новому широкому ринку - армії та установ, що її обслуговували²⁵. Аналіз розглянутого матеріалу дає підстави констатувати, що, незважаючи на широкий кооперативний рух в регіоні, союзні об'єднання утворювалися тут лише в період Першої світової війни.

Діяльність позиково-ощадних та кредитних товариств показує, що кооперативний кредит (як короткостроковий, так і довгостроковий), необхідний для розвитку господарської діяльності населення, міг бути забезпечений в першу чергу за допомогою земства. Державна організація дрібного кредиту не була такою, яка б відповідала завданням розвитку відкритих нею видів кредитування населення. З метою кращої організації справи кредитування, земства розвивали кооперативну форму кредитних відносин, в основі яких було не об'єднання капіталів, а об'єднання людей на основі спільного виробництва. Найпоширенішими видами кооперативних об'єднань були кредитні кооперативи. Кредитні товариства, зберігаючи в собі значні переваги існуючих раніше установ дрібного кредиту, за доступність організації, близькість до населення, найбільше відповідали потребам життя сільського люду. Саме через це вони виявились найстійкішими серед інших видів дрібного кредиту.

У залежності від ролі земства в розвитку кредитної кооперації, чітко простежуються три періоди становлення кооперативних форм кредитних відносин: перший - з 1870 по 1880 рік, який характеризувався підвищеною увагою з боку земських установ до відкриття організацій дрібного кредиту; другий - з 1880 по 1895 рік, коли інтерес земства до даного типу установ значно знизився; третій період розпочався з 1896 року, коли знову підвищилась роль земства в організації кооперативних форм дрібного кредиту. В цілому ж, поширення кредитної системи сприяло прискореному росту продуктивних сил і розвитку товарно-грошових відносин.

Підіємо загальні підсумки. Дослідження проблеми земства і кооперації в розглянутому нами аспекті дає підстави стверджувати, що на її розвиток впливали як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До об'єктивних чинників належали соціально-економічні умови, пов'язані з витісненням простого товарного виробництва товарно-капіталістичними відносинами, заповзятливість, заможність та культурний рівень населення регіону, а до суб'єктивних - внутрішня та зовнішня політика уряду, ставлення адміністрації та органів місцевого самоврядування до кооперації.

Турботи земства про кооперацію, його увага і причетність до пропаганди кооперативної ідеї, сприяння земської агрономії поширенню кооперативного руху, участь місцевого самоврядування в розвитку форм кредитних відносин свідчать про постійні пошуки та визначення шляхів взаємодії з метою спільної діяльності по піднесенню загального добробуту населення.

Джерела та література:

- 1 Холмский А.И. Свод постановлений черниговских земских собраний 1865-1882 гг. - Одесса, 1884. - С. 445
- 2 Анцыферов А.Н. Очерки по кооперации. - М., 1915. - С. 100.
- 3 Там само. - С 101.
- 4 Там само.
- 5 Соколовский П.А. Деятельность земства по устройству ссудо-сберегательных товариществ. - СПб., 1890. - С. 295-296.
- 6 Справка об историческом развитии и современном положении учреждений мелкого кредита в России и некоторых иностранных государствах. - СПб., 1894. - С. 9.
- 7 Карелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX вв. - М., 1988. - С.109.
- 8 Земский сборник Черниговской губернии. - 1904. - № 8. - С. 8
- 9 Дідусенко А. Селянство і кредит. - Харків, 1927. - С. 39.
- 10 Земский сборник Черниговской губернии. - 1901. - № 8. - С. 58
- 11 Там само. - С. 59.
- 12 Там само. - С. 60.
- 13 Там само. - С. 71.
- 14 Там само. - 1906. - № 3. - С. 217.
- 15 Там само. - 1905. - № 3 - С. 49.
- 16 Там само.
- 17 Там само. - 1901. - №8. - С. 81.
- 18 Там само. - 1905. - № 3. - С. 31.
- 19 Анцыферов А.Н. Вказана праця. - С. 349.
- 20 ЦДІАК. - Ф. 2019. - Оп. 1. - Од. збер. 282. - Арк. 1.
- 21 Земское дело. - 1910. - № 5. - С. 432.
- 22 Статистический справочник по Югу России. - Полтава, 1910. - С. 34.
- 23 Карелин А.П. Вказана праця. - С. 142.
- 24 Анцыферов А.Н. Вказана праця. - С. 348.
- 25 Поставка для армии хлеба и фуража кредитными кооперативами. - Пг., 1916. - С. 5.

РОЛЬ ВИБОРНИХ ІНСТИТУЦІЙ У ПРОЦЕСІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ У МІСТАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ ст.)

Вагомим фактором, що безпосередньо позначається на економічному розвитку країни, є ефективна організація пожежної охорони населених пунктів, насамперед міст, де зосереджені важливі промислові і торгові об'єкти, державні та громадські установи, культурно-освітні заклади тощо.

До проблеми організації пожежної справи в ХІХ ст. спеціалісти зверталися неодноразово. У дореволюційний період вона розроблялася О.Львовим, О.Чеховим, Ф.Ландезеном та іншими¹, котрі, спираючись на фактичні матеріали статистичного й описового характеру, ґрунтовно проаналізували стан пожежної охорони в містах російських губерній, профілактичні заходи, методи боротьби з вогняною стихією, кількісні і якісні показники пожежних частин, їх практичну діяльність, внесли пропозиції щодо покращання та перспектив розвитку пожежної справи. Проте, як зазначив А.Томіленко, дореволюційні дослідження були лишень «першим кроком у наближенні до наукового вивчення проблеми»². У них відсутній комплексний підхід у контексті аналізу історії пожежної охорони, поза увагою залишилися матеріали з регіонів, у тому числі українських.

Розробку означеної тематики продовжили радянські дослідники, в працях яких ключовим моментом була діяльність пожежних команд у радянські часи. Дореволюційний фактаж використовувався зазвичай для порівняння або ж як короткий екскурс в історію становлення пожежної охорони. Серед досліджень того часу доцільно вказати на колективну монографію «Пожарное дело в СССР»³, де висвітлено роботу пожежних команд, добровільних дружин, розвиток вогнегасної техніки, та співавторську працю Г.Кучера і Л.Усатенка⁴, в якій репрезентовано генезу пожежної охорони на периферії - у населених пунктах Київщини.

У новітній українській та російській історіографії (зокрема, А.Томіленком, М.Рогачковим та іншими⁵) в результаті введення в науковий обіг масиву архівних матеріалів активізовано регіональний напрямок вивчення історії пожежної справи та окреслено коло перспективних проблем. Враховуючи це, і, спираючись на фонди Чернігівського держархіву, доцільно проаналізувати організацію пожежної охорони у населених пунктах Чернігівської губернії, оскільки вона не знайшла цілісного відображення ні в українській, ні в зарубіжній історіографії, а отже, потребує актуалізації.

Формат дослідження обраної тематики досить об'ємний, тому безпосередньо у публікації поставлена мета розкрити роль виборних інституцій в процесі становлення пожежної охорони у містах губернії в останній третині ХІХ ст. Для її реалізації увага фокусуватиметься навколо таких аспектів, як заходи органів самоврядування щодо попередження пожеж, формування і фінансування пожежних команд та вільних пожежних товариств.

Необхідність організації ефективної пожежної охорони у містах Чернігівської губернії, як власне і скрізь, зумовлювалася частими пожежами, в яких гинули люди і знищувалися матеріальні цінності. Нерідко пожежі набували руйнівнішого характеру, ніж війни (за підрахунками В.Пуришкевича, збитки від однієї пожежі сягали в середньому 2127 руб.⁶). «Якщо війни, - писав російський архітектор А.Бернардаці, - спалахують час від часу, то пожежі - постійно, і з ними неможливо підписати перемир'я»⁷. Особливо затяжними вони були у густозаселених районах, де забудова велася упритул, і вогонь легко розповсюджувався повітряними масами. У ніч із 30 на 31 травня 1862 р., наприклад, Чернігів був охоплений полум'ям великої пожежі, в результаті якої знищено 40 дерев'яних і 4 кам'яні будинки, цегляну друкарню, церкву, 129 торгових лавок та інші

об'єкти. Центральна частина міста та околиця - Лісковиця - перетворилися у суцільні чорні згарища⁸. Городяни, як не дивно, вважали пожежі звичним явищем. Якщо у місті згорало кілька будинків, то про це майже не говорили. Про пожежу йшлося тоді, коли вогнем винищувалося декілька вулиць чи кварталів.

Причини пожеж були різноманітні. Як і в наш час, вони виникали в результаті свідомих підпалів, необережного поводження з вогнем, через порушення експлуатації систем пічного опалення, умов зберігання легкозаймистих речовин (спирту, бертолетової солі, ефіру, селітри), загорання гасових чи олійних ламп та інше.

Суттєво збільшувалася ймовірність виникнення пожеж, а головне швидкість розповсюдження вогню, через те, що в тогочасних містах переважали дерев'яні будівлі, криті соломомою, очеретом чи дракмою. Згідно зі статистичними даними 1862 р., у міських поселеннях губернії (губернському, 14 повітових і 4 заштатних містах) нараховувалося 15739 дерев'яних будинків, що становили 98,8 % від загалу. З року в рік кількість дерев'яних конструкцій зростала, і це закономірно, адже з сивої давнини Чернігівщина славилася лісовими запасами цінної за якістю деревини, яка вирізнялася достатньою міцністю і легко піддавалася обробці. До того ж коштувала вона порівняно дешево. Один кубічний сажень (9,66 куб.м) обходився в 5 разів дешевше цегли, що позначалося безпосередньо на ціні дерев'яних споруд. Враховуючи це, населення віддавало перевагу дерев'яним конструкціям, а відтак спостерігалось повільне будівництво кам'яних. У 19 містах в означений час нараховувалося лише 190 (1,2 %) будівель з вогнестійких матеріалів. Найбільше розміщувалося у великих містах: Ніжині - 64, Чернігові - 43, Глухові і Новгороді-Сіверському - по 22. У Погарі і Новому Місті не було жодної (до речі, у Новому Місті першу кам'яну будівлю звели лише в 1895р.)⁹. Проте навіть у цих будинках димарі опалювальних систем робилися дерев'яними чи глиняно-хворостяними, що, цілком природно, посилювало небезпеку загорання.

Своєчасне попередження пожеж, проведення профілактичних заходів та фінансування пожежних команд зазвичай покладалося на органи міського самоврядування, але вони ігнорували свій прямий обов'язок. «Цільові асигнування з місцевих бюджетів, - згадував В. Хижняков (Чернігівській міській голова упродовж 1875-1887 рр.), - призначені для укомплектування пожежних обозів, зникали в невідомому напрямку»¹⁰. Як результат - вогнеборці користувалися примітивним спорядженням, траплялися випадки, коли у відповідальні моменти пожежний інвентар не міг використовуватися за функціональним призначенням через зіпсованість. У повітових містах, зокрема, Острі, Борзні, Городні та інших, не були сформовані професійні пожежні команди або ж комплектувалися вони 2-4 особами (згідно з «Нормальним табелем» від 1853 р. це були солдати, звільнені у запас за станом здоров'я)¹¹.

У таких умовах на городян продовжували накладати пожежну повинність у натуральній формі. Як зазначає Ф.Ландезен, зберігався атавізм, коли на воротах садиб малювали відра, сокири, бочки, багри та інші підручні інструменти, з якими господар зобов'язувався прибути на місце пожежі, чи писали, що кожен повинен туди принести¹². Населення намагалось уникати таких обов'язків та, власне, і користь від цього була невелика, оскільки в процесі приборкання вогню кожен проявляв власну ініціативу, що призводило до хаосу і навіть нещасних випадків. Натуральна повинність була малоефективною і в тому плані, що у свідомості населення ствердився хибний стереотип про пожежі, як покарання Боже, боротися з яким вважалося гріховним. Біля палаючих будинків ставилися святі ікони, наприклад, «Неопалима купина» чи «Микита Новгородський», вдавалися до магічних дій: перекидали через палаючі будинки великодні писанки або інші нібито чудодійні предмети для задобрення духів. Такі дії продовжувалися до того часу, поки вогонь не загасав, знищивши все господарське начиння.

Ситуація почала змінюватися після 1870 р., коли за новим Міським положенням розпочався процес реформування виборного управління. Новостворені інституції (розпорядчі органи - міські думи і виконавчі - міські управи) у контексті вирішення господарсько-побутових проблем місцевого масштабу приділяли пожежній справі більше уваги, ніж у дореформенний час. Зумовлювалося це, по-перше, тим, що, згідно з чинним законодавством, фінансування місцевих пожежних команд вважалося структурним компонентом обов'язкових видатків органів самоврядування, а отже, здійснювалося воно першочергово і систематично. Місцева державна адміністрація в

особі губернатора прискіпливо перевіряла щорічні планування міських бюджетів і в разі відсутності статті витрат на обов'язкові потреби відмовлялася затверджувати їх, повертаючи на доопрацювання. По-друге, що, власне, було головним фактором, міські депутати усвідомлювали важливість покращання пожежної охорони, тому відповідально ставилися до профілактичної протипожежної роботи, вишукували додаткові кошти для різноманітних потреб професійних команд вогнеборців.

Профілактична робота, так званий попереджувальний напрямок розвитку пожежної справи, включала будівельний, режимний і пояснювальний аспекти. Щодо першого, то члени управ спільно з архітектором (якщо такий був) і представниками поліції контролювали і коригували забудову міст, враховуючи розпорядження губернського будівельного відділу і вимоги «Будівельного статуту» (збірник положень про планування населених пунктів)¹³. Особлива увага акцентувалася на дотриманні протипожежних вимог у процесі будівництва промислових і торгових закладів. У разі виявлення суттєвих порушень складалися протоколи, де фіксувалися недоліки і пропозиції щодо їх виправлення, та передавалися судовим інстанціям. Останні, враховуючи ступінь порушення, визначали міру покарання, як правило, застосовувалися штрафні санкції із зобов'язанням власника узгодити з архітектором план будівельних робіт. Самовільна забудова заборонялася¹⁴.

Контролюючи спорудження житлових приміщень, виборні управління домагалися використання населенням вогнестійких будівельних матеріалів, передусім цегли, заміни солом'яного покриття дахів на черепичне, дотримання пожежебезпечної відстані тощо. Зокрема, в залежності від вогнестійкості будівельних матеріалів між дерев'яними конструкціями, довжина яких не перевищувала 12 сажнів, дозволялася 4-саженна відстань, а між кам'яними - 2-саженна, при потребі споруджувався брандмауер - висока цегляна стіна. Не допускалося загромодження подвір'я різноманітними господарськими добудовами; лазні як потенційні джерела виникнення пожеж рекомендувалося зводити якомога далі від житлових приміщень¹⁵.

На жаль, населення не завжди виконувало розпорядження виборних управлінь, оскільки більша частина пересічних міщан була фінансово неспроможною купувати дорогі вогнестійкі будівельні матеріали. Відтак відсталі в соціально-економічному плані повітові містечка - Борзна, Мглин, Сосниця, Сураж - представляли собою скупчення дерев'яних будиночків, критих солом'яно, без дотримання будь-яких протипожежних правил. У цілому, станом на 1886 р., у 19 містах нараховувалося 41280 (98 %) дерев'яних конструкцій і 891 (2 %) - кам'яних, що порівняно з вищевказаними показниками 1862 р. свідчить про повільність використання вогнестійких матеріалів у будівельній справі. Упродовж наступних дев'яти років у містах звели 85 цегляних будинків, які серед загальної кількості становили лише 2,1 %¹⁶.

За таких обставин виборні структури надавали важливе значення режимним попереджувальним заходам, що передбачали виконання певних вимог у процесі експлуатації систем пічного опалення та наявність у населення елементарних засобів гасіння вогню. Враховуючи чисельність випадків загорання будинків через порушення правил користування пічним опаленням, самоврядні структури зобов'язували жителів будувати печі на фундаменті, на відстані 2 фути (0,6 м.) від дерев'яних стін, контролювали стан експлуатації печей і димоходів. З цією метою управи наймали сажотрусів, котрі періодично (1-2 рази на місяць) оглядали пічне опалення приватних, громадських і державних будівель, очищали його від сажі. Домовласники зобов'язувалися тримати на горищах чи деінде чани, наповнені водою, сокири, відра, драбини, підручні інструменти для гасіння вогню¹⁷.

Проводилася активна роз'яснювальна робота, у процесі якої основний вектор спрямовувався на ознайомлення городян з обов'язковими розпорядженнями виборних інституцій щодо умов зберігання легкозаймистих речовин. Пропонувалося тримати їх в окремо збудованих льохах або складах на відстані 100 - 300 сажнів від житла. Підприємці, котрі реалізовували пальне, зобов'язувалися мати герметично закриті ємності, що вмщали не більше 2 пудів нафти і 5 пудів гасу, на випадок пожежі тримати у лавках не менше 3 возів піску¹⁸. Подібні розпорядження періодично перевдавалися і розповсюджувалися серед населення.

Профілактична робота стала важливим кроком у напрямку своєчасного попередження пожеж, але, як показувало життя, цього було замало. Час від часу у

містах спалахували пожежі, і боротьба з ними вимагала професійної підготовки, а, отже, організації та укомплектування пожежних команд. Органи самоврядування, спираючись на законоположення «Про припинення комплектування пожежних частин солдатами, звільненими у запас за станом здоров'я» (від 1873 р.), формують команди вільнонайманих спеціалістів, для яких праця вогнеборця стала свідомим вибором¹⁹.

Підбиралися пожежники на конкурсній основі. Перевага надавалася 21-40- річним чоловікам із здоровою і міцною статурою, не на останньому місці були моральний спосіб життя та сімейний стан (вважалося, що холостяки здатні краще віддаватися роботі, ніж одружені). Враховуючи вікові і фізичні дані кандидатів, комплектувалися групи трубників, сокирників і кучерів, що свідчило про поділ праці згідно зі спеціалізацією. Трубноки гасили вогонь, сокирники розбирали охоплені полум'ям будівлі, кучери відповідали за стан пожежного обозу і вчасне забезпечення водою. Очолювали команди брандмейстери, яким допомагали 1-2 помічники з досвідчених пожежників. Вимоги до них були досить високі, оскільки від їх організаторських здібностей залежала ефективність і злагодженість у діяльності усіх вогнеборців. Керуючись такими вимовами, у квітні 1878 р. Чернігівська управа запросила брандмейстера з м. Києва. Йому було надано квартиру і призначено річний оклад у розмірі 400 руб. 20 коп, що досить непогано для губернського міста. За даними Г.Кучера та Л.Усатенка, заробітна плата київських брандмейстерів сягала 300 руб. на рік, хоча обсяг роботи і ступінь відповідальності, порівняно з Черніговом, значно більші²¹.

Формування пожежних частин кваліфікованими кадрами вимагало чималих витрат. Утримання одного пожежника обходилося міській скарбниці від 72 до 96 руб. (в середньому по 84 руб. на рік або по 7 руб. на місяць)²². Прожити на такий заробіток було важко, його могли отримувати навіть звичайні робітники на промислових підприємствах, які також забезпечувалися житлом з опаленням та освітленням, спецодягом, іноді продуктами харчування, але при цьому значно менше ризикували власним життям. Через це серед вогнеборців почала спостерігатися плинність кадрів: кожен два-три роки поновлювався склад пожежників, що негативно позначалося на професійному рівні. Щоб виправити ситуацію, органи самоврядування збільшили зарплатню, враховуючи стаж роботи. За п'ять років безперервної служби ставки майже подвоювалися, сягаючи 12 руб., а за десятирічний стаж нараховувалося по 24 руб. за місяць²³. Загалом упродовж десяти років заробітна плата пожежників зросла в 5 разів, однак і цих коштів не завжди вистачало для утримання сім'ї. У невеликих повітових і заштатних містах поширювалася практика роботи пожежників за сумісництвом, але це не було на користь пожежній охороні. Нерідко траплялися випадки, коли на місце пожежі команди прибували із запізненням.

Спорядження пожежників було примітивним, використовувалися в основному традиційні господарські знаряддя. У їх переліку знаходимо відра, казани, драбини, сокири, лопати тощо. Вода підвозилася в дерев'яних бочках (умонтованих у звичайних хурах), що наповнювалися черпаками з криниць чи водоєм. З часом, як свідчать статистичні матеріали, зібрані О.Шереметьєвим, у розпорядженні пожежників з'явилися ручні насоси, пожежні труби, багрові ходи, лінійки²⁴.

Зберігався пожежний інвентар у спеціальних приміщеннях - депо, збудованих у центральних частинах населених пунктів, звідки зручно доставляти вогнегасні знаряддя у будь-який квартал чи частину вулиці. По суті, обладнані депо були в Глухові, Ніжині і Чернігові, в інших містах спорядження вогнеборців розміщувалося у звичайних будівлях. Так, для сонницького депо орендувалося за 50 руб. приміщення у купця І. Люблінського²⁵, інвентар остерських пожежників зберігався в будинку, орендованому за 175 руб. у купчихи М. Ліждовоєвої (для здешевлення орендної плати в ньому розмістили ще й сирітський суд)²⁶, Козелецька управа наймала за 36 руб. у міщанина М.Дзюбенка лише стайні для коней²⁷. Зауважимо, що орендовані приміщення не дозволялося перебудовувати, тому вони були не пристосованими для пожежних команд, і згодом це перетворилося на проблему, яку довелося вирішувати, вишукуючи кошти на будівництво обладнаних депо.

У пошуках грошей виборні інституції вдавалися до різноманітних способів: виявляли господарський хист, отримували позики, організовували цільові збори з місцевого населення, засновували товариства взаємного страхування від вогню тощо. Якщо проаналізувати динаміку міських капіталовкладень у розвиток пожежної справи,

то приходимо до висновку про поступове їх збільшення. За період з 1870 по 1893 рр. видатки зросли більш ніж удвічі, але це в свою чергу спричинило конфліктну ситуацію між органами самоврядування і поліцією. Річ у тому, що до 70-х рр. пожежні частини, утримуючись міським коштом, входили до складу поліцейських відділень і повністю їм підпорядковувалися. Після реформування виборних управлінь Міністерство внутрішніх справ дозволило передати пожежні команди у їхню компетенцію. Таке рішення було цілком логічним, оскільки самоврядні структури виділяли кошти, а отже, мали повне право контролювати розподіл. Проте міські думи губернії не змогли вчасно оформити документи, котрі б засвідчили юридичну силу підпорядкування пожежних частин містам. Відтак останні продовжували фінансування, але розподілом грошей займалися представники поліції, які досить часто витрачали їх на власні потреби. Це викликало протест із боку виборних управлінь, вони неодноразово зверталися з клопотаннями в міністерство, пропонували поліцейським компромісні рішення, на кшталт створення з депутатів і поліцейських комісій, котрі б координували розподіл фінансів, але все було марним²⁸.

Така проблемна ситуація, на думку В.Пуришкевича, неузгодженість статусу громадських і поліцейських пожежних команд підштовхнула самоврядні структури до організації Вільних пожежних товариств, які ними утримувалися і повністю контролювалися²⁹. Уперше подібне товариство з'явилося в 1893 р. у м. Чернігові. Його особовий склад нараховував 28 чол., серед яких за соціальним станом переважали в основному міщани (першим брандмейстером був Г.Селюк). Вони не отримували за службу платні, але мали певні пільги, найважливіша з яких - звільнення від виконання обов'язкової військової повинності³⁰.

Для депо пожежного товариства управа виділила будинок на Богоявленській вулиці, неподалік від Красного мосту. Як вказує краєзнавець В.Леус, це була мурована одноповерхова споруда (до речі, зодчі використали елементи готичного стилю - зубці на вежі і стрілчасті вікна) із залом для спорядження. З південного боку до неї прилягала вета-каланча, з якої проглядалося все місто, завершувалася вона дерев'яною ліхтар-сторожкою з флігелем у вигляді прапора³¹.

Міська влада потурбувалася про обмундирування та укомплектування добровольців інвентарем, що обійшлося бюджету 1500 руб. (придбали 4 коней, зброю, 4 бочки і 2 насоси). Згодом докупили ще 2 бочки з насосами і виділили біля р. Стрижня луки для випасу коней³². Фінансова допомога надходила також від губернського земства і міського товариства взаємного страхування від вогню, які були зацікавлені в ефективній роботі пожежників (від стану протипожежної охорони залежали обсяги страхових платежів погорільцям).

Через два роки з'явилося Вільне пожежне товариство в Ніжині (нараховувало 120 чоловік), а згодом - в інших населених пунктах³³.

Отже, опрацьовані архівні матеріали дозволяють позитивно оцінити роль виборних інституцій в процесі організації пожежної справи в містах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст. Ними проводилася активна робота щодо своєчасного попередження пожеж, укомплектовувалися і фінансувалися професійні команди вогнеборців та вільних пожежних товариств, враховуючи рівень соціально-економічного розвитку населених пунктів і фінансову забезпеченість місцевих бюджетів. З метою покращання пожежної охорони органи самоврядування також ініціювали заснування міських товариств взаємного страхування від вогню, кас взаємодопомоги для пожежників та інше, що, без сумніву, може послугувати темою для окремого дослідження.

Джерела та література:

1 Львов А. Городские пожарные команды. - СПб., 1890. - 352 с.; Чехов А. Исторический очерк пожарного дела в России. - СПб., 1892. - 196 с.; Ландэзен Ф. К вопросу о борьбе с пожарами в России. - СПб., 1900. - 42 с. та інші.

2 Томіленко А. Розвиток пожежної справи на Правобережній Україні у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.: історіографія проблеми //Наукові праці. - Т. 10. - Історичні науки. - Миколаїв, 2001. - С. 62.

3 Голубев С., Зильберштейн Ф., Савельев П. Пожарное дело в СССР. - М., 1968. - 304 с.

4 Кучер Г., Усатенко Л. Покорители огня. - К., 1969. - 132 с.

5 Томіленко А. Пожежна справа на Правобережній Україні у ІІ пол. ХІХ - на поч. ХХ ст. - Автореф. дис.... канд. іст. наук. - Донецьк, 2000. - 18 с.; Рогачков Н. Брандмайорские команды: из

- истории пожарного дела в России //Наука и жизнь. - 1996. - № 6. - С. 36-40 та інші.
- 6 Пуришкевич В. Национальное бедствие России. - СПб., 1909. - С. 227.
  - 7 Рогачков Н. Названа праця. - С. 36.
  - 8 Спиридонов Р. Пекло творилося в Чернігові//Чернігівські відомості. - 1997. - 21 листопада.
  - 9 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 70а. - Спр. 93. - Арк. 9-10.
  - 10 Хрестоматія з історії СРСР. - Т. 3. - К., 1953. - С. 170.
  - 11 Чехов А. Названа праця. - С. 68.
  - 12 Ландзєн Ф. Добровольные пожарные дружины. - СПб., 1899. - С. 3.
  - 13 Черниговские губернские ведомости (далі - ЧГВ). - 1899. - 6 юнія.
  - 14 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 2024. - Арк. 1520.
  - 15 Центральний державний історичний архів у м.Києві. - Ф. 442. - Оп. 105. - Спр. 163. - Арк. 85.
  - 16 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 70 а. - Спр. 93. - Арк. 7-50.
  - 17 ЧГВ. - 1885. - 7 юнія.
  - 18 Там само. - 1885. - 21 юнія.; 1898. - 29 октябрю.
  - 19 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 193 а. - Спр. 30. - Арк. 16.
  - 20 Свод постановлений Черниговского городского управления за 1870-1883 гг. - Чернигов, 1884. - С. 630.
  - 21 Кучер Г., Усатенко Л. Названа праця. - С. 33.
  - 22 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 193а. - Спр. 30. - Арк. 2.
  - 23 Свод постановлений... - С. 333.
  - 24 Шереметьев А. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. - СПб., 1892. - С. 174.
  - 25 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 96. - Спр. 172. - Арк. 47.
  - 26 Там само. - Оп. 189 а. - Спр. 220. - Арк. 1-14.
  - 27 Там само. - Спр. 417. - Арк. 1.
  - 28 Там само. - Оп. 1. - Спр. 8044. - Арк. 9.
  - 29 Пуришкевич В. Названа праця. - С. 25.
  - 30 Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления: 1870-1900 гг. - Чернигов, 1901. - С. 128.
  - 31 Леус В. Оберігали місто від пожеж//Чернігівський вісник. - 1990. - 18 жовтня.
  - 32 Тридцатилетие деятельности .... - С. 129.
  - 33 Пожежно-технічна виставка управління державної пожежної охорони МВС у Чернігівській області. Експонати 4, 6.

Володимир Дятлов

«СТАРИЙ» ЄВРОПЕЙСЬКИЙ МІСЬКИЙ РЕСПУБЛІКАНІЗМ В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ (XVI - XVII ст.)

Історико-компаративістські студії раннього Модерну України і країн Центральної та Західної Європи, незважаючи на їхню актуальність, залишаються поодинокими як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Західноєвропейські дослідники концентрують зусилля головним чином на історико-порівняльному аналізі політичних, соціокультурних і економічних процесів в країнах, які входять до «об'єднаної Європи», що слід розглядати як адекватну відповідь історичної науки на європейську інтеграцію.

Нова історіографічна тенденція виявилась настільки помітною, що в наукових колах заговорили про кінець національних історіографій¹. Помітними стали також спроби, з одного боку, розширити ареал інтеграційної історії на країни Східної Європи і Сходу, а з іншого - досягти компромісу між універсалістським і національними підходами. За висновком одного з аналітиків таких новацій М. Боргольте, історична наука не може бути служанкою європейського об'єднання, однак вона повинна концентрувати свої зусилля на пошуках вирішення актуальних проблем сучасності, що відкриває для неї як нові шанси, так і нові ризики². Ревізія латиноцентристської історіографії на користь транскультурного простору, відкритість її східній історії й надалі потребують національних і полідисциплінарних підходів, результати яких по-новому упорядковуються і переосмислюються відповідно до нових цілей і завдань реального об'єднання Європи³.

Звернення істориків до компаративістських студій дає можливість показати чимало

загальних цивілізаційних підвалин, однак український матеріал в історико-порівняльних студіях європейських вчених посідає поки що досить скромне місце. Зі свого боку, започатковані вітчизняними істориками спроби дослідження українських народних рухів XVI - XVII ст. у загальноєвропейському процесі й визвольній боротьбі цього періоду, історико-порівняльні підходи до історії Української революції XVII ст. і західноєвропейських революцій раннього Нового часу, дають підстави стверджувати про плідність і перспективність таких студій⁴.

Проблема історичної компаративістики ускладнюється тим, що національні історіографії використовують «власні» теоретико-методологічні підходи, які не проходять «випробування» іншим історичним матеріалом. Це стосується також сформульованих в останні десятиріччя минулого століття західноєвропейськими істориками нових концептуальних моделей урбаністичних процесів, ролі міста і міського права в становленні модерної європейської держави. Відкритим залишається питання про мутації «старого міського республіканізму» в епоху кризи середньовічних владних структур й становлення централізованої національної та регіональної державності.

Теорія середньовічного «старого європейського міського республіканізму» набула широкої популярності у 80-90-і рр. в історичній науці Німеччині, Англії, Франції в межах дискусії навколо концепції «комуналізму»⁵.

У традиціях міського демократичного устрою і самоврядування історики намагалися знайти противагу бюрократичній державі, яка із охоронця демократії перетворюється на її цензора. Поряд з такою «кон'юнктурною» метою ставилось також завдання за допомогою нових концепцій подолати обмеженість теорій і понять, таких як «феодалізм», «капіталізм», «абсолютизм», які виявились недостатніми для того, щоб осягти соціальний і політичний простір середньовічної і ранньомодерної Європи.

Концепція комуналізму, одним із провідних авторів якої є відомий німецький дослідник П. Бліккле, базується на ідеї про провідну роль і значення громади та громадського принципу в соціальному і політичному житті в період пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу⁶. Своїми витоками вона сягає поглядів П. Гірке, який протиставляв принцип громадського устрою ієрархічній системі монархізму.

На думку П. Бліккле, комуналізм не можна ідентифікувати з республіканізмом, який характеризується високою мірою автономії й навіть повної політичної самостійності міської громади. Іншими словами, комуналістична система життя може співіснувати з монархічними і аристократичними надбудовами і водночас бути основою республіканізму⁷. Фактично, П. Бліккле спробував своєю концепцією комуналізму створити альтернативу теорії феодалізму, посилаючись на те, що комунально-громадські принципи переважали у соціально-економічному і політичному житті епохи Середньовіччя і відігравали не меншу роль, ніж васально-ленні відносини. На відміну від П. Бліккле, Г. Шіллінг дає ширше тлумачення феномену «міського республіканізму» «старої» Європи, вбачаючи в ньому політичний ідеал міщанства, який воно прагнуло реалізувати у боротьбі з територіальними володарями і державною владою, загальний принцип, модель демократичного устрою, які в практиці міського життя ніколи не мали однакової й завершеної форми⁸. Дослідник цілком справедливо вважає, що республіканізм був притаманним не тільки вільним та імперським містам, які в політичних теоріях XVI - XVII ст. ставились в один ряд із античними полісами, швейцарськими міськими кантонами, італійськими ренесансними містами-державами, а й малим та середнім містам, котрі впродовж пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу залишались підпорядкованим територіальним володарям⁹. Зникнення більшості міст із республіканської свідомості європейського суспільства, на думку дослідника, не означає, що вони не були активними учасниками змагань за демократичний, антимонархічний устрій. Розширене тлумачення республіканізму знайшло широке розповсюдження в сучасній урбаністиці, яка виходить із того, що певною мірою «республіканський устрій» був притаманний будь-якому західноєвропейському середньовічному місту¹⁰.

В останні роки тема комуналізму і «старого республіканізму» знайшла своє нове дихання в річищі нового методологічного і дослідницького напрямку історії «знизу», представники якого намагаються на противагу «державній» історії показати механізми самоорганізації суспільства, здатність невеликих спільнот, зокрема, міських і сільських

громад виконувати важливі функції організації економічного, соціального і політичного життя, правового регулювання¹¹.

Дослідники не безпідставно розглядають місто як попередника сучасної публічної держави, оскільки в ньому, де соціальна спільнота охоплює велику кількість людей, у громадському і політичному житті міжособистісні відносини відступають на задній план і не відіграють такої ролі, як у сільських громадах¹². Густота населення, конфліктність міського співтовариства, інтенсивність соціального й економічного життя на відносно вузькому територіальному просторі, взаємне переплетення інтересів окремих осіб та угруповань, їхнє прагнення до автономії в пануючому феодальному оточенні вимагали постійного регулювання усіх сфер життєдіяльності, забезпечення громадського порядку і захисту міщан¹³.

На відміну від пізньомодерної республіканської державності, об'єктом і суб'єктом якого стає індивідуум, громадянин, «старий» міський республіканізм базувався на колективістських підвалинах, на правах і свободах громад, соціо професійних співтовариств, корпоративних об'єднань. Його нормативні і цільові принципи, закріплені в міських конституціях і, зокрема, в магдебурзькому праві, полягали у забезпеченні внутрішнього громадського миру, злагоди, підпорядкованості приватних інтересів «загальному благу», утвердженні і захисті «привілеїв та вольностей», в першу чергу, права на життя і майно¹⁴.

Магдебурзьке право було свого роду ідеальною моделлю міського самоврядування, яка в реальному житті постійно зазнавала порушень, часто масового характеру, змін, доповнень і «реформацій»¹⁵. Дослідження підтверджують синкретизм міщанської правової свідомості: уявлення міщан про владу, право, суд, правосуддя базувались на складному переплетінні релігійних етнічних, правових поглядів, історичне походження яких досить різне.

На користь того, що міський суспільно-політичний устрій базувався на принципах республіканізму, свідчить те, що ідеї рівності щодо сплати податків і громадянських обов'язків, комунальних робіт, будівництва стін та укріплень, несення вартової служби та присяжного союзу міщан, були провісниками вчення про суспільний договір¹⁶.

В ідеальному варіанті, сформульованому в міських конституціях, законах і статутах, принцип рівності розповсюджувався на міське правління. Натомість практично всі міста переживали тривалі або короткочасні періоди олігархічного й авторитарного правління, порушення засад колегіальності, узурпації влади міщанськими елітами, що призводило до появи опозиції та опозиційного руху, в межах яких формувались і набували сили нові політичні угруповання.

В епоху раннього Нового часу спостерігається нова хвиля боротьби міст за свою автономію і зміцнення своїх комунально-громадських підвалин соціального, економічного і політичного життя. Боротьба за участь у міських урядах, за їхню демократизацію мала найрізноманітніші форми та особливості і була характерною рисою міських соціальних і релігійно-політичних рухів.

Натомість постає питання: як сталося, що нова хвиля комунально-громадського республіканізму завершується його крахом і відкриває простір для утвердження абсолютизму?

Пошуки відповідей на це питання, на наш погляд, слід шукати в протиріччях, якими наповнене міське життя раннього Модерну. Свої комунально-громадські засади міста активно обстоювали в релігійних, соціальних і політичних рухах XVI -XVII століть, намагаючись при цьому визначити своє провідне місце в системі монархічної влади, або розповсюдити республіканські принципи на всю країну.

У країнах Західної і Центральної Європи боротьба за автономію міст, зміцнення комунально-громадських засад і демократизацію міського правління у цей час зливається із релігійним рухом і стає важливою складовою європейської Реформації. Ідеї реформаторів про право релігійних громад визначати характер свого релігійного життя, обирати своїх пастирів, вимоги демократичного устрою нової релігійної організації були використані міськими громадами у боротьбі проти олігархічних угруповань. Ідентифікація релігійної та світської громад стає одним із каталізаторів розвитку міського республіканізму¹⁷. Прагнення міст до повного демократичного правління та автономії в окремих випадках призводило до нестандартних рішень і залучення для досягнення мети релігійних ідей і перетворень, які найбільшою мірою були співзвучні

із утвердженням незалежності від територіальної та центральної влади. У таких випадках громадсько-товариський дух, носієм якого стає церковна громада, і бюргерське самоврядування в галузі фінансів, складає основний напрямок розвитку міста до республіканської автономії¹⁸. Міські громади, керуючись ідеєю, що кожен мешканець незалежно від свого соціального статусу і звання повинен нести службу на благо всього міста, вели тривалу боротьбу за те, щоб духівництво, монастирі, дворяни, котрі мешкали на його території, виконували міщанські обов'язки.

Натомість, Реформація, посилюючи громадські основи міського устрою, вводить в нього руйнівний чинник: ідею особистої відповідальності людини перед Богом, її релігійну самодостатність, що дає їй право на емансипацію від будь-яких зовнішніх конфесійних і громадських структур. Тим самим закладався новий індивідуалістичний принцип побудови не тільки релігійного, а й політичного життя, який буде пізніше розвивати Просвітництво і новий європейський республіканізм. Індивідуалізм мав не тільки релігійне коріння. Найпослідовнішими його поборниками і теоретиками стають гуманісти, які формулюють ідею громадянина держави. Форма правління, монархія чи республіка, не мала при цьому особливого значення.

Трагедія комунально-громадського республіканізму полягала в його територіальній обмеженості та ізольованості - за умов розвитку підприємництва, ринкових відносин, несумісних із економічною автаркією, він нездатний був забезпечити і захистити інтереси міщан. Бюргерська еліта прагнула подолати це шляхом набуття міщанських прав тих міст, де були її економічні інтереси. Однак така практика була досить витратною, громіздкою і неефективною. Найадекватніше екстериторіальні інтереси могла задовольнити не міська громада, а регіональна або централізована держава. Ідея громадянина, підданого центральної влади, яка забезпечувала захист в економічних справах, ставала все більш привабливою, навіть незважаючи на те, що абсолютизм розглядав міщан не як громадян, а як своїх підданих, в чому слід вбачати прообраз формальної рівності перед владою.

Ефективнішою формою подолання обмеженості міського громадянства і укріплення владних функцій і повноважень міст стають міські союзи - напівдержавні об'єднання, які представляли серйозну республіканську альтернативу монархічно-ієрархічній державності. В межах таких об'єднань вирішувались питання спільної економічної політики, регулювання ринків збуту товарів, тарифів заробітної плати поденникам і робітникам, цехової солідарності у протистоянні підмайстрам. Найпотужніші союзи ставили за мету вплив на політику імперської і князівсько-регіональної влади, формування свого «лобі» у станових представництвах. Окремі з них в силу своєї специфіки зуміли створити своєрідне соціокультурне поле, в межах якого формувалась міщанська регіональна політика. Однак на початку XVI століття міські союзи, внаслідок аморфності свого управління і структури, починають все більше йти у фарватері політики могутніх територіальних володарів або імперської влади, які показують свою дієвість і більшу ефективність у вирішенні не тільки економічних, а й соціальних проблем.

Місто впродовж пізнього Середньовіччя і раннього Модерну знаходилося у конфлікті із зовнішнім владним оточенням, яке базувалось на ієрархічних васально-ленних відносинах, і намагалось посилити свій вплив на державні справи. Основою цього конфлікту було протистояння двох політичних культур: міської демократично-республіканської і феодално-ієрархічної, в межах якої існували свої станові демократичні принципи, на яких базувався регіональний, повітовий республіканізм і станове представництво. Послаблення позицій міського республіканізму значною мірою зумовлене занепадом «повітової», «земельної демократії» та її інститутів, які поступово витісняла центральна або князівська бюрократія.

Міський республіканізм будувався на договірному принципі влади, в той час як ідеологи монархічного правління активно культивували ідею його Божого походження. За таких умов як на заході, так і на сході Європи утверджується ідея державного суверенітету, інтеграції міст в централізовану державу, Божого, а не республікансько-договірного походження влади, авторами якої були Жан Боден і нідерландець Юстус Ліпсіус. Комунально-громадський республіканізм мав також своїх авторитетних теоретиків серед італійських гуманістів, публіцистів Голландії, Англії XVI - XVII ст., однак, їх програми виявились у більшості випадків на той час маргінальними.

По відношенню до територіальних, королівських та імперських володарів

республіканізм знаходив свій прояв у завоюванні та захисті правових, політичних, податкових, економічних та соціальних привілеїв, в політиці, спрямованій на встановлення широкої міської автономії, в утвердженні права на незалежність від центральної або регіональної влади навіть у питаннях зовнішньої політики. В правовій практиці це знаходило свій прояв у теорії договору, на основі якої міста і влада укладали угоди про взаємини та права і виступали як партнери. Правова система строго розмежовувала земельні міста і міста, що були підпорядковані центральній владі. Натомість на початковій стадії раннього Модерну вони перебували на одному рівні і майже не відрізнялись одне від одного. Пізніше, в умовах утворення територіальних держав у XVI - на початку XVII ст., відбувається руйнація цього відносно єдиного бюргерського світу.

Релігійно-політичні протиріччя і конфлікти, посилення соціальної нестабільності поглиблювали кризу «старого» міського республіканізму і сприяли утвердженню ідеї сильної централізованої влади, здатної навести порядок і вирішувати проблеми національного і екстериторіального характеру. Розбудова централізованого національного (Франція, Англія) або земельно-князівського правління, як це спостерігалось у Німеччині, супроводжувалась посиленням контролю за фінансовою діяльністю церковних закладів, переглядом й оновленням старого права, обмеженням повноважень міських громад, усуненням паралельних органів управління, «чужих» прав у межах своїх територій. Посилюється боротьба за політичне об'єднання, визначення кордонів між сусідніми державами, загострюються протиріччя навколо спірних територій та володінь.

Міський республіканізм впродовж століть сформував свою правову базу, основами якої були комунально-громадські принципи. За умов розбудови модерної державності, формування нових соціальних відносин, відбувається відродження римського права, яке санкціонувало приватну власність, давало підстави для утвердження абсолютної влади власника над своїми володіннями, не виключаючи при цьому підданих. Римське право, зокрема відомий *Corpus juris civilis* імператора Юстиніана, набуває нових доповнень, інтерпретацій та коментарів з метою посилення влади, центральних органів управління, збільшення кількості чиновників, військових найманців, що потребувало додаткових коштів і, відповідно, введення нових податків. Централізація влади диктувалась необхідністю вирішення нових проблем в економічній сфері, пов'язаних із становленням національних і світового ринків, розкладом середньовічного станового устрою, забезпеченням соціальної дисципліни нижчих верств населення. Усі ці проблеми були не під силу розпоршеним міським громадам, еліта яких першою вступає на шлях союзу із центральною національною або територіальною владою. До того ж римське право стало найадекватнішою формою правового забезпечення приватної власності та індивідуальних інтересів.

У ранній Новий час, коли бюрократична держава тільки починає формуватися, територіальні або державні володарі вбачали в містах носіїв певних владних функцій і змушені були погоджуватися на надання їм певної автономії, привілеїв та вольностей¹⁹. Натомість модернізація влади шляхом створення бюрократичних служб передбачала також визнання міста як носія інституційного розвитку, міських союзів з їхніми екстериторіальними інтересами і, водночас, послаблення регіонального «повітового» та міського республіканізму, зведення їх до рівня місцевого самоврядування²⁰.

У Східній Європі та в Україні у XVI ст. разом із пересуванням локаційної хвилі із заходу на схід відбувається поширення нової організаційної моделі міст із наданням поселенням правової автономії, тісно сплетеної з імунітетом громад, які виступали перед власником міст з реформами, що полягали у підтриманні міщанських ініціатив і товарно-грошових відносин. Натомість розвиток комунально-громадського республіканізму в цьому регіоні, його слабкість і занепад мали свої особливості.

В українських містах демократичний рух також мав своє релігійне забарвлення. Боротьба православного населення міст України за участь у міському самоврядуванні, за знищення переслідувань та обмежень в економічному, політичному та культурному житті набуває чітко означених форм релігійного протистояння католицизму. Релігійні війни і конфлікти в усіх регіонах Європи базувались на протистоянні «тиранам» і в багатьох випадках ставили за мету створення нового політичного устрою, який би не допускав утисків громади²¹. Однак православ'я не культивувало громадського устрою

своєї конфесії та емансипації особистості від церкви на зразок реформаційних вчень, а реформаційний рух протестантського гатунку в Україні не міг стати загальним і відігравати провідну роль. Відсутність сильного релігійно-громадського чинника, який, безперечно, послабляв республіканські змагання в українських містах, компенсувався участю міського населення в революційному русі середини XVII ст., прагненням до ліквідації іноземної влади, королівської та територіальної адміністрації, до утвердження нових демократичних принципів міського самоуправління і партнерських взаємин міст із державною владою²².

Прагнення до демократизації міського управління в Україні посилювалась національним чинником, боротьбою проти іноземної монархії, територіальних володарів та їх адміністрації, яка проходила різні стадії: від виступів проти окремих представників шляхти, воєвод, старост і підстарост у XVI ст. до масових змагань за широку автономію і національне визволення у наступному столітті. З початком Української революції XVII ст. навіть привілейована частина міського населення, яка раніше лояльно ставилась до королівської адміністрації і територіальних володарів, починає активну боротьбу проти них²³.

У своїх загальних рисах український національно-міський рух за автономію можна порівняти з боротьбою нідерландських міст у XVI ст. проти іспанського панування. Провідну роль у Нідерландах відігравали дві сили: міста з їх республіканізмом і дворянство, яке тяжіло в тих чи інших формах до нового національного монархізму. Однак високий ступінь урбанізації цієї країни, економічна могутність міст сприяли встановленню тут демократичного республіканського правління на старих комунально-громадських засадах.

Особливість України полягала у відсутності як впливових урбанізованих верств, на західноєвропейський зразок, так і політично консолідованого дворянства. За таких умов провідну роль відіграє третя сила - козацтво з його військово-демократичним республіканізмом. Козацький і міський республіканізм XVI - XVII ст. є двома різновидами старої європейської демократії, що базувалась на силі окремих спільнот, станів, громад, об'єднань, на захисті їхніх прав та привілеїв. Різноманітні форми міського самоврядування компенсували той очевидний факт, що стара шляхта і міщани були фактично усунуті від керівництва держави, яке залишилось в руках козацтва²⁴. Міста наполегливо обстоювали свої права і привілеї, прагнули поширити свою автономію в межах сильної козацької системи влади, інтереси якої часто розходились з інтересами міських громад. Наявність двох центрів республіканізму стає важливою перешкодою на шляху узурпації влади. До того ж магдебурзьке право попри різні оцінки його в історії української державності, мало значний вплив на законодавство, судовий устрій і життя козацької держави.

Натомість ця дихотомія створює значну небезпеку для існування незалежної сильної централізованої держави. За умов протистояння міст і козацької адміністрації, втручання останньої у справи міського самоврядування, міщани, користуючись широкими правами, що розповсюджувались на зовнішні відносини, шукали собі опори й захисту у московського уряду²⁵. Вільні «государеві міста»²⁶ в такому разі все більше ставали елементами централізованої держави і втрачали свій республіканський дух.

Усе вищесказане дає підстави стверджувати, що в епоху становлення і посилення централізованих держав, абсолютистських державницьких претензій центральної влади або територіальних володарів у роздібнених країнах, формування бюрократичної системи управління старий європейський республіканізм зазнає глибокої кризи і зводиться до рівня обмеженого місцевого самоврядування. Драматизм державницького розвитку другої половини XVI - першої половини XVII ст. полягав у глибокому протиріччі між претензіями міщанства на вольності та незалежність і зростанням їхнього загального інтересу в централізованій, національній або територіальній державності.

В епоху кризи абсолютизму і революцій, ідеологічною основою котрих було Просвітництво, формуються новий республіканізм, підвалинами якого були визнання автономії особистості, громадянина, суверенітету нації, утвердження ідеї суспільного договору й розділення влади на законодавчу, виконавчу й судову. Нові принципи були спрямовані не тільки проти монархізму, станової та політичної ієрархії, а й проти старого європейського міського республіканізму з його комунально-громадськими

принципами й структурами, що знайшли свій розквіт у вільних містах, містах-державках або міських союзах. Просвітницький проект не виключав традиції «старого» республіканізму, обмежуючи його функціями міського самоврядування, на які постійно зазіхала центральна або територіальна влада і бюрократія.

Джерела та література:

- 1 Borgolte M. Vor dem Ende der Nationalgeschichten? Chancen und Hindernisse fur eine Geschichte Europas im Mittelalter // Historische Zeitschrift - Bd. 272 - H. 3. - S. 595.
- 2 Ibid., S. 595.
- 3 Borgolte M. Vor dem Ende... S. 595-596; Borgolte M. Mittelalterwissenschaft im Zeichen der Pluraliterfahrung // Unaufhebbare Pluralitat der Kulturen Zur Dekonstruktion und Konstruierung des mittelalterlichen Europa /Hrsg. von M. Borgolte. - Munchen, 2001. - S. 6-7.
- 4 Степанков В.С. Українська революція 1648-1676 рр. У контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Український історичний журнал - 1997. - №1. - С. 3-21; Смолий В., Степанков В. Людина і епоха: 400-річчю Богдана Хмельницького присвячується. // Вісник НАН України - 1995. - № 9/10. - С.67-84; Наливайко Д. Козацька Християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). - К., 1992.
- 5 Blickle P. Komunalismus. Begriffsbildung in heuristischer Absicht // Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich / Red. A. Holenstein. - Munchen, 1991. - S. 5-38
- 6 Ibid., S. 5-6
- 7 Blickle P. Komunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus // Historische Zeitschrift. - 1986. - № 242. - S. 529-556.
- 8 Schilling H. Gab es im Spatmittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland eine stadtischen «Republikanismus»? Zur politischen Kultur des alteuropaischen Stadtburgeretums // Republiken und Republikanismus in Europa der Fruhen Neuzeit / Hrsg. H.G.Koenisberger. - Berlin, 1988. - S. 101-143; Schilling H. Aufbruch und Krise Deutschland. 1517-1648. - Berlin, 1994. -S. 64-65.
- 9 Schilling H. Aufbruch und Krise... S. 64.
- 10 Уваров П.Ю. Община горожан: структура и конфликты // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. - Т. 3: Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. - М. 2000. - С. 9.
- 11 Friedenbunrg R. Welche Wegscheide in der Neue Zeit? Widerstandsrecht, «Gemeiner Mann» und Konfessioneller Landespatritiasmus zwischen «Munster» und «Magdeburg» // Historische Zeitschrift - 2000. - Bd. 270. - H. 3. - S. 570-571.
- 12 Sander F. S. Feudalstaat und burgerliche Verfassung. Ein Versuch uber die Grundproblem der deutschen Verfassungsgeschichte. - Berlin, 1906. - S 53-54, 129, 135.
- 13 Isenmann E. Gesetzgebung und Gesetzungsrecht spatmittelalterlicher deutschen Stadte // Zeitschrift fur historische Forschung. - 2001. - Bd. - 28. - H. 1. - S. 5.
- 14 Дятлов В.А. «Общая польза» в немецком обществе XV - XVI вв. // Вестник Удмуртского ун-та. - 1995. - № 2. - С. 63-84.
- 15 Isenman E. Op. Cit., S. 17.
- 16 Рогачевский Ф. Л. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII - XVII вв. - СПб, 1996. - С. 133-134
- 17 Muller G. Reformation und Stadt. Zur Rezeption der evangelischen Verkundigung. - Wiesbaden, 1981. - S. 35.
- 18 Schilling H. Reformation und Burgerfreiheit. Emdes Weg zur calvinistischen Stadtrepublik. // Stadt und Kirche im 16. Jahrhundert /Hrsg. von B. Moeller. - Gutersloh, 1978. - S. 148.
- 19 Isenmann E. Gesetzgebung und Gesetzungsrecht spatmittelalterlicher deutschen Stadte // Zeitschrift fur historische Forschung. - 2001. - Bd. 28. - H. 2. - S. 258.
- 20 Blockmans W. Geschichte der Macht in Europa. Volker, Markte, Staaten. - Antwerpen, 1997. - S. 150 -152, 199.
- 21 Friedenbunrg K. Op. Cit., S. 567.
- 22 Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.) - К., 1975; Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства - Львів, 1990. - Вип. 42. - С. 24-41.
- 23 Компан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. - К., 1954. - С. 72.
- 24 Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII століття. - К., 1997. - С. 202.
- 25 Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2. - Київ, 1992. - С. 125.
- 26 Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. - К., 1963. - С. 145.

З ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

Василь Дубровський

●

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Підготовка до друку, передмова і примітки Олександра Коваленка

Відомий український історик Василь Дубровський прожив досить довге і сповнене важких випробувань життя. Народився він 19 травня 1897 р. у Чернігові, а помер 23 квітня 1966 р. далеко від Батьківщини у Річмонді, Віджінія, що у США. Між цими датами - навчання у Чернігівському духовному училищі, Чернігівській духовній семінарії та Ніжинському історико-філологічному інституті, робота в архівних і освітянських установах, навчальних закладах Чернігова та Харкова, арешт, ув'язнення і заслання до Забайкалля, активна участь у науковому та культурно-освітньому житті Харкова за років окупації, поневіряння в таборах для «переміщених осіб» у Західній Німеччині й, нарешті, переїзд до США, де В.Дубровський працював на музейній ниві й співробітничав з провідними осередками української еміграційної історіографії.¹ Наукові студії він розпочав ще на студентській лаві під керівництвом проф. Г. Максимовича, причому діапазон дослідницьких інтересів В. Дубровського був напрочуд широкий: історія України, архівознавство, музеєзнавство, тюркологія, політологія, історія США. Втім, доробок ученого і досі не зібраний до купи і не систематизований. До того ж значна частина наукових праць В. Дубровського, що з різних причин не потрапила на друкарський верстат, була втрачена під час арешту, заслання і воєнного лихоліття.² Неабиякий інтерес становить публіцистика В. Дубровського, а також вміщені на сторінках еміграційної періодики мемуари - справжні документи своєї доби. Варто зауважити, що їх фрагменти і одна з неопублікованих студій В.Дубровського - «Пожежа 1750 року в старому Чернігові» були нещодавно оприлюднені в журналі «Сіверянський літопис».³

Становлення В. Дубровського як науковця і педагога відбулося, на нашу думку, протягом 1919-1925 рр., проведених у Чернігові, куди він повернувся після закінчення вищої школи в Ніжині. Саме в Чернігові В.Дубровський започаткував цілу низку наукових проєктів, завершених вже у харківський період його життя. Чернігівський доробок енергійного початківця складається здебільшого з невеликих за обсягом публікацій на шпальтах місцевих газет і журналів. З - поміж них на особливу увагу заслуговує стаття «Проблеми історичного вивчення Чернігівщини», надрукована в часопису «Коммунистический путь», який протягом 1923-1925 рр. видавав Чернігівський губком КП(б)У.⁴ Це була, власне, чи не перша спроба відповісти на виклик часу, що владно висував нові вимоги перед регіональною історіографією, як і перед усією історичною наукою підрадянської України. Констатувавши здобутки дослідників минулого від О. Шафонського до Д. Дорошенка, В. Дубровський дуже стисло, але досить майстерно окреслив головні віхи багатоміркової історії краю і зосередив увагу на необхідності зміни пріоритетів у її подальшому вивченні. Йшлося насамперед про дослідження «класової боротьби й революційного руху», а також «матеріальної культури» у широкому сенсі цього поняття. На його думку, навіяну передусім марксистською методологією, студіювати необхідно «не біографії чи окремі анекдотичні події, а економічні підвалини і соціальні зміни на їхньому ґрунті». Тільки в такий спосіб, як гадав В. Дубровський, можна опрацювати «історію місцевого краю в

матеріалістичному освітленні». Крім того, він вважав за необхідне вивчати не тільки археологічні старожитності, а «всі пам'ятки матеріальної культури» аж до кустарних виробів і сільськогосподарських знарядь новітнього часу. Причому В. Дубровський стверджував, що такі масштабні завдання не під силу окремим дослідникам і закликав до об'єднання їхніх зусиль «шляхом заснування громадських наукових інституцій».

Ці сповнені молодечого запалу рядки засвідчують ейфорію, заручниками якої стала ціла генерація науковців і митців - будівничих українського відродження 20-х рр. минулого століття. Сподівання на порозуміння і компроміс з більшовицькою владою невдовзі розвіялись, а масові репресії проти української національної інтелігенції виявили справжнє обличчя тоталітарного режиму. Гірке розчарування очікувало і на В.Дубровського, але поки що він буквально випромінює оптимізм... Варто також зауважити, що В. Дубровський не обмежувався закликами, але й намагався долучитись до їх практичної реалізації як учений і організатор архівної справи та красзнавчих студій в регіоні. Втім, це вже інший сюжет, що заслуговує на спеціальне дослідження.

У додатку до публікації статті В. Дубровського вміщено три його листи до чільного українського історика тієї доби академіка М. Грушевського. Вони, зокрема, свідчать про досить міцні зв'язки між київським і харківським осередками української історіографії 20-х рр., а також про наполегливу роботу В. Дубровського над проблемами соціально-економічної та політичної історії України XVIII - XIX ст.

Листи В.Дубровського, що збереглися у складі особового фонду М.Грушевського у Центральному державному історичному архіві України в Києві⁵, друкуються згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням усіх лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. Скорочені слова в разі потреби доповнено без застережень, дещо модернізовано й пунктуацію. У примітках наведено стислу інформацію про осіб, установи та наукові проекти, що згадуються в листах.

Джерела та література:

1. Докладніше див.: Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. - К., 2001. - С. 122 - 140.
2. Биковський Л. Василь Дубровський (1897 - 1996): [Некролог] // Український історик. - 1966. - Ч. 1-2. - С. 95-96.
3. Дубровський В. Пожежа 1750 року в старому Чернігові / Підготовка до друку та передмова О. Коваленка і Т. Вороніної // Сіверянський літопис. - 1997. - № 6. - С. 154-166; Коваленко О., Курас Г. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові // Сіверянський літопис. - 1999. - № 1. - С. 148 - 155 (спогади В. Дубровського про перебування М. Грушевського в Чернігові влітку 1924 р.); Дубровський В. Уривки зі споминів / Публікація і передмова Г. Кураса // Сіверянський літопис. - 2000. - № 6. - С. 145 - 150; Дубровський В. Різдво шістдесят років тому / Підготовка до друку та передмова Г. Кураса // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 162 - 165.
4. Дубровський В. Проблеми історичного вивчення Чернігівщини // Коммунистический путь (Чернигов). - 1924. - № 6 - 7. - С. 100 - 102.
5. Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. 1235. - Оп.1. - Спр. 462. - Арк. 1-5.

Наукове вивчення історії Чернігівщини почалося ще в другій половині XVIII ст. Але крім книжок, що мають зараз тільки бібліографічне значення, та ще популярних компіляцій ми зараз не маємо нарису історії нашого краю, хоча такий був би дуже потрібним як для загального користування, так зокрема й особливо для шкіл.¹

Територію краю, який ми звемо Чернігівщиною, не слід обмежувати рамками сучасного адміністративного розподілу. Історичне вивчення її передбачає встановлення обсягу історично-етнографічної площі Чернігівщини, за яку взагалі вважають територію заселену, починаючи з VIII ст., сіверянами, цеб-то басейн рік Десни з Сеймом та Остром і Сули, і зв'язаними з ними в старі часи радимичами, що жили по річці Сожу, і вятичами, що мешкали по верхів'ях Оки, Угри і Жиздри. Треба тільки зазначити, що окраїнні землі, які в X - XI ст. зложилися в князівства Переяславське, Муромське та Рязанське, дуже слабо трималися свого осередку - Чернігова, і при першій нагоді відокремилися.

Але вже в ці часи Чернігів відігравав роль досить великого й культурного міста, яке мало свої торговельні шляхи, незалежні від київського «варязько-грецького»: по Сейму, Донцю, Дону сіверяне їздили до Тмутаракані і Візантії, по Десні вверх пробиралися за м. Брянськ у Суздальсько-Володимирські землі, по Десні, Сожу плили до Дніпра, а там пробиралися по Прип'яті на захід-у Галичину й Польщу і на північ до Литви. Вже 1024 року, коли Мстислав (будівник Спаського собору в Чернігові) подолав біля Листвена

Ярослава, Чернігівщина, об'єднавши всі землі по лівому боці Дніпра, зробилась незалежною системою князівств, яке становище було затверджено на конгресі князів у Любечі 1097 року.

В першій половині VIII ст. на території тодішньої Чернігівщини були такі культурні осередки, крім Чернігова, як: Остер, Лутава, Морівійськ, Сосниця, Сновськ, Новгородок, Брянськ, Вшиж, Карачов, Любеч, Мглин, Глухів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Курськ, Трубчевськ, Ольгов, Мезенськ, Новосиль, Дідославль, Козельськ, Гомій, Чичерськ, Білавіжа, Всеволож, Уненіж, Баруч, Бронькняж, Серебряний, Полкостен, Прилук, Переволока, Попаш, В'яхань, Лукомль, Римов, Саков, Лубно, Желни, Лтава й інші. Оселі Чернігівщини тягнулися аж до сучасного Харкова (м. Донець). Чернігівське велике князівство мало свою монетну систему (гривни чернігівські), свої внутрішні ринки з досить розвиненим торговельним господарством (головні - Чернігів, Новгородок, Брянськ), вело жваві торговельні зносини з іншими краями, мало свою окрему закордонну політику.

Після монгольської руїни (1240 р.) Чернігівщина на деякий час підупадає, а прилучившись у другій половині XIII ст. до Литви і розклавшись на три уділи (Чернігівський, Новгород-Сіверський і Стародубський), вона знову відгравала значну економічну роль в відносинах Півночі з Півднем, бо торговельний шлях з Московщини в генуезьку Кафу (в Криму) тягнувся по Десні й Дніпру. Тому Москва уперто змагається вирвати у Литви цей торговельний шлях, ведучи боротьбу за Чернігівщину на протязі XVI - XVII століть. На деякий час Чернігівщина робиться вузлом міжнародних суперечок Східної Європи. Звідси починають свої рухи на Москву самозванець Дмитро I, польська інтервенція під час «Смутного времени».

Козацька революція 1648 р. охопила також і «воєводство Чернігівське»: 30000 повстанців знищили тут владу польських панів і вигнали їх проводиря Ярему Вишневецького до Польщі.

Класова боротьба не вгамовується на Чернігівщині ні після прилучення до Москви (1654 р.), ні після «Чорної ради» в Ніжині (1663 р.), де козацька голота перевернула владу казацької старшини, ні у XVIII - XIX ст. в формі селянських рухів. На Чернігівщині, поділений на полки - Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, - відбувається низка важливих історичних подій: похід польського короля Казимира в 1663 р. аж до Глухова, вигнання московських воєвод у 1668 р., зрада Мазепи й війна з шведами 1709 р., у 1782 р. касується козацький адміністративний устрій, і замість полків Чернігівщина розподіляється на намісництва: Чернігівське й Новгород-Сіверське (по 11 повітів у кожному), а повіти Остерський та Козелецький переходять до Київського намісництва. Потім у 1796 р. вся Лівобічна Україна об'єднується у Малоросійську губернію з 5 провінціями по 4 округи в кожній. Тільки в 1802 р. Чернігівщина реформується в губернію з 12, а потім 15 повітами і існує в останньому вигляді аж до 1919 р.

З початком революційного руху Чернігівщина займає в ньому не останнє місце, бо дуже загострені аграрні суперечності викликають великі селянські повстання в 1860-х рр., 1904 - 1905 рр. В часи громадянської війни 1917 - 1919 рр. Чернігівщина стає ареною впертої боротьби між радянськими військами і повстанцями, з одного боку, і гетьманськими, німецькими, петлюрівськими, денікінськими, бандитськими лавами з другого.

Але не тільки в історичному відношенні Чернігівщина уявляє ще мало розроблене і досить цікаве поле для дослідження. Чернігівщина була заселена ще з часів кам'яного віку (археологічні находки біля с.Мезін, с.Вишеньок, с.Виползова, м. Чернігова та багато інших.), палеолітичної, неолітичної трипільської доби. Досліди проф. Самоквасова, який на протязі майже 40 років розкопав на Чернігівщині біля 300 поганських похоронних курганів сіверян, реконструювали цілком їх матеріальний побут, світогляд і етнографічні прикмети. А зареєстровано ним цих курганів більше 1000. Незарахованих реєстрованих лишається, без сумніву, ще більше. Треба згадати про досліди останніх років проф. І.В. Моргилевського по вивченню архітектурних пам'яток домонгольської доби в Чернігові (Спаський собор XI ст. і Єлеська церква XII ст.), які ведуться вже 2 роки і мусять продовжуватися далі.

Зазначивши, який цікавий об'єкт для наукового дослідження уявляє Чернігівщина в історичному відношенні, підкреслюю основні напрямки нашого вивчення її, які вимагаються сучасним ментом і станом суспілезнавчих наук. Перед нами зараз стоять

дві головні проблеми: 1) вивчення класової боротьби й революційного руху; 2) дослідження матеріальної культури з найстаріших часів - в умовах і межах місцевого життя. Матеріалом для першого завдання є величезні й дуже коштовні архівні фонди XVII - XX ст., які мають у розпорядженні Чернігівського губернського історичного архіву, окремі збірки документів у Литовській Метриці (Московський архів бувшого Міністерства юстиції), в Київському архіві давніх актів (бувчий Університетський), у Харківському центральному архіві (справи часів Гетьманщини), Рум'янцевський опис (у Ленінграді, Києві, Чернігові), окремі рукописні джерела (літопис Л. Боболінського, плани міст, грамоти, юридичні акти і т. і.).

Головними моментами цієї праці будуть: походження і розвиток кріпацтва на Чернігівщині, землеволодіння і аграрне питання; зріст, міграція і соціальне розслоєння населення по ревізьких сказках; оподаткування населення; розвиток сільського господарства, торгівлі, ремесл і промисловості; класова боротьба (головним чином селян з поміщиками); реакційна роля духівництва; розвиток міст і історія цехів; історія революційного, професійного руху і радянського будівництва.

Оскільки нам потрібно вивчати не біографії чи окремі анекдотичні події, а економічні підвалини і соціальні зміни на їхньому ґрунті, то це можливо тільки на підставі масового індукційного дослідження і узагальнення однотипних явищ певної доби. Тільки таким шляхом можна збудувати історію місцевого краю в матеріалістичному освітленні.

Що торкається до другого завдання, то не можна його обмежувати тільки доісторичними часами і суто археологічними дослідженнями. Потрібно вивчати всі пам'ятки матеріальної культури від старої буси, черепка, монети, старої будівлі (домонгольської, барокової) до ближчих хронологічно до нас речей - народні кустарні вироби, примітивне сільсько-господарче знаряддя, різні побутові речі тощо. Тільки на підставі вивчення продукційної техніки минулого й сучасного життя ми можемо скласти певне матеріалістичне уявлення розвитку нашого краю і керувати ним.

У обох цих випадках, як справа вивчення історико-культурних матеріалів, так і постулятивна до неї справа виявлення (реєстрації) й охорони від загиби цих джерел до історії населення Чернігівщини, не під силу стає при сучасному стані науки окремим дослідникам. Треба провадити її колективними зусиллями, притягнувши до цього найбільш освічені кола радянського громадянства шляхом заснування громадських наукових інституцій, гуртків, товариств тощо. Державні наукові інституції, як Губарх і Губмуз, тільки на добре можуть скористуватися з цього.

І Нагадаємо такі головні матеріали, як: Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание - К., 1851; Багалей Д. История Северского княжества. - К., 1882; Голубовський П. История Северной земли - К., 1882; Домбровский В. Очерк Черниговской области в древнее и новое время. - К., 1846; Зотов Д. О Черниговских князьях по Любецкому синодику. - СПб., 1892; Русов А. Описание Черниговской губернии. - Т. I. - Гл. I; Верзилов А. Краткий исторический обзор г. Чернигова и управление в нем. - Чернигов, 1901; Иренин. Черниговщина. - Чернигов, 1918; Дорошенко Д. Коротенька історія Чернігівщини. - Чернігів, 1918. Крім того є матеріали, розпорошені по періодичних виданнях («Черниговские губернские ведомости», «Земский сборник Черниговской губернии», «Труды XIV Археологического съезда», «Труды Черниговской ученой архивной комиссии») і загальних працях (Лазаревский А. «Описание Старой Малороссии» - Т. I - II і інш.). Є статті і замітки до історії окремих міст і місцевостей Чернігівщини (Новгорода-Сіверського, Седнева, Кролевця та інш.).

Додаток

Листи В. Дубровського до М. Грушевського

№ 1

26.VIII.1927

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Щиро дякую за Вашу ласкаву відповідь. Отже буду готуватися до своєї доповіді 20.X. на засіданні Історичної секції.¹ Чи треба виготовити тези й оскільки детальні? За який термін до засідання треба їх подати?

За пропозицію друкувати в Записках також дякую і приймаю цю пропозицію. Але ж про це доведеться порадитися вже після моєї доповіді, бо може що-небудь прийдеться доповнювати чи змінити. За гонораром я не женуся, - для мене буде досить, коли Ви згодитеся

прийняти «Д. Апостола»² в рукописному вигляді і передрукувати його за рахунок секції, бо для власної кешені передрук 20 аркушів був би занадто великою витратою.

Грошова допомога на передрук матеріалів про селян доби кріпацтва³ дуже допоможе мені і, головне, прискорить цю справу. Але перед тим, як прохати від Вас цих грошей, я хочу подати Вам декілька копій цих документів і одержати від Вас поради та вказівки, як найліпше зробити їх передрук (можуть бути варіанти), щоб найдоцільніше витратити ці гроші. Розмір тому можна зробити ad libitum (чи 1782-1800 р., чи 1782-1825 р., чи 1782-1861 р.; чи всі судові установи, чи частину їх і т.п.). Вступна стаття, безперечно, треба, - можна 11/2 - 3 арк. Гадаю у вересні погодить цю справу з Вами і коли будуть гроші на передрук, то за зиму можна цей том виготовити.

З щирим привітом В. Дубровський

Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 462. - Арк. 1-2.

№ 2

2.X.1927 Одеса

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Несподівана службова командировка на три тижні примушує мене прохати Вас відстрочити мою доповідь, що передбачалася на 20.X., на листопад. Отже, не гнівайтесь за це дуже на мене. Про Ваші розпорядження прошу повідомити через С.В. Глушко.⁴

З щирою пошаною В. Дубровський

Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 462. - Арк. 3.

№ 3

8.XII.1927

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Сьогодні Федір Яковлевич Савченко⁵ сказав мені, що 15.XII засідання Історичної секції не буде, бо воно повинно бути 8.XII (сьогодні); знову через два тижні, цеб-то 20. XII.

Між тим Сільвестр Васильович⁶ і в Києві своєму, і пізніш, коли він приїздив сюди, казав, що на 15.XII. призначається засідання Історичної секції з моєю доповіддю про Д. Апостола.

Отже, прошу Вас сповістити про дійсний день засідання Історичної секції. Коли мені треба прийхати для доповіді. Коли дійсно засідання перенесено на 22.XII - для мене це краще.⁷ Моя робота зараз передруковується. Передруковано - Вступ і 1-шу главу - 106 стор., друкується 2 і 3 глави, що матимуть до 250 стр. Робота на 50 % зроблена, але чи встигнуть закінчити передрук до 13.XII (день можливого від'їзду) - не знаю.

Отже, прошу вибачити за турботи.

Будь ласка, сповістіть.

З щирою пошаною В. Дубровський.

Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 462. - Арк. 4-5.

Примітки

1. Історична секція колишнього Українського наукового товариства у Києві - реанімована зусиллями М. Грушевського науково-громадська організація при Історико-філологічному відділі Всеукраїнської Академії наук, що функціонувала на засадах автономії та об'єднувала співробітників академічних установ, викладачів вищих навчальних закладів, архівістів і музейних працівників Києва й інших міст України.

2. Студіювати діяльність гетьмана Д. Апостола В. Дубровський розпочав ще за років навчання у Ніжинському історико-філологічному інституті під керівництвом Г. Максимовича. Згодом він підготував ґрунтовну працю «Данило Апостол і його гетьманство», рукопис якої загинув у роки Другої світової війни.

3. У середині 20-х рр. В.Дубровський плідно вивчав аграрну історію і в 1925 р. захистив дисертацію на тему «Селянські рухи на Україні після 1861 р.» (науковий керівник - Д. Багалій). Водночас він готував до друку збірник документів у двох томах під робочою назвою «Акти про кріпаків», подальша доля якого не відома.

4. Глушко Сильвестр Васильович (1896-1961) - історик, співробітник Науково-дослідної кафедри історії України в Києві, яку очолював М. Грушевський, репресований у 30-х рр.

5. Савченко Федір Якович (1892 - після 1938 р.) - історик, один із найближчих співробітників М. Грушевського, репресований у 30-х рр.

6. Див. примітку 4.

7. За свідченням самого В. Дубровського, доповідь «про політичні відносини України й Росії за часів гетьмана Апостола» на засіданні Історичної секції ВУАН він виголосив у 1928 р.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Юрій Мицик

●

ЛИСТИ Б. ЖУКА ДО МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ОГІЄНКА)

Борис Жук (1878–після 1955 р.) - відомий український археолог та мистецтвознавець, спеціаліст у галузі історії українського народного мистецтва, автор ряду праць про українські вишивки, тканини й кераміку. Ще зі студентської лави зацікавився українською минувиною під впливом проф. В.Б.Антоновича. У 1898 р. на Археологічному з'їзді у Києві він познайомився з проф. Дмитром Яворницьким і здійснив подорож на дніпровські пороги та місця Запорозьких Січей, у 20- х роках ХХ ст. На той час Б.Жук викладав у вузах Києва, а з 1938 р. став професором Київського театрального інституту, заступником директора музею Українського народного мистецтва. У Києві він перебував і під час Другої світової війни, а у 1943 р. виїхав на Захід, опинився в Австрії, потім у Німеччині. Після закінчення війни тривалий час перебував у таборах для «ДіПі» (переміщених осіб). Будучи в похилому віці, він не міг розраховувати на швидкий виїзд до США чи Канади, тому надовго затримався у цих таборах. Ще на початку 50-х років він жив у одному з цих таборів у Бад Гофбурзі.

Саме на цей період припадає встановлення контакту між Б.Жуком та митрополитом Іларіоном (в миру - проф. Іваном Огієнком - видатним українським церковним та науковим діячем, міністром освіти УНР). Митрополит Іларіон (1882-1972) в той час був митрополитом Української Православної Церкви в Канаді (тоді вона називалася Греко-Православною), жив у Вінніпезі, видавав часопис «Наша Культура» (1951-1953), з листопада 1953 р. - «Віра й культура», прагнув залучити до співробітництва в них українських науковців, що опинилися на еміграції. В цей час митрополит писав книгу про хрест (1) і потребував консультацій з науковцями, що було особливо важливо в умовах гострого браку необхідної літератури. Через посередництво якогось спільного знайомого-мистецтвознавця митрополит встановив контакт з проф. Жуком, і між ними зав'язалося листування, яке перервала тільки смерть професора. Листи Б.Жука до митрополита Іларіона збереглися у багатому особистому архіві останнього. Цей архів є нині одним з фондів Архіву Консисторії УПЦ в Канаді, у Вінніпезі. Нам вдалося ґрунтовно попрацювати там у 1999 і 2004 рр. і виявити листи проф. Жука, які, здається, збереглися усі. Водночас листи-відповіді митрополита, копії з яких звичайно робив педантичний у цьому питанні їхній автор, або принаймні чернетки чомусь не збереглися, за єдиним винятком. Нами були зроблені ксерокопії цих документів і ряду інших, привезені в Україну і нині готуються до друку окремою книгою.

Нижче пропонуються тексти згаданих листів обох вчених. Відзначимо, що у листі № 8 проф. Жук обіцяє прислати митрополиту Іларіону свою статтю-спогад з описом подорожі на дніпровські пороги та до Нікополя, тобто району Запорозької Січі. Наступного року він виконав обіцянку: серед листів знайшовся машинопис статті Б. Жука «Поездка на днепровские пороги и Запорожские Сечи» на 20 стор., скорочений варіант якої було видруковано на сторінках київського журналу «Україна» у 20-х роках. З огляду на значний огляд цієї статті і те, що вона стосується все ж Південної, а не Сіверської України, ми не наводимо тут її текст.

Листи Жука цінні вже тим, що розповідають про долю частини його колекції

української старовини, яка була вивезена до Німеччини, і про її склад. Вони є яскравим свідченням систематичного нищення компартійною владою і релігійних реліквій, і унікальних пам'яток українського народного мистецтва. Дуже важливими є дані і про комплекс церковних речей, подарованих, за твердженням Жука, одній з переяславських церков сестрою гетьмана Івана Мазепи наприкінці XVII ст. Варто дещо уточнити. У гетьмана Мазепи була сестра Олександра, яка тричі брала шлюб, а після 1694 р. переїхала до матері - ігумені монастиря свв. Флора та Лавра і прийняла чернецтво. Серед рідні гетьмана по жіночій лінії були черниці (мати, тітки, сестра, племінниця), але про сестру Олександру як про черницю відомо найменше. Свідчення Жука дають підставу вважати, що по смерті матері гетьмана Мазепи - ігумені монастиря свв. Флора і Лавра її дочка Олександра теж була ігуменею даної обителі. Дані про її багатий подарунок збережені завдяки листам проф. Жука, який у свою чергу посилався на розповідь переяславського священника та інвентарну книгу храму. Дуже цінною є також згадка про те, що митрополит Іларіон купив частину цієї колекції, в усякому разі покровець («воздух», «воздушок»), яким покривають чашу й дискос із Святими Дарами, і що його треба шукати у Вінніпезі. Нам з люб'язного дозволу було дозволено оглянути кімнату, де зберігаються речі для майбутнього музею митрополита Іларіона. На жаль, серед тих покривців, котрі були у відкритій експозиції, не вдалося знайти подарованого сестрою Мазепи, а шукати в запакованих ящиках фондів не було змоги. Сподіваємось однак, що з часом ця унікальна річ буде знайдена. Листи проф. Жука проливають додаткове світло на історію української еміграції, зокрема, в них (№ 1) згадується Валентин Шугаєвський (1884-1966), історик, нумізмат і археолог, уродженець Київщини, який завідував відділом української старовини Чернігівського державного музею у 1917 р., досліджував грошовий обіг на Чернігівщині у XVII - XVIII ст. З 1943 р. він перебував на еміграції, спочатку проживав у Німеччині, а з 1949 р. - в США, був автором ряду цінних досліджень, зокрема, таких як: «Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии» (1915), «До грошового обігу Чернігівщини XVII в.» (1928)/

Слід відзначити, що листи проф. Жука писані нерозбірливим почерком, до того ж його українська була далека від досконалості, подекуди захарачена русизмами, вживаються слова й вирази, непритаманні українській літературній мові, що ускладнило прочитання тексту. Ті слова, які не вдалося прочитати, взяті нами у круглі дужки та позначені зірочкою таким чином: (...)*. Підкреслені в тексті місця означають ті фрагменти, які були підкреслені митрополитом червоним олівцем. Лист № 2 містить у собі малюнок хреста, а малюнок № 3 - ризи (фелонь) та спитрахилі, подарованих сестрою Мазепи до храму. Ці фрагменти позначені нами двома зірочками (**).

Примітки:

1) Дана книга вийшла тільки у 1955 р.: Митрополит Іларіон. Хресне знамення. Богословсько-історична студія. - Вінніпег, 1955.

* * *

Тексти листів проф. Б.Жука до митрополита Іларіона

№ 1 (від 7.10. 1951)

«Ваше Високопреосвященство!

Один з моїх друзів мистецтвознавців переказав мені, що Ви, Високопреосвященніший Владико, цікавитесь питанням стародавньої формою (так -Ю.М.) нашого українського хреста і надрукували за цим питанням роботу. Я теж цікавлюсь цим питанням та написав і дав Р. Josaphat Skruten OSBM у Римі до друку свою роботу «Хрести та образки Великокнязівської доби». Якщо можливо, не відмовте надіслати мені Вашу роботу, а я як вийде з друку моя - надішлю Вам, Владико, свою.

Працюючи в галузі вивчення мистецтва і проживаючи усе моє життя (довгеньке - 74 роки) на Україні, я зібрав велику збірку стародавніх українських пам'яток мистецтва. Завдяки війні пошти вся моя збірка загинула і залишилась невелика кількість українських речей, які я хочу продати.

Можливо ці речі можуть, Владико, Вас зацікавити. Так, є у мене такі речі: 1)Збірка тільних хрестів Великокнязівської доби. 17 експонатів, з них 9 енкалпійонів (три з обома половинками). Розмір більшого 8 вертикальне і 6 1/2 см. горизонтальне перехрестя. Додаю 4 фото, з яких ч. 1 та ч. 2 (ч. на звороті). Снято зі строго ідентичних екземплярів. На жаль, не маю ні одного фото з енкалпійона. Деякі хрести забруднені землею та я не хотів їх чистити, щоб не пошкодити патіни. 2) Козацькі шовкові пояси XVIII стор[іччя].

3) Клад XII стор[іччя] - срібні ювелірні речі, які знайдено у Києві. 4) Збірка 26 примірників] срібних гудзиків XVII - XVIII ст[оріччя]. 5)Збірка бинд XVIII - XIX (першої 1/2) ст[оріч] у кількості 285 зразків. 6) Збірка - 100 екз[емплярів] срібн[ого] мережива XVIII ст[оріччя]. 8) Воздух, вишиваний сріблом та шовком XVII ст. подарунок сестри гет[ьмана] И. Мазепа з виображенням 4 архангелів. У Переяславі гет[ьман] Мазепа збудував церкву і до цієї церкви його сестра подарувала ризу, епитрахиль і цей самий воздух. 9)Воздух вишиваний шовком та сріблом XVIII ст. 10) Покров вишиваний сріблом XVIII ст[оріччя] (печатки). 11) Вишивки від підрядчиків, вишито шовком XVIII ст[оріччя]. 12) Хустка червоного шовку вишивана сріблом XVIII ст[оріччя]. 13)Панагія срібна з емалью виображення Богоматері вирізано на сріблі XVI - XVII ст[оріччя]. 14) Вишивка сріблом - Богоматір, по боках її два архангела та по два апостола. Німб Богоматері з перлів, по краях лучи Правди. Вишивка круглої форми діам[етром] 28 см. XVII ст. Виключно чудова робота. Унікаум. 15) Вишиване сріблом різдво Богородиці особливої форми XVIII ст. 16) Вишив[ане] сріблом виображення Господа з сер[едини] XVIII ст. 17) Випадкові знахідки на Київщині - срібні сережки, браслет, вісочні кільця IX - X стор. 18) Сталеві ложки срібні (з них 2 чайні) - 14 екз[емплярів] XVI - XVII ст. Одна за датою (?) 1592, а друга з датою 1701 рік. Одна роботи київського майстра Сазонта -XVII ст. У більшості ці ложки знайдено укладах.

Добре знає мене і мої речі проф. В. Шугасівський, який проживає у Нью-Йорку. В мої великі роки со мною усе може бути і тому я хочу, поки ще живий, щоб наші українські пам'ятники попали б не куди-небудь у чужі руки, а до наших люблящих, а з другого боку сучасне життя на чужині з неможливістю заробити вимагає ліквідацію речей. Повинен сказати, що в сучасний час завдяки закриттю церков в СРСР загинули досконально усі церковні пам'ятники мистецтва завдяки тому, що як закривали церкви - усі речі відправляли до економічного відділа ГПУ на вижиг з них срібла. Загинули найрідчайші експонати, а церкви і були збереженнями їх. Взагалі треба сказати, що ті речі, що збереглися, з'являються дуже рідким випадком.

Простіть мене глибокоповажний Владико, що я заважаю Вас моїм листом.

Прошу Вашого благословення і молитви.

З глибокою пошаною до Вас

Проф. Б.Жук.

7/X[19]51.

16 Bad Homburg

Kirdorf Baracken

Germany.»

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпез).- Ф. «Архів митрополита Іларіона». -На початку листа стоїть штамп митрополита Іларіона «ОСТ 15 1951».)

№ 2

(від 28.11.1951)

«28/XI.[19]51.

Ваше Високопреосвященство!

Вибачте мене за те, що не зразу відписав на Вашого, Владико, ласкавого листа і не подякував Вас за Вашу книгу о хрестах, яку одержав. Ваш лист та книга застали мене якраз у розвитку моєї хвороби - запалення легень, яку я ще не конче переіміг. Якби не (...)*, то навряд чи мені прийшлося писати цього листа. Ще й далі т0 не прийшла у норму і почуваю себе не дуже. В підтвердження Вашої думки, Владико, відносно підніжки (?) перехрестя, я можу Вас сказати, що Акад[емік] Біляшівський, коли розкопував городище Княжу Гору (біля Канева), то знайшов два коштовних хреста такої форми**. За ці розкопки є статті Біляшівського з малюнками у Київови (так - Ю. М.) літописі. Крім того року 1911 я купив у Києві, з клада, якого було знайдено біля Десят[и]н[ної] церкви (клад був дуже великий, багато було золотих речей): два золотих колта, т. зн. (?) золотий перстень. Колти передано мною до Київськ[ого] Укр[аїнського] Музею, а перстень я залишив собі, він є і досі у мене. Перстень чудової роботи, має на обідку вирізаний з альманії (?) на хрест такої самої форми, як з Княж[ої] Гори. Цей перстень безумовно візантійської роботи, як я гадаю, подарунок візантійського патріарха або імператора Київській Вел[икій] княгині, бо перстень мав вигляд жіночого. У (...) * він подарений близько від хрещення Русі, бо має хрест. За цей перстень та ще деякі речі я написав роботу (з малюнками) і надіслав її проф. П. Курінному до Мюнхена для друку. Як

хрести з Княж[ої] Гори відносяться до X - XI ст., так само цей перстень с хрестом не пізніше XI сторіч[чя]. Я гадаю, що цей клад належав до Вел[ико]князівської сім'ї, бо його знайдено біля того місця, де був князівський терен (біля Десят[инної] церкви), а по - друге тому, що він був дуже великий. Що саме так було - не знаю, бо робітники, які знайшли клад, розібрали його на руках, а ці два колти та перстень у них купив підрядчик, у якого я купив. Після моєї хвороби я прийшов до висновку, що дуже скоро мені прийдеться покинути цей світ і я рішив продати усю мою збірку хрестів (X - XII стор.), яка у мене є 9 7 шт., половина з них енкалпіони, є (...) * та штук 5-6 також тієї доби. Цю збірку я збирав усе моє життя і такої збірки безумовно не має ні один музей З[ахідної] Європи. Я гадаю, що і на Україні немає, бо збірка хрестів була у Лаврському музеї, але її не вивезли і вона загинула. Не хтві я її продавати, я її дуже люблю, але боюсь, що все загине після моєї смерти. Хочу за усю збірку велику кількість грошей - 2 тис. дол. і навряд знайдеться у Канаді такий аматор, щоб дав такі гроши. На підставі її я написав роботу, яку до цього часу ще не одержав з Риму. Я писав туди, але щось не маю відповіді.

Ви, Владико, просили зазначити ціни на мої стародавні українські речі; хоч мені і важко, я дуже ослаб після хвороби, але спробую це зробити.

Ч. 1 - збірка хрестів - зазначена вище.

2 - козацькі шовкові пояси - вишневого, зеленого і частина червоного кольорів з сріблом запонки (?) кінцями, а ще один також цілий червоного кольору - з квітами на кінцях. За такі пояси є моя друков[ана] робота - у Арх[еологічному] Збір[нику] за [19]31 рік. Ці пояси я рахую 120 доларів і додаю до них частини поясів. Пояси я зібрав на півдні Полтавщини у 1901-4 роках. Тоді вони були дуже рідкі, а зараз нічого і думати їх знайти, бо вони лишилися і тоді тільки по церквах, а зараз і церков немає.

3. - Клад XII ст. складається з сребн[их] ювел[ірних] речей - гудзики, буси, 1/2 браслета. Загальна вага біля 200 гр. - 60 долар[ів].

4.- Збірка срібн[их] гудзиків XVII та XVIII ст. - 26 прим[ірників] - 15 дол[ярів].

5.- Збірка бинд (народні)- 290 прим[ірників] -75 дол[ярів].

6.- Збірка зразків срібн[ого] мережива XVII та XVIII ст. - 100 прим[ірників] - 100 дол[ярів].

7.- 4 народн[их] рушника XVIII ст., вишиван(...)* з чудовим вишиванням. Знайдено на півдні Полтавщи[ни] у 1901-4 р. -75 дол[ярів].

8.- Воздух сестри гет[ьмана] И. Мазепи з виображ[енням] 4 арханг[елів], вишиван[их] сріблом -30 дол[ярів].

9. Воздух вишив[аний] шовк[овий] та срібн[ий]. XVIII ст. - 15 дол[ярів].

10. Покров вишив[аний] срібл[ом] XVIII ст. - 15 дол[ярів].

11. Вишивки від підрясників XVIII ст., вишив[ані] шовком * - 120 дол[ярів].

12. - Хустка шовкова, вишив[ана] сріблом XVIII ст.-10 дол[ярів].

13.-Панагія срібна з виображенням Б[ожої] М[атері] - XVI - XVIII ст. -12 дол[ярів].

14.- Вишивана срібл[ом] Б[ожа] М[атір] XVII - 100 дол. Унікум.

15 - Вишиван[е] сріблом овальної форми Різдво Б[ожої] М[атері] - XVIII ст. - 15 дол[ярів].

16 - Вишивка виображення Господа XVIII ст. -10 дол[ярів].

17.- Випадкові знахідки на Київщині. Срібні сережки, браслет, вісочні кільця - IX - X стор. - 20 дол[ярів].

18 - Столові срібні ложки XVI та XVII ст. - 350 дол.

Я придержувався тих самих №№, що були зазначені у моєму першому листі.

Гадаю, що ціни зазначив невисокі, тим більше, що таких речей зараз немає -загинули.

*)6 вишивок: 1)200 x 22 см. 2)130 x 45 см. 3)110 x 40 см. 4) 38 x 35 см.; 5)40 x 40 см. на шовку 6)55 x 55 см. на шовку, але зшиваний.

Від усього серця дякую Вас, Владико, за заклики до співробітництва у Вашому місячнику. Як одужаю конче і закінчу роботу, що почав - напишу до місячника невеличку статтю. Шкода, що тої праці завжди вимагають малюнків, а без них не можна.

Прошу, Глибкоповажний Владико, Вашого благословення і молитви.

Усім серцем прихильний до Вас Ваи Б.Жук.

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег).- Ф. «Архів митрополита Іларіона». -На початку листа стоїть штамп митрополита Іларіона «DEC 25 1951».)

№ 3

(від 3.01.1952)

«Ваше Високопреосвященство!»

Поздравляю Вас зі світлим Святом Божого Народження та з наступним Новим Роком і дай Вам Господь Бог благополучія та здоров'я. Вашого ласкавого листа від 24/XII одержав, як само було в цілості і те, що було в середині. Пакунок з воздухом та панагії я засадовив і мені хотілось надіслати його Вам, Владико, повітряною поштою, але це коштує дуже дорого і тому я його надіслав 2/1 - звичайної. Звичайна пошта йде приблизно дня 3 - тиждень т[аким] ч[ином] біля двадцятого січня пакунок буде у Вас.

Коли я у 1905 році у м. Переяславі на Полтавщині обстежував церкву, збудовану гетьм[аном] И.Мазепою, то мені батюшка показав речі, епітрахіль та воздух, як подарунок сестри гетьмана.

Я попросив батюшку показати мені інвентарну церковну книгу, що він і зробив. І там я прочитав, що дійсно це подарунок на час освячення новозбудованій гетьм[аном] И. Мазепою церкві сестри гетьмана. Риза, епітрахіль

Риза

Епітрахіль

та воздух були зроблені з одного червоного коліра аксамиту і були дуже багаті На епітрахілі були сріблом вишивані апостоли, а німби були з рясних перлів, так само і епітрахіль, на неї було по два в ряд вишивані святи апостоли. Німби святих на епітрахілі, так само, як і на воздухі, були без перлів.

Увесь комплект був виключно багатий. Воздух не подобався батюшці, бо він погано складався і тому погано покривав дари і тому він його після моїх великих прохань і грошей віддав мені. Це все я можу підтвердити окремим свідоцтвом та моїм власним підписом.

Я дуже радий, що Ви, Владико, придбали цей воздух - тепер він в наших українських руках. Тут були покупці - німці, цікавились старовиною, але я їм заявив, що воздуха не продаю.

Крім того, що він пов'язаний з історичною людиною, він дуже характерен для XVII стор. за технікою вишивання (низьке (?) шитво), обличчя вишивані, а не мальовані (?) (що головніше для XVII ст.) і потім як бахрома, якою обшиті края. Викладаючи студентам ознаки часу роботи - я завжди їм демонстрував цей воздух.

Що стосується панагії, то я її купив випадково і за її датировку нічого не можу сказати. У неї дуже характерно вушко для ланцюжка - куб, у якого зрізані кути. Такі самі вушка бачимо на енколпіонах. Вашу працю про «Трираменного хреста» давно отримав і цілком погоджуюсь з Вашим, Владико, висновками. У попередньому листі я Вам писав за хрест на перстні, що у мене і за кам'яний хрест, що його викопав Біляшівський на Княж[ій] Горі біля Канева - вони також підтверджують Ваши висновки. Як важко зараз з видавництвом. Лежить у мене велика праця - «Український килим»; мабуть з моєю смертю загине.

Прошу, Глибокоповажний Владико, Вашого благословення і молитви.

Усім серцем прихильний до Вас

Ваш Б.Жук.

3/1.[19]52.»

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег).- Ф. «Архів митрополита Іларіона». -На початку листа стоїть штамп митрополита Іларіона «JAN 10 1952».)

№ 4

(від 15.01.1952)

«15. I. 52.

Ваше Високопреосвященство!

Велика Вам подяка за Ваші побажання - Дуже важко жити! -Умови життя важкі, ніби є і помешкання, хоч і в бараці, але окрема кімнатка, не холодно, бо восені у лісі назбирав горючого. Дровами назвати їх не можна, бо це хмиз, але тепло дає. Біда, що мої усі книжки вкрадено у Відні, як рівно з ними загинули також написані і готові до друку праці за питаннями українського мистецтва. Листа Вашого, Владико, від 10/1 одержав у повній збереженості, за що щиро дякую.

Відносно воздуху я можу сказати таке: завжди коли я щось бажав не забути, то вкладав в придбану речь цидулку - так само було і з воздухом. В нього було вкладено і пришпилено записку, що я сам написав ще тоді, як одержав його «робота сестри гетьмана Мазепи». Ця записочка збереглась і до цього часу. Написав я її зі слів батюшки, який дав

мені його. Не пригадаю дрібниць на підставі чого мені сказав батюшка - давненько це діло було - 50 років тому. Але я так записав - означає, що якісь підстави були.

Як звали сестру гетьмана - я забув. Знаю, що сестра гетьмана була ігуменя Флоривського монастиря у Києві, який тоді містився проти Святої брами Лаври, де згодом збудуван був арсенал, а монастиря було перенесено на Киселівку на Подолі (у Києві), де він і був до останнього часу. Безумовно це облачення робилося під безпосереднім наглядом і участю її. Усе облачення вона сама цілком не могла би зробити, бо на цю працю потрібно було б декілька років на одну персону. Як я Вам, Владико, писав, комплект облачення був дуже пишній в йому було багато вишиваних постатей святих.

Мабуть це облачення (крім подушка) загинуло, бо я по музеях (Київ та Полтави) його не зустрічав. Мабуть воно, як закривали церкви більшовики, було передано Г.П.У. на вижиг срібла. Так загинуло багато наших реліквій і цінніших речей нашої культури.

Важке завдання дали Ви мені, Владико, - дати якусь статтю до журналу. У мене такий фах, що вимагає при праці - малюнки, а їх друкувати важко. Я нагадав (?) дати для «Нашої культури» останній розділ моєї праці - «Український килим». Написана вона після того, як відбулось у Києві одно засідання, де Вас[иль] Кричевський виступив з промовою, що треба усе старе знищити вщент і треба творити нове. Тепер більшовики роблять українські килими, але в них мало чого є українського і я протестую проти цього. Цей розділ може йти самостійно, як окрема стаття. Гадаю, що моя праця - «Український килим» навряд чи побачить колись світ. Якщо Ви, Владико, її візьмете, то просив би дати мені декілька (штук 5-8) відбитків її, як авторські. Коли була освячена церква, де був подарунок сестри гетьмана - не знаю, а наскільки пригадую церква була збудована у кінці XVII стор[іччя], коли само запомнив.

Прошу, Глибокоповажний Владико, Вашого благословення і молитви.

Усім серцем прихильний до Вас

Ваш Б.Жук.»

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпез).- Ф. «Архів митрополита Іларіона». -На початку листа стоїть запис рукою митрополита Іларіона «22/І. 1952. Додає п'ять дол(ярів)»).

№ 5

(від 29.01.1952)

«29/І 52.

Ваше Високопреосвященство!

Листа Вашого з 22/І одержав у повному порядку - дуже дякую.

Виконуючи Ваше, Владико, побажання, - надсилаю Вам статтю для журналу «Наша Культура». Може Ви знайдете її невідповідною, то я не буду заперечувати - покиньте її у корзину.

В статті я кажу за одну персону, що пропонує усе стародавнє знищити - його я не називаю у тексті - це відомий український маляр - киянин - Василь Григорович Кричевський. Його у Києві вважали за знавця українського мистецтва і часто викликали як експерта по цим питанням, як і мене, але ми часто-густо з ним не годились. Думку за винищення усього стародавнього він висловив на з'їзді робітників Української Художньо-промислової Спілки у [19]39 році у Києві.

Зараз ця Спілка виробляє багато українських кадрів і приходилось боротись проти фантастики, яка була в орнаменті коврів.

Ця стаття і є крик моєї душі проти порушення національних традицій та методів в виображенні природи в орнаменті українського ковра.

Прошу, Глибокоповажний Владико, Вашого благословення і молитви.

Усім серцем прихильний до Вас

Ваш Б.Жук.»

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпез).- Ф. «Архів митрополита Іларіона». -На початку листа стоїть штамп митрополита Іларіона «FEB 8 1952»).

№ 6

(від 15.02.1952)

«Ваше Високопреосвященство!

Вашого ласкавого листа від 7/ІІ одержав у повній збереженості - дуже дякую.

Дуже радий, що моя стаття підійшла. У мене є ще праці, але вони вимагають друкованих малюнків і перекладу з російської мови.

I - «Найстаріший датований ковер - з труни гетьма[ана] Д. Апостола. До цієї праці є малюнок у фарбах, який безумовно потрібно видати теж у фарбах. Усього там 3 малюнки - один у фарбах, а 2 других - з труни дружини гетьмана без фарб. Даю тільки елементи малюнків. Я гадаю, що як видати у фарбах, то це підійме тираж журналу.

II. Орнамент та техніка золотих окрас (сережки) Вел[ико]Княз[івської] доби». Теж ця праця написана російською мовою і має щось 6-7 малюнків (фото). Малюнки невеликого розміру - відповідають натурі.

Обидві ці праці знаходяться не у мене.

Перша - (...) * у п. Петрівського біля Нью-Арку, куди я надіслав, гадаючи, що може він її десь надрукує (мені шкода було малюнка - тут може загинуть), а друга у проф. П. Курінного у Мюнхені, головн[ого] редактора УВАН, якому я її надіслав, але з видавництвом у Академії, як я чув - погана справа. Я можу йому написати, щоб він повернув мені цю працю, що я гадаю він зробив, то я йому надіслав ще дві роботи.

Якщо видавництво «Наша Культура» може друкувати малюнки та зробити переклад, Ви, Глибокоповажний Владико, напишіть мені і я зараз же напишу Курінному та Петрівському. Що мене хвилює - так ті українські речі, що є у мене - козацькі шовкові пояси - свідки Запоріжжя, чудові вишивки та народні стародавні рушники.

Це усе досить рідкі речі, а щось скоїться - загинуть!

Прошу, Глибокоповажний Владико, Вашого благословення і молитви.

Усім серцем прихильний до Вас

Ваш Б.Жук.

15/II.[19]52.»

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпез).- Ф. «Архів митрополита Іларіона». -На початку листа стоїть штамп митрополита Іларіона «FEB 19 1952».)

№ 7

(від 29.02.1952)

«29 /II.[19]52.

Ваше Високопреосвященство!

Вашого ласкавого листа від 19/II у повній збереженості так само одержав і Вашу книжку за Володимира - дуже дякую.

Я написав проф. П. Курінному до Мюнхена, щоб він мені повернув мою працю (листа надіслав ще 25/II) «Техніка та орнамент золотих окрас Вел[ико] Княз[івської] доби». Як я її одержу від його - зараз же надішлю Вам, Владико.

Я тут розпитував за кліше. Для кольорового друка потрібно стільки кліше - скільки малюнок має фарб.

Там повинно бути 7-8 фарб.

Розмір кліше 12-13 x 17-19 см. і кожне кліше коштуватиме 60 ДМ.(1 дол. =4, 18 ДМ). Друк до ць[о]го не входить, а тільки саме кліше. Друк коштує дешево, як мені було сказано, а скільки саме - не знаю.

Якщо від Курінного не буде мені відповіді тоді, глибокоповажний Владико, можливо Ви сами йому надішлете листа, щоб він надіслав Вам мою працю, то Вам він безумовно не відмовить у відповіді.

Прошу, Глибокоповажний Владико, Вашого благословення і молитви.

Усім серцем прихильний до Вас

Ваш Б.Жук.»

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпез).- Ф. «Архів митрополита Іларіона». -На початку листа стоїть штамп митрополита Іларіона «ОСТ 15 1951».)

№ 8

(від 26.03.1952)

«26. III.[19]52.

Ваше Високопреосвященство!

Щодня чекаю від вас, Глибо[ко]чтимий Владико, листа у відповідь на моє запитання. Чи посилати Вам мої праці, які написано російською мовою? Я вже написав п. Петрівському до Америки, щоб він вислав і мою Вам працю і малюнок у фарбах за килим гетьмана Д.Апостола. Дуже жаль, що цей килим не можна видати у фарбах, але краще його видати у одній фарбі, чим він може загинуть. Як я Вам писав, я писав до Курінного, щоб він повернув мені мої праці, але ні відповіді, ні праць не одержав. (Це зветься культурна людина!). Не одержуючи відповіді, я написав до моєї знайомої, щоб

вона одержала мої праці у його і через 2 тижня довідався. Що вона десь на Рейні у санаторії. Тоді я написав до другої знайомої, але ще відповіді не маю.

Перекидаючи свої чернові, я знайшов якраз ту саму працю, яка у Курінного - «Орнамент и техника золотих серег Вел[ико] Княж[еского] периода Киевской Руси». Проглянув її і дав друкувати на машинці. Як я її одержу - зараз же я Вам, Владико, її надішлю, але вона написана російською мовою. Я гадаю, що знайдеться можливість її перекласти на укр[аїнську] мову.

Як зберусь з духом обробить чернову, яку я маю, то можу надіслати Вам мою подорож на дніпровські пороги та Запорозж[ські] Січи, яку робив я, як був ще студентом - себто у 1898 році. Вона цікава тому, що зараз не має, ані порогів, ані того, що залишилось від Січей і з другого боку, що це усе я бачив сам, своїми власними очима - що це пише свідок.

Прошу, Глибокоповажний Владико, Вашого благословення і молитви.

Усім серцем прихильний до Вас

Ваш Борис Жук.»

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег).- Ф. «Архів митрополита Іларіона». -На початку листа стоїть штамп митрополита Іларіона «APR 9 1952».)

№ 9

(від 26.01.1953)

«26/I.53.

Ваше Високопреосвященство!

Маю працю під назвою - «Орнамент та техніка Вел[ико]Княз[івської] сережки. Я надіслав, Вам Владико, 1/ IV.[19]52 р. До цього часу її не надруковано, а тому я хотів запитати - може ця праця не підходить до журналу і якщо так, то дуже просив би її повернути мені. Вона написана російською мовою, якщо вона підходить до журналу, але затримка з перекладом, то я знайшов переклад її на українську мову, але, як я її надіслав до Вас, то трохи збільшив, зробив деякі вставки і тому зараз роблячи переклад, треба буде зробити тільки переклад вставок, що вимагає зовсім невеликої роботи.

Прошу, глибокоповажний Владико, Вашого благословення и молитов.

Усім серцем прихильний до Вас

Ваш Б.Жук.»

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег).- Ф. «Архів митрополита Іларіона».)

№ 10

(від 11.03.1955)

«11. III.[19]55.

Ваше Високопреосвященство,

Глибокоповажний Владико!

Звертаюсь до Вас з проханням і запитанням. У мене є написана колись робота за темою «Хрести та образи Київської Русі - X - XIII стор[іч]». Одна моя знайома обіцялась перекласти її на українську мову, але ця робота має 22 малюнка і я не знаю - чи може «Віра й культура» видержати таку кількість кліше. Розмір праці невеликий - біля 20 сторінок, друкованих на машинці. Не відмовте мені, глибокоповажний Владико, відповісти на це моє запитання і якщо воно буде позитивним, то я надішлю цю роботу для переклада і надсилки Вам.

Ваших молитов і Вашого благословення прошу, Глибокоповажний Владико.

Ваш Б.Жук.»

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег).- Ф. «Архів митрополита Іларіона».)

* * *

Лист митрополита Іларіона до проф. Б.Жука від 28.03.1955 р.

«ВК.

28. III. 1955

Проф. Б.Жук.

Високодостойний Пане Професоре!

У відповідь на Вашого ласкавого листа від 11 березня цього 1955 року * найперше сердечно дякуємо** Вам, що не забуваєте нашого місячника.

Щодо Вашої статті, то просимо присилати, але в українській мові. Просимо також, якщо можна, зменшити число кліш до мінімуму, бо власне кліша тут дорого обходяться, а це для місячника трохи коштовна річ.

Просимо також, щоб сама стаття була виразно написана, бо цього вимагає друкарня. Вам і всій Вашій родині шлю свій сердечний привіт. З правдивою до Вас пошаною і Христовою любов'ю М. Іларіон, В[аш] п[окірний] б[огомолець].»

*)Після слова «року» йде закреслене: «відписую Вам».

**)Слово «дякуємо» виправлено з «дякую».

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег).- Ф. «Архів митрополита Іларіона».).

Коментарі:

№ 1

«енколпiон» - різновид хреста.

«панаягія» - відзнака єпископа, своєрідний медальйон із зображенням Пресвятої Богородиці з немовлям Христом.

№ 2

«Акад. Біляшівський». - Микола Біляшівський (1867-1926), видатний археолог та музеєзнавець, директор київського міського Художньо-Промислового і Наукового музею (нині - Національний історичний музей України), член ВУАН. У 1890 р. проводив розкопки на городищі Князя Гора під Каневом, де зробив унікальні знахідки речей доби Київської Русі.

«П.Курінному». Петро Курінний (1894-1972) -відомий український історик, археолог та мистецтвознавець, дослідник Трипільської культури, директор Всеукраїнського музейного містечка на території Києво-Печерської лаври (1924-1933). З 1943 р. - на еміграції, з 1947 р. - проф. Українського вільного університету в Мюнхені, дійсний член Міжнародної вільної академії наук у Парижі (з 1947 р.).

№ 4

«Вас. Кричевський». Мова йде про Василя Кричевського(1873-1952) -визначного мистецтвознавця, архітектора й художника, професора Київського Архітектурно й Художнього інституту (1921-1941). З 1944 р. на еміграції в Німеччині. Потім у Венесуелі, де й помер.

№ 6

«Д.Апостола». Йдеться про гетьмана України у 1727-1734 рр. Данила Апостола, який був похований у Сорочинцях, у церкві, збудованій його коштом. Його дружиною була Уляна Іскрицька (померла у 1742 р.)

№ 7

«Вашу книжку про Володимира». Мається на увазі книга: Митрополит Іларіон. Князь Володимир прийняв Православіє, а не Католицтво. Вінніпег, 1951.- 32 стор.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Віктор Довбня

●

РАДЯНСЬКИЙ ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ У ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА

Проблема формування виховного ідеалу постала перед більшовицькою партією відразу після приходу до влади, хоча кореневі засади даної концепції були теоретично обгрунтовані в працях основоположників марксизму. Цілком очевидно, що означена проблема є серцевиною радянської освітньої системи. Як і те, що відповідь на питання «Камо грядеши?» для творців СРСР лежала в площині марксистсько-ленінської ідеології. Проте монополія на істину, якою володіла в СРСР правляча партія впродовж більш ніж сімдесяти років, не давала можливості проводити продуктивні наукові дослідження, зокрема в царині філософії.

Варто зауважити, що й сьогодні філософські засади освіти і виховання, життєдіяльності і загальної культури в Україні ще недостатньо вивчені. За роки незалежності перевидано цілу низку оригінальних філософсько-освітніх праць таких українських мислителів, як М.Грушевський, Б.Грінченко, І.Огієнко, О.Русова, І.Стешенко, Г.Ващенко, А.Волошин, Я.Чепіга, І.Шраг, А.Кримський, С.Єфремов та інших. Особливе місце у цьому переліку посідає Григорій Ващенко, творчість якого, на думку автора статті, увібрала характерні риси українського національного характеру. Продовжуючи кращі традиції української філософської думки, він у 1950 році в еміграції (ФРН, Мюнхен) обгрунтовує виховний ідеал, що відповідає психічним та природним властивостям української людини.

Однак філософські основи освітньо-педагогічного вчення Г.Ващенко (і не лише його) не досліджені. Становлення нової філософії освіти в Україні актуалізує вивчення національної філософсько-педагогічної спадщини. Крім того, потрібно враховувати не тільки етнонаціональний аспект у змісті освіти, але й загальнолюдський. Тобто, реформуючи в нових політико-правових умовах систему національної освіти, слід виходити із синтезу вітчизняних і західноєвропейських філософсько-освітніх надбань. Це, на наш погляд, дасть можливість уникнути багатьох недостатньо обгрунтованих як теоретичних, методичних, так й організаційних рішень у сфері освіти, збагатить філософсько-освітню думку в Україні. Актуальність дослідження філософсько-освітнього вчення Г.Ващенко, яке слугує методологічною базою його педагогіки, полягає в тому, що це може сприяти розв'язанню світоглядних і методичних питань нинішньої реформи освіти в Україні, обгрунтуванню сучасного українського ідеалу людини.

Метою цієї статті є аналіз основних принципів радянського виховного ідеалу як витвору більшовицької партії в контексті філософсько-освітнього вчення Г.Ващенко.

Пригадаймо, головною метою РСДРП(б)-КПРС була побудова комунізму. Будівництво комуністичного суспільства в СРСР, на думку його теоретиків і практиків, неможливе без відповідного комуністичного виховання широких народних мас і насамперед молоді. В основу комуністичного виховання було покладено комуністичну мораль, яка в свою чергу базувалася на положенні про класову боротьбу.

Більшовицькі вожді добре розуміли, що саме освіта і наука найбільш здатні

генерувати нові суспільні цінності й ідеали. Тому прагнули створити таку систему навчальних закладів, які б могли максимально продукувати моральний, фізичний, інтелектуальний потенціал. Але будуючи унітарну державу на уламках Російської імперії, більшовики не могли не враховувати національного чинника.

Більшовики-ленінці змушені були зважати на полікультурність народів, що входили до складу СРСР, відмінності в їх традиціях, стилі життя. Крім того, відповідно до марксистської доктрини про необхідність виховання пролетарського інтернаціоналізму та на основі закономірного зростання в умовах унітарної держави контактів, взаємозв'язків між націями здійснювалася політика псевдо гармонійного забезпечення особистісного, національного й інтернаціонального. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що протистояли таким тенденціям у радянських республіках було надзвичайно важко через відсутність національно орієнтованих систем освіти, в тому числі і в Україні.

Поділяючи точку зору вітчизняного вченого Г.Філіпчука про те, що наявність чи відсутність національної освітньої системи залежить від ступеня державницького розвитку народів¹, варто нагадати думку, висловлену видатним українським педагогом-філософом К.Ушинським. Останній вважав найважливішим чинником наявність у всіх великих народів власної національної системи освіти, яка сповідує особливий ідеал людини, народного духу і прагнення².

Річ про те, що виховний ідеал Г.Ващенко суголосний ідеям, які в цьому питанні висловив К.Ушинський. Констатуємо це в даному разі без додаткових аргументів, підкреслимо, що Г.Ващенко, по суті, був послідовником К.Ушинського. У його творах переплітаються і перетинаються філософсько-педагогічні тенденції української культури минулих століть, зокрема, доби Київської Русі, козацького виховання, ідеї Г.Сковороди, П.Юркевича.

Будучи видатним українським педагогом ХХ ст., Г.Ващенко виявив значну «українську буржуазну націоналістичну вченість», яка не подобалася радянським апологетам і зумовлювала невизнання на Батьківщині. Неувагу радянських науковців до творчості Г.Ващенко можна пояснити також амбітно-імперським ставленням до української інтелігенції в еміграції. Річ у тім, що Г.Ващенко, спираючись на християнські та національні цінності, що знайшли своє втілення в українському виховному ідеалі: служіння Богові й Україні, не вписувався в контекст радянського виховного ідеалу: служіння вождям і комуністичній партії.

Аналіз філософсько-освітніх роздумів Г.Ващенко показує, що радянську політику в сфері освіти він розглядав не як діалектику особистісного, національного й загальнолюдського, а як апологетику, спрямовану на побудову бездуховної деспотичної державності, розриву національно-державної суті. Такий підхід є, на нашу думку, важливою методологічною основою для справжнього розуміння змісту радянської системи освіти. Нові політичні, економічні, соціальні відносини в СРСР вимагали концептуальних, структурних, організаційно-психологічних змін у змісті освіти і виховання. Освіта стає знаряддям партійного впливу й викорінення національного.

Дух монархізму, ортодоксальної релігійності, великоросійського шовінізму, що визначали зміст навчання й виховання в закладах освіти на території України, які входили до складу Російської імперії, змінює вождизм, войовничий атеїзм та так званий радянський патріотизм. Це насамперед досягалось через тоталітарний режим, який давав можливість насаджувати марксистсько-ленінські стереотипи в усіх сферах духовного й матеріального життя, через вивчення історії, географії СРСР, «Короткого курсу історії ВКП(б)», «Історії КПРС» тощо. Російська мова стає обов'язковою для вивчення в усіх навчальних закладах на всій території Радянського Союзу. Освітня доктрина СРСР, формально визнаючи право націй на національне виховання, по суті ігнорувала національно-культурні потреби народів, що проживали на його території, формувала з молоді покірне знаряддя в руках комуністичної партії.

Автори радянської освітньої системи основне завдання школи вбачали в підготовці борців за комунізм, або, іншими словами, молодь розглядалася комуністичною партією як засіб для досягнення поставленої мети. Виходячи з такого розуміння завдань комуністичного виховання та вчення про класову боротьбу і комуністичну мораль, на думку Г.Ващенко, й формуються основні принципи радянського виховного ідеалу.

Тут слід підкреслити, що Г.Ващенко виходив з того, що духовне начало на перший план може поставити лише високоосвічена людина. Проте марксист-ленінізм тлумачився

в СРСР як єдино правильне вчення. У цьому зв'язку цілком логічно постає питання: чи є марксизм-ленінізм ученням? Так, без сумніву, це вчення, але догматичне вчення. Більшовики, відкинувши ідею Бога, фактично замінили її приви́дом комунізму, тобто своєрідною релігією. Оскільки релігія неможлива без віри у церковні догмати, остільки комунізм неможливий без віри у догмати марксизму.

Отже, комуністичний імператив вимагав безумовної вірності марксизму-ленінізму. Це один із основоположних принципів радянського виховного ідеалу.

Принципом філософії освіти, що лежав у основі радянського виховного ідеалу була й непримиренна ворожість до інших ідеологій. Характерно, що приклад непохитної антипатії до будь-яких ідеологічних противників показував сам В.Ульянов-Ленін. У ході критики поглядів В.Леніна Г.Ващенко висловлює цікаву думку про те, що Й.Сталін високо цінував таку ленінську рису, як уміння збезчестити своїх ворогів якою завгодно лайкою. Підставою для такого висновку слугувала, на думку Г.Ващенка, полеміка В.Леніна з народниками та іншими інакомислячими. Маючи на увазі цю рису В.Леніна, вважає Г.Ващенко, Й.Сталін, «будучи ще лютішим і жорстокішим, ніж В.Ленін, в полеміці, принаймні щодо форми, виявляє більше стриманості»³. Але при цьому рішуче заявляє, що «ворожість і нетерпимість до інших ідеологій завжди була властива більшовикам»⁴.

Можна загалом твердити про те, що особливо велику нетерпимість більшовики виявляли до релігії у цілому, і християнства зокрема. Впродовж сімдесяти років у радянському суспільстві наполегливо насаджувалася атеїстична ідеологія, спрямована на активну боротьбу з релігією як пережитком, що заважає побудові комунізму. Повторюючи вслід за К.Марксом, що релігія є опіум для народу, В.Ленін називає її «духовною сивухою», закликаючи до боротьби за звільнення від «середньовічної плісняви»⁵.

Якщо розглядати становище церкви у радянському суспільстві з точки зору права, то вона, з одного боку, була відокремлена від держави, а з іншого, - знаходилася фактично в опозиції до держави. Політичний диктат сильної, централізованої, світської держави визначав підлеглу й апологетичну роль церкви. Але треба при цьому визнати, що, коли радянська влада слабнула, наприклад у роки війни, то роль церкви, навпаки, зростала. Так, відомо, що під час Другої світової війни комуністична партія послабила свій тиск на церкву. Проте це був, за словами Г.Ващенка, «тільки підступний політичний маневр»⁶. Сукупність заходів радянської влади щодо церкви показує, що компартія завжди залишалася ворожою до релігії. Це давало підстави Г.Ващенку стверджувати, що «войовничий атеїзм є одна з основних рис більшовицького виховного ідеалу»⁷.

Виходячи з вищесказаного, стає зрозумілим, чому принципово важливим для освітнього процесу було виховання у молодого покоління внутрішньої потреби найактивнішої боротьби з ідеологічними противниками. Цілком очевидно, що, незважаючи на всю специфічність радянського буття того часу, у надрах марксистсько-ленінського світогляду поступово зароджуються спочатку порівняно слабкі, але все ж уявлення про особисту гідність і значущість людини. Однак розвиток політичних процесів у СРСР свідчив, що компартія, посівши панівне становище у суспільстві, нещадно розправлялася з будь-якими проявами демократії. Репресивні тенденції, починаючи з червоного терору, включаючи голодомори, політичні репресії 20-30-40-50-х років, і, закінчуючи ДКНС, були достатньо сильними, щоб у свідомості декількох поколінь радянських людей виникло виразне почуття страху тільки за висловлення точки зору, котра суперечила офіційній.

Водночас виховані у несвободі молоді люди часто були готові віддати життя за радянську Батьківщину, за радянські ідеали. Тому, оцінюючи вплив марксистсько-ленінської ідеології на виховання молоді в радянському суспільстві, в тому числі на становлення виховного ідеалу, треба мати на увазі загальний антидемократичний характер суспільно-політичного устрою СРСР, який сприяв орієнтації на хибні ідеали.

Принциповою для радянського виховного ідеалу була також безумовна відданість комуністичній партії та її керівникам. Це положення Г.Ващенко виводить із тоталітарного характеру радянської держави й комуністичної моралі, що відображала інтереси правлячої партії. Такий підхід спирався на загальне розуміння українським просвітником природи комуністичного суспільства, де людина була лише «гвинтиком» величезного державного механізму. Це, зокрема, призвело до того, що дехто з радянських учених у своїх творчих інтенціях заявив, що «одиниця - нуль» і побажав «залитися» з

багатомільйонним «Ми».

На жаль, усвідомлення того, що відбувалося в СРСР, приходило не відразу, оскільки вимагало певного історичного досвіду і подолання марксистсько-ленінських ілюзій, що отримали розповсюдження в значних прошарках населення Союзу, у тому числі й України. До речі, це певною мірою стосується й Г.Ващенка, перший період наукової діяльності якого проходив у Радянському Союзі, де він намагався реалізувати себе як творча особистість, але був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» і вимушений емігрувати до Німеччини.

Цілком очевидно, що розповсюдженню радянських стереотипів сприяла діяльність більшовицької партії, котра була спрямована на викорінення історичної пам'яті українського народу, зокрема про козацькі вольності і відповідні ціннісні ідеали. Як слушно стверджує О.Корх, «комуністичний режим протягом усього свого існування проводив справжній геноцид проти будь-яких проявів індивідуального «свавілля» і незалежності і, водночас, усвідомлену селекцію особистості конформіста, яка постійно озирається на смаки, інтереси, ідеали партійно-державної еліти, що лицемірно виступає то від особи «найреволюційнішого класу», то від імені «всього прогресивного людства»⁸.

Розмірковуючи у цьому напрямку, Г. Ващенко знаходить глибинні пласти масової підтримки трудящими політики КПРС. На виховання широких народних мас з метою цілковитої відданості комуністичній партії була зорієнтована вся радянська система освіти, методологічну базу якої утворював марксизм-ленінізм. Це давало підстави деяким радянським педагогам твердити, що «марксист-педагог перебуває у виключно сприятливих умовах щодо розробки методичних проблем, бо Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін не тільки дали блискучі зразки соціологічного аналізу, а й розробили загальну методологію суспільних наук. Тому для педагога нема потреби відкривати діалектику розвитку суспільства. Основні закони цієї діалектики відкриті Марксом і Леніним»⁹.

Говорячи про передумови формування ідеї відданості компартії та її вождям, слід брати до уваги й те, що «більшовики не задовольняються тільки лояльністю громадян і виконанням наказів влади. Вони намагаються оволодіти психологією населення й переробити її на свій лад, виховати людей, душею і тілом відданих комуністичній партії»¹⁰. У цьому зв'язку зазначимо, що більшовики-ленінці досить негативно оцінювали психологію селянства і вчительства, котрі, за їх твердженнями, залишили в собі багато рис, властивих буржуазному суспільству. Роздвоєність психології, зокрема селянина, вони пояснювали тим, що він має в приватній власності землю. Приватна ж власність, згідно з марксистською доктриною, породжує дрібнобуржуазну психологію, яка не узгоджується з комуністичною мораллю, що спиралася не на індивідуальне, а колективістське начало. Тому необхідною умовою будівництва соціалізму є знищення приватної власності, в тому числі й на землю.

Аналіз радянського буття 1917-1921 років показує, що це був час суцільної нестабільності, «війни всіх проти всіх». Така ситуація породила у людині тотальне відчуття розпаду і страху і, водночас, нестерпне бажання позбутися їх, знайти душевний спокій, наведення елементарного порядку, гарантування безпеки. Вожді компартії, скориставшись міжнародним становищем і внутрішньою ситуацією в країні, обгрунтовують ідею диктатури пролетаріату як сильної необмеженої влади партійної номенклатури, яка здатна забезпечити будівництво нового суспільства і громадський порядок. Така партійно-державна влада, використовуючи деспотичні методи, істотно обмежувала права і свободи цілих верств суспільства, а у разі потреби й знищувала їх, забезпечуючи перехід від війни до миру, порядку і стабільності. Засобом досягнення поставленої мети виступала дисципліна, причому «не тільки сувора, а неймовірно жорстока»¹¹.

Слід при цьому зазначити, що Г.Ващенко принцип більшовицької дисципліни виводить із самої природи компартії. «Вчення більшовиків про комуністичну партію як авангард в класовій боротьбі пролетаріату за всесвітню революцію, - пише він, - є основою вчення про більшовицьку дисципліну»¹⁰. Разом з тим важливою в плані обгрунтування принципу радянської дисципліни, безумовно, є думка Г. Ващенка про її складові: партійну, військову та трудову дисципліну. Мова йде про те, що вожді партії забезпечували собі привілейоване становище завдяки дисципліні як усередині партії, спираючись на норму демократичного централізму, що фактично унеможлилював опозиційність, так і в суспільстві, де мірою всіх речей виступала не людина, а жорстока трудова й військова дисципліна.

Розуміння Г. Ващенко радянської дисципліни, як «дисципліни рабства», означало для нього, на нашу думку, й те, що соціалізм не має перспектив. Безперспективність соціалізму, за логікою Г. Ващенка, полягає, зокрема, в тому, що він ґрунтується на

«дисципліні казарми» і нехтує особистою свободою, що суперечить природній сутності людини. Тут думки Г.Вашенка співзвучні з поглядами іншого видатного українського вченого В. Вернадського, який виходив з того, що «держава існує для громадян, а не громадяни для держави»¹³. Важливо також урахувати, що свою працю «Виховний ідеал» Г. Вашенко написав у 1950 році. Це був час, коли радянська держава, що трималася на «дисципліні рабства», котре в свою чергу базувалося на почутті страху перед жорстокою карою, справді являла собою «великий концентраційний табір». Тому не випадково, що люди, які покинули СРСР, не бажали ні за яких обставин повернутись «на батьківщину».

Тепер щодо принципу радянського патріотизму. Як відомо, «Маніфест Комуністичної партії» містить положення про те, що «пролетарі не мають своєї батьківщини». Розмірковуючи над цим положенням, Г. Вашенко робить висновок, що «комуністична партія є партія інтернаціональна»¹⁴. Звичайно, подібні твердження для більшовиків вельми ситуативні, що засвідчує їх тактика у період до і після жовтневої революції. Борючись за владу, більшовики використовували гасло інтернаціоналізму. Пізніше, здобувши владу, вони починають відходити від засад інтернаціоналізму і переходити на позиції радянського патріотизму. При цьому радянський патріотизм інтерпретується Г. Вашенком, як московський імперіалізм.

Наслідком таких політичних метаморфоз є ствердження думки радянських ідеологів про те, що після жовтневої революції всесвітній пролетаріат набув собі батьківщину, якою є СРСР. Через це російський пролетаріат стає авангардом світового пролетаріату. Із такої методологічної настанови цілком логічно випливає наступне. Оскільки досягти політичної мети, пов'язаної із всесвітньою соціалістичною революцією, не вдалося, більшовики будь-яким чином, у тому числі шляхом агресії, зокрема проти України, будують Радянський Союз в межах царської Росії. Наділяючи себе все більшими повноваженнями, вони душать будь-які спроби поневолених народів створити власні національні держави. Але остаточного сповзання більшовиків на позиції російського імперіалізму не відбулося.

За логікою Г.Вашенка, це пояснюється двома причинами. По-перше, стало зрозумілим, що серед поневолених народів ще сильні прагнення до самостійного національного життя. Тому відкритий московський націоналізм міг призвести до повстання цих народів, що в свою чергу могло спричинити падіння радянської влади, котра ще достатнім чином не зміцніла. Усвідомлення цієї загрози знайшло відображення в появі ідеї національної самостійності. Вона полегшувала більшовикам боротьбу з місцевою буржуазією і давала можливість пізніше «прибрати їх до своїх рук».

По-друге, більшовики прагнули вловити національно-психологічні тенденції поневолених народів під час іноземної інтервенції. Усвідомлюючи, що людина в умовах агресії думає, як всі, прагне, як всі, вірить, як всі, діє, як всі, більшовики намагалися перебороти найменші симпатії до минулого Росії. У ситуації масового нівелювання та деперсоналізації, вони очорнювали майже все, що було в дореволюційній Росії. Виняток становило лише те, що пов'язувалося із підготовкою до жовтневої революції. Решта все ганьбилось і піддавалось нищівній критиці. На цьому тлі виникає і поширюється негативістська ідея не тільки щодо соціально-економічного устрою Росії, а й російських письменників, науковців, військових тощо. Влада, використовуючи залежний від неї інформаційний ресурс, оголосила війну пролетаріату проти всіх «прислужників» російської буржуазії й дворянства, до яких зарахували навіть видатних російських письменників - О.Пушкіна, М.Лермонтова, І.Тургенева, Л.Толстого та інших. Катами царської влади постали ушлюблені російські полководці такі, як О.Суворов і М.Кутузов.

Згубність такого підходу з часом стає очевидною не тільки для вождів більшовицької партії, а й рядових членів. Тому поступово ставлення більшовиків до минулого Росії змінюється. Ідея інтернаціоналізму, за переконанням Г.Вашенка, трансформується в ідею російського шовінізму. Відповідно до цієї ідеї все, що сприяло зміцненню Росії й захищало її від іноземних держав, тепер розглядається як прогресивне. Внаслідок цього «прогресивними» діячами постають як Олександр Невський - зять хана Золотої Орди, що розгромив тевтонців, так і Петро I, що закатавав десятки тисяч українців, Катерина II, що знищила залишки державності в Україні. «Сівачами прогресивних ідей» стають О. Пушкін, М. Лермонтов, Л. Толстой, І. Гончаров та інші класики російської літератури. О. Суворов і М. Кутузов зображуються, як великі військові герої.

Принцип радянського патріотизму, таким чином, стає все виразнішим форм, як вважає Г. Вашенко, особливо під час Другої світової війни та після її закінчення, тобто за життя Й. Сталіна. Появу таких суджень просвітник пов'яже з рядом факторів, а саме: оголошення війни з німцями «вітчизняною»; заяви Й. Сталіна про те, що перемогу

над німцями одержав «доблестный российский народ»; одстоювання думки, що російський народ не лише визволив людство від фашизму, а й посідає перше місце в світі у галузі науки, техніки, культури¹⁵.

В основі цих та інших ідеологем, на наш погляд, лежала хибна ідея про історичну перевагу соціалізму над капіталізмом. Розвиваючи ідею «прогресивної ролі соціалізму», було реанімовано тезу В.Леніна про «гнилий» Захід, який швидко загниває і розкладається. Тому в масовій свідомості нав'язувалася думка, що немає ніякого сенсу наслідувати чужинців.

Апогеєм «творчого» розвитку марксизму-ленінізму можна вважати проголошення ідеї про становлення «нової історичної спільності - радянський народ». Виходячи з такої настанови та спираючись на гасло «культура національна за формою й соціалістична за змістом», комуністичний режим фактично душив розвиток національних культур, будь-яких проявів національної свідомості і насамперед української, здійснював русифікацію народів СРСР. Отже, аналізуючи зміст принципу радянського патріотизму, можна припустити, що він, з точки зору Г. Ващенко, був одним із визначальних, системоутворюючих факторів радянського виховного ідеалу.

Таким чином, для радянського виховного ідеалу загалом характерними були такі принципи, які знаходили своє втілення в освітній політиці КПРС: безсумнівна вірність ідеям марксизму-ленінізму; безкомпромісна антипатія до інших світоглядів; найжорстокіша боротьба з ідеологічними противниками; беззастережна відданість комуністичній партії та її вождям; більшовицька дисципліна; радянський патріотизм. Виявивши основні принципи радянського виховного ідеалу, стає можливим з'ясувати, чи притаманна аналогічна світоглядна настанова українському ідеалу людини, і якщо ні, то в якій мірі та формі. Постановка такого питання зовсім не випадкова. Адже сьогодні характерні риси українського ідеалу людини частіше просто постулюються, вважаються очевидними, а не виводяться з емпіричного історико-культурного матеріалу і не обґрунтовуються ним.

Аналіз принципів радянського виховного ідеалу в інтерпретаційному просторі філософсько-освітнього вчення Г. Ващенко дозволяє зробити висновок, що базу цього ідеалу утворювала антирелігійна ідеалістична система цінностей, першоосновою якої була віра в можливість побудови суспільства загального благоденства - комунізму. Характерно, що віра в цей ідеал поєднувалася з тотальним наглядом за людиною, що ґрунтувався на антигуманній педагогіці (наглядачі - батьки, піонервожата, комсорг, партгрупорг, міліціонер, співробітник КДБ). Виховання людини протягом десятиліть в умовах тоталітарного режиму, постійного примусу і страху призвело до становлення «homo soveticus», істоти закомплексованої, безініціативної, байдужої, нездатної забезпечити свої життєві потреби. Звідси відсутність в абсолютній більшості радянських людей здатності до творчої праці, що є головною передумовою поступу суспільства. В результаті все це зумовило застій, стагнацію радянського суспільства і, врешті-решт, його крах.

Дослідження принципів радянського виховного ідеалу, зокрема в контексті філософсько-освітнього вчення Г. Ващенко, ретельне й неупереджене зіставлення їх із кращими вітчизняними й зарубіжними зразками дає можливість змістовніше обґрунтовувати сучасний український ідеал людини. Подальші розробки цієї проблеми вбачаються досить продуктивними.

Джерела та література:

1. Філіпчук Г. Г. Філософія розвитку освіти України та ідеал суспільного буття // Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: Методол. семінар, 22 листоп. 2000 р. Зб. наук. праць. Вип. 3. - К.: Знання, 2000. - С. 65.
2. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Твори: В 6 т. - К.: Рад. школа, 1954. - Т. 1. - С. 84.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал. - Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. - С. 20.
4. Там само.
5. Ленін В. І. Соціалізм і релігія // Повн. збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. - К.: В-во політичної літератури України, 1970. - Т. 12. - С. 132.
6. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 21.
7. Там само.
8. Корх О. Індивідуалістична традиція у західній та вітчизняній філософській думці. - Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2000. - С. 149-150.
9. Цит. за: Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 23.
10. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 22.
11. Там само. - С. 24.
12. Там само. - С. 23.
13. Вернадский В. И. Основую жизни - искания истины // Новый мир. - 1988.- № 3. - С. 226-227.
14. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 25.
15. Там само. - С. 26.

НАУКОВА ТА АРХІВНА СПАДЩИНА ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

(До 110-ліття з дня народження вченого)

Постать Дмитра Івановича Чижевського (1894-1977) - видатного вченого, філософа, славіста, історика культури, дослідника духовного життя слов'ян - багатогранна і неординарна. Вчений-універсал зі світовим ім'ям, який справив потужний вплив на західноєвропейську й американську славістику, автор фундаментальних досліджень з історії слов'янської, й зокрема української культури, він був одним із засновників дослідницько-славістичних студій в Німеччині (Галле, Марбург, Гайдельберг) та США (Гарвард). Протягом життя Дмитро Чижевський входив до багатьох престижних наукових об'єднань та інституцій (наприклад, Празького лінгвістичного гуртка, Філософського товариства, Українського історико-філологічного товариства, Міжнародної Гегелівської спілки, Кантівського Товариства, Німецького Товариства славістичних досліджень, Наукового Товариства ім.Тараса Шевченка, Пен Клубу, Німецької спілки викладачів славістики тощо) та був дійсним членом різних академій наук (Гайдельберзької, Хорватської, Української Вільної Академії Наук у США, Міжнародної Академії в Парижі). Вчений й на сьогодні залишається визнаним авторитетом в питаннях історії слов'янської думки та одним з досить цитованих в західних джерелах авторів. Д.Чижевського без перебільшення можна вважати істориком інтелектуального життя слов'ян й постаттю загальноєвропейського значення.

Внесок Чижевського до україністики новаційний та багатогранний, діапазон і розмаїття тематики достатньо широкі: від дослідження та аналізу літературних і культурних справ Київської Русі до розгляду українського інтелектуального життя ХІХ ст. Д.Чижевському належать перші узагальнюючі праці з історії української філософії (завдяки яким його визнано фундатором історико-філософського українознавства) та блискуча монографія з історії української літератури, де вітчизняна література розглядається в контексті світової, він також один з перших наголосив на вагомій ролі бароко для української культури в цілому, а його праці про Г.Сковороду й М. Гоголя і досі залишаються одними з найкращих. З огляду на внесок Д.Чижевського до вітчизняної культури він, безумовно, належить до славної когорти видатних українських вчених ХХ століття. Незважаючи на це, постать і наукова спадщина Чижевського й досі залишаються малодослідженими в Україні. Цьому сприяли певні обставини: за радянських часів Д.Чижевський належав до кола заборонених авторів, а його праці зберігалися в спецхранах і були недоступні пересічному читачеві. І тільки за часів незалежності його ім'я стало широко відомо в Україні, причому він майже зразу блискавично перетворився з гнаного і заплямованого на загальновизнаного і шанованого. Його ім'я увійшло до багатьох підручників, енциклопедій, методологічних посібників та різних наукових видань, на нього посилаються, його цитують.

Але який насправді стан чижевськоведення на сьогодні в Україні? На мою думку, він не надто просунувся, порівнюючи з 90-и роками. І головною перепорою в цьому є брак наукового репрезентативного видання творів Дмитра Чижевського. Під науковим виданням я маю на увазі публікацію праць вченого з коментарями, науковими апаратом, іменним покажчиком тощо. Тобто видання має бути критичним, а не просто передруком праць. Для української гуманітаристики було важливо отримати хоча б частину спадщини Чижевського (чому частину про це буде мова далі), видану в добрих наукових традиціях. Адже тільки після публікації хоча б найважливіших праць вченого і введення їх до наукового обігу можна говорити про його справжнє повернення на Батьківщину. Таке репрезентативне видання для нас було особливо нагальною потребою, оскільки на початку 90-х в Україні взагалі майже не було праць вченого. Для порівняння: в Німеччині та США з працями Чижевського, виданими відповідно німецькою та англійською мовами, можна ознайомитись майже в усіх університетських бібліотеках, а в Німеччині його роботи можна замовити і в книжковому магазині. Відчуваючи необхідність такого видання в Інституті філософії НАН України, а саме у відділі історії філософії України

під керівництвом В. С. Лісового на початку 90-х років було розпочато кропітку роботу над збором матеріалу до 4-томного видання праць Чижевського. Перш за все треба було зібрати праці, що було зовсім не простою справою з огляду на те, що вони були розкидані по різних закордонних виданнях. Далі треба було їх перекласти (праці виходили більш ніж на 8 різних мовах), відредагувати і прокоментувати. Незважаючи на різні труднощі, науковий колектив під керівництвом Василя Лісового справився з переважною більшістю цих завдань. Однак на перешкоді стали фінансові негаразди, і видання чотиритомника затрималося на довгі роки. Однак це не означає, що праці Чижевського взагалі не виходили. Так, в Україні були перевидані: «Нариси з історії філософії на Україні» (1992), «Антична філософія» Збірка лекцій (1994), «Історія української літератури: від початків до доби реалізму» (1994, ще раз перевидана у 2003). Після цього була майже дев'ятирічна перерва, я маю на увазі не виходили монографії або окремі збірники робіт Дмитра Чижевського, однак це не стосується статей, яких за цей час вийшло достатньо багато в різних періодичних виданнях, проте віднайти їх справа кропітка і нелегка. Зате у 2003 році вийшло зразу три окремих видання: «Філософія Г.С.Сковороди», «Український літературний барок» (Харків, видавництво «Акта») та збірка праць, підготована Інститутом літератури, «Українське літературне бароко. Вибрані праці з давньої літератури» (Київ, видавництво «Обереги»), де крім праць, подано і спомини про Дмитра Чижевського його земляка політичного діяча та письменника Панаса Феденка та колеги по Гайдельберзькому університету Анжея де Вінченза. Щиро вітаючи вихід цих видань, які дуже гарно оформлені з поліграфічного боку, все ж слід зауважити, що їм, як і попереднім, бракує наукового апарату: єдине, що було зроблено, - це складено іменний покажчик. Отже, всі ці видання є практично передруком текстів Чижевського, а не науково-критичною публікацією його робіт. З одного боку, добре, що український читач нарешті отримав праці свого класика (а саме під таким кутом зору розглядається зараз наукова творчість Чижевського), а з другого боку, не зрозуміло чому за такої довгий термін (більш ніж 14 років) в Україні так і не спромоглися на щось більше, ніж просте копіювання текстів вченого. Зараз у видавництві «Смолоскип» готується до публікації 4-томна збірка вибраних праць Дмитра Чижевського (головна частина цього матеріалу була зібрана і підготовлена працівниками Інституту філософії НАН України). Сподіваємось, що це довгоочікуване видання праць вченого буде зроблено на доброму науковому рівні. Однак, незважаючи на достатньо різноманітний спектр праць, які увійшли до цього 4-х томного видання, слід пам'ятати, що це лише вибрані праці з багатющої спадщини Дмитра Чижевського, на підставі яких не можна скласти повної уяви про науковий потенціал вченого, бо він плідно працював в багатьох галузях: філософія, славістика, літературознавство, лінгвістика, історія культур, компаративістика, астрономія і залишив у спадок достатньо великий обсяг праць - приблизно 1000 позицій. Остаточна бібліографія праць Чижевського поки що не складена. Чотири бібліографії його робіт, які існують на сьогодні, охоплюють наукову продукцію вченого за 1912-1965 рр.¹, однак і в цих бібліографіях є певні недоліки і невраховані праці. Крім того належить ще скласти бібліографію останнього періоду життя Дмитра Чижевського (1965-1977), де повинні бути враховані і його недруковані рукописи, а також зробити бібліографію робіт про Чижевського, яка вже на сьогодні налічує понад 100 позицій². Така робота перш за все вимагає ретельної та кропіткої праці дослідників в приватних архівах Дмитра Чижевського, які знаходяться в Німеччині, в містах Галле та Гайдельберзі. З огляду на важливість та малодоступність цих зібрань подаю про них коротку інформацію³.

Архів і бібліотека Д.Чижевського в Галле.

Галльську бібліотеку Дмитро Чижевський збирав від 20-х років до 1945 р. Влітку 1945 року, напередодні вступу до Галле радянської армії, Чижевський поспішно залишає місто. Навчений попереднім досвідом спілкування з більшовиками, під час якого йому довелося поневірятися по тюрмах і концтаборах, Чижевський волів за будь-яку ціну уникнути цієї зустрічі. Проте він змушений був залишити свою бібліотеку і архів, які розраховував забрати пізніше за допомогою друзів. Однак майже всі його речі невдовзі були реквізовані бургомістром міста Галле: архів і бібліотеку опечатали і пізніше передали до новоствореного Інституту славістики, де вони зберігалися протягом всього часу. Чижевський спочатку намагався повернути свій архів та бібліотеку: звертався в різні інстанції, навіть протестував, але це нічого не дало. Не змогли йому в цьому допомогти і впливові німецькі професори (хоча прецеденти повернення архівів і бібліотек існували). З часом він став вважати, що їх знищили і дуже жалкував як за книжками, так і за своїми рукописами та незакінченими працями, які залишились в його архіві.

До цього часу залишається невідомою точна кількість книг Галльської бібліотеки

Чижевського на момент його втечі з міста, адже він, на жаль, не зробив каталогу своєї бібліотеки. Проте такий каталог «Ex libris Tschizewskij» та опис самої бібліотеки було складено працівниками Галльської університетської бібліотеки в 1946-1947 рр. Каталог й досі зберігається в Інституті славістики: в ньому зареєстровано 6283 найменування на 20 різних мовах, і це дає нам змогу приблизно підрахувати кількість книг в бібліотеці Чижевського на червень 1945 року. Отже, якщо врахувати вилучену радянською воєнною адміністрацією російську класику (яка була, напевно, забрана як «чтиво» для військовослужбовців), книги взяті Чижевським із собою (а їх, незважаючи на важкі обставини втечі, було не так вже і мало), а також більш ніж 50 посилок з книгами, які він отримав в кінці 1946 року з Галле від своєї знайомої пані С. Віндіш, то в червні 1945 року його бібліотека мала нараховувати приблизно 7 000 томів (а може, і трошки більше). Крім того, вже під час перебування в Марбурзі Чижевському вдалося повернути частину своїх книжок за допомогою друзів (зокрема Ф. Ліба та Р. Олеша), які заявили, що деякі книги були позичені Чижевським з їх власних бібліотек, і на цій підставі забрали «свої» книги з його бібліотеки в Галле і передали Чижевському. Окремі «заборонені» книги були пізніше вилучені з бібліотеки і здані славістами радянським окупаційним властям, а деякі були втрачені під час зберігання бібліотеки та декількох переїздів Інституту славістики. Весь цей час книги з бібліотеки Чижевського майже не використовувалися, оскільки до них не було вільного доступу.

У 90-х роках, отримавши доступ до цієї бібліотеки, працівники Інституту славістики університету Мартіна Лютера Галле-Віттенбергу змогли переглянути її «скарби» і оцінити вартість. Однак велика кількість книг та періодичних видань знаходилась в поганому стані і потребувала негайної реставрації. Крім того, треба було провести перерестрацію наявного бібліотечного фонду і заново каталогізувати бібліотеку, враховуючи сучасні вимоги. З огляду на це німецькі вчені звернулися за підтримкою до відповідних інстанцій, і у 1998 році міністерство культури землі Саксонія-Ангальт виділило кошти на науковий проєкт під керівництвом професора Ангели Ріхтер (Angela Richter), організаційну частину якого виконував Андре Аугустін (Andre Augustin). Метою цього проєкту було вивчення фонду бібліотеки Дмитра Чижевського, його каталогізація та введення до Інтернету, а також публікація каталогу окремим виданням. У квітні 2001 року каталог бібліотеки Д.Чижевського з'явився в Інтернеті, а у 2003 році каталог вийшов окремим друкованим виданням⁴. Після каталогізації до бібліотеки відкрито вільний доступ - з книжками та журналами можна працювати в читальному залі Інституту славістики, проте з огляду на стан бібліотечного фонду додому книги не видаються й іногородні замовлення не приймаються.

Змістовно бібліотека достатньо різноманітна, але домінують славістична, філософська, богословська та соціальна тематики. В бібліотеці немало раритетних видань 17, 18, 19 і 20 сторіч, серед яких варто відмітити колекцію старовинних різноформатних Біблій (переважно XVII-XVIII ст.) та словників. Є рідкісні емігрантські журнали (наприклад, «Логос», «Путь», «Евразийские тетради», «Русская мысль» та інші), а також книги з дарчими написами (наприклад, праці П. Феденка, робота Г. Шпета «Очерк развития русской философии» та багато інших). Широко представлені праці російських та німецьких філософів, багаті відділи богемістики та україністики. Взагалі ця бібліотека достатньо унікальна і становить одну з окрас бібліотечного фонду Галльського університету.

Щодо архіву Чижевського, то він також охоплює період від 1921 по 1945 р. У 90-х роках його було пронумеровано, але, на жаль, він поки що науково не оброблений і не описаний. В ньому зберігається 136 папок з різними матеріалами, серед яких більшість складають чернетки, рукописи, нотатки, конспекти і відбитки праць самого Чижевського, а також копії праць інших вчених, газетні вирізки та інші матеріали. Переважна більшість папок розподілена за тематикою, наприклад: «Архів Франке», «Чеські видання», «Українська філософія», «Коменський», «Логіка», «Естетика», «Скворорода», «Гегель в Росії», «Лейбніц», «Шіллер», «Про формалізм в етиці», «Страхов», «Штур», «Спіноза», «Бакунін», «Чаадаєв», «Шевченко» та інші. Іноді матеріалу в папках буває достатньо багато - до 200 сторінок і більше, а іноді вони містять всього 10-20 сторінок. Цікавою є і система зберігання архіву Чижевського, яку він напевно виробив сам: весь матеріал (листування, рукописи, вирізки з газет, фотографії, відбитки тощо) зберігались в однотипних підвісних папках, що знаходились в невеличкій компактній шафі, розподілений на кілька ящиків. Така система разом з тематичним розподілом папок дозволяла Чижевському швидко зорієнтуватися і знайти потрібні матеріали.

Важливу складову архіву вченого становить його листування. Серед його кореспондентів цього періоду: А. Бем, Е. Бенц, І. Бунаков-Фондаминський, С. Гессен,

Р. Гуардіні, Е. Гуссерль, Д. Дорошенко, А. Койре, Ф. Ліб, М. Лосський, І. Мірчук, Я. Маршак, Б. Ніколаєвський, І. Огієнко (о.Іларіон), Е. Ротхакер, Ф. Степун, М. Трубецький, Я. Паточка, П. Савицький, П. Струве, Е. Утітц, С. Франк, М. Фасмер, П. Феденко, Г. Флоровський, М. Хайдеггер, Р. Якобсон, Б. Яковенко, Р. Якобсон та інші.

Весь цей цікавий і багатющий матеріал ще чекає на ґрунтовне дослідження і аналіз, щоправда, вільно користуватися та досліджувати архів поки що не можливо, але існує план його комп'ютерного сканування та введення до Інтернету.

Бібліотека і архів в Гайдельберзі.

Друга бібліотека і архів Дмитра Чижевського, які він збирав від 1945 по 1977 рік, знаходяться в м.Гайдельберзі і є власністю Гайдельберзького університету: вони були продані йому донькою Чижевського Тетяною і ними можна вільно користуватися для дослідницьких цілей.

Бібліотека Чижевського входить до загальної бібліотеки Гайдельберзького університету, і її, на противагу Галльській, яка зберігається в спеціальній кімнаті і становить, так би мовити, окрему одиницю зберігання, не можна побачити на власні очі всю в цілому: книги можна лише замовити через електронний бібліотечний каталог. Каталогізація бібліотеки поки ще не завершена: є лише її загальний опис і картотека для використання книг. Згідно з цим описом, бібліотека нараховує понад 12000 книг: 604 видання, які вийшли до 1900 року (серед них є рідкісні барочні видання, праці з емблематики та містики, твори Яна Амоса Коменського і література про нього, а також багате зібрання творів протестантських авторів XVII-XVIII ст.); 4291 видання зі слов'янської проблематики, які вийшли після 1900 року (велику частину становить російська тематика); 4847 книг з літературознавства різних країн, філософії, богослов'я, мистецтва (наприклад, чудова колекція на тему «Обдаровані кількома художніми талантами», що становить близько 70 томів), природознавства; 2460 масових видань та дисертацій⁵.

Непереборну пристрасть Чижевського до збирання і колекціонування книжок дехто вважав дивацтвом, але завдяки цьому «дивацтву» німецькі славісти мають зараз у своєму розпорядженні дві унікальні бібліотеки, що користуються великим попитом як у студентів, так і у серйозних вчених.

Щодо архіву Чижевського, то він зберігається у відділі рукописів і рідкісних видань університетської бібліотеки під шифром Heid.Ns.3881. Архів, який становить 20 погонних метрів, упорядковано, але не каталогізовано - є тільки його загальний опис. Він розподілений на 10 частин таким чином: 93 документи, що відносяться до біографії і академічної кар'єри вченого (рубрика «А»); 780 одиниць рукописного і машинописного тексту («В»); близько 30000 листів кореспондентів Чижевського («С»); 221 одиниця зберігання праць інших авторів («D»); 52 одиниці збірки газетних вирізок, фотографій, листівок («E»); 6 ящиків з окремими відбитками статей та рецензій самого Чижевського та інших авторів і фотокопіями різних старовинних видань («F»); 25 відгуків і рекомендацій самого Чижевського («G»); 36 картотек - різноманітні бібліографії, лексика, підбір цитат до різних тем («H»); 71 одиниця - фотографії, діапозитиви, мікрофільми («I»); 4 одиниці, що відносяться до рубрики славістика («K»). Крім того, в архіві є не каталогізована колекція графіки та старовинних географічних карт (близько 120 одиниць зберігання), а також кілька ящиків з неідентифікованими списками. Взагалі листування Чижевського - одна з найцікавіших рубрик в його архіві. Серед кореспондентів цього періоду слід виокремити: Е.Бенца, М.Бердяєва, Ю.Бойно-Блохіна, М.Бубнова, О.Бургхардта, Д.Бурлюка, Х.-Г.Гадамера, Д.Герхардта, Р.Гуля, Г.Вернадського, М.Ветухова, Д.Дорошенка, В.Зеньківського, С.Зеньківського, Ю.Іваска, В.Льїна, Р.Інгардена, М.Карповича, К.Левіта, С.Левицького, І.Лисяка-Рудницького, Є.Маланюка, В.Міяковського, Л.Мюллера, Б.Ніколаєвського, І.Огієнка, Д.Оляччина, Я.Паточку, Є.Пеленського, Р.Плетнева, О.Пріцака, А.Ремізова, В.Сечкарева, Ф.Степуна, Г.Струве, М.Фасмера, П.Феденко, Г.Федотова, А.Флоровського, Г.Флоровського, С.Франка, Т.Франк, М.Шагінян, Д.Шаховського (о.Іоанн), І.Шевченко, Ю.Шевельова, Е.Шпрангера, Р.Якобсона та багатьох інших.

Цікаве і зібрання рукописів інших авторів, серед яких є праці С.Франка «Реальність і людина» (машинописний текст з виправленнями автора), «З нами Бог. Три роздуми» (авторський рукопис), машинописні книги М.Зарецького «Малюнки російських письменників», машинопис праць В. Зеньківського «М. В. Гоголь», «М. В. Гоголь у його релігійних пошуках», «Із історії естетичних ідей в Росії у XIX-XX ст.», машинопис статей Г. Флоровського про В. Соловйова та К. Победоносцева, машинопис статей Г. Федотова «Три столиці», «Росія, Європа і ми», статті Р. Якобсона «Новітня російська поезія. Начерк перший», машинопис праці М. Хайдеггера «Der Ursprung des

Kunstwerkes», машинопис віршів Б. Пастернака та споминів Ф. Степуна.

Серед зібрання автографів увагу привертає велика колекція автографів Давида Бурлюка, два листи В. Жуковського 1841 р., листи графа Орлова 1769 р., графа К. Нессельроде 1828 р., лист внука Я. А. Коменського Д. Е. Яблонського 1700 р., листи Герцена та Огарева 1865 р., два листи П. Кропоткіна 1888 та 1891 років та кілька листів відомих німецьких письменників XIX століття.

Слід визнати, що архівні та бібліотечні зібрання Дмитра Чижевського є дуже доброю джерельною базою для вивчення його спадщини. В архівах зберігається багато цікавого і важливого матеріалу (наприклад, автобіографічні нотатки, конспекти, тексти лекцій та семінарів, чернетки тощо), завдяки якому можливо хоча б частково відтворити «творчий процес» вченого, що так потрібно при аналізі наукової спадщини або написанні інтелектуальної біографії, а його бібліотеки дають можливість швидко відшукати потрібну літературу і ввійти в контекст проблеми. Крім того, архіви вченого, з огляду на багатобачний матеріал, який в них зберігається (насамперед широке листування Чижевського з видатними мислителями XX ст.), становлять інтерес не тільки для вивчення його спадщини чи розгляду духовної історії слов'ян, вони важливі й в цілому для дослідження європейської культури.

Повертаючись до проблем чижевськознавства в нашій країні зазначимо, що Україна була однією з перших пострадянських країн, що визнала заслуги Д. Чижевського і вшанувала його пам'ять: в м. Олександрії, звідки він родом, його ім'ям названо вулицю і встановлено меморіальну дошку на будинку, в якому він жив разом з батьками; ім'я Д. Чижевського носить велика обласна бібліотека в м. Кіровограді; у 1999 році Президія НАН України встановила премію імені Д. Чижевського, яка надається за високі досягнення у галузі філософії тощо. Справа не закінчилась тільки вшануванням пам'яті та встановленням меморіальних дошок: у 90-х роках розпочато дослідження його наукової спадщини, принаймні тих його праць, що були доступні дослідникам (6). Певний поштовх до цього дала і Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю з дня народження Дмитра Чижевського, яка пройшла у 1994 році в Києві, а потім у Кіровограді. На основі цієї конференції було видано збірку «Діалог культур I. Матеріали Перших наукових читань пам'яті Дмитра Чижевського» (Київ, 1996). Пізніше цю працю було продовжено і вийшов «Діалог культур II» (Київ, 1999), в якому вміщено кілька маловідомих праць Дмитра Чижевського, які вперше було перекладено українською мовою. Зацікавлення особистістю та науковою спадщиною Д. Чижевського поширилося і на Західну Україну: так у 2003 році в Дрогобицькому педагогічному університеті ім. Івана Франка було проведено семінар, присвячений Дмитру Чижевському, за матеріалами якого було видано збірник наукових праць «Славістика Т.І: Дмитро Чижевський і світова славістика» (Дрогобич, видавництво «Коло», 2003). До цієї збірки, крім виступів учасників семінару, ввійшли деякі праці Дмитра Чижевського перекладені українською мовою, спомини про нього, вибране листування з коментарями, архівні матеріали тощо. До речі, це перший збірник, присвячений Чижевському, де, крім його праць та праць про нього, подано ще й вибране листування вченого з його архіву. У 2005 році ця робота буде продовжена: готується Міжнародна конференція, присвячена пам'яті вченого⁷.

110-літтю з дня народження Д. Чижевського була присвячена святкова вчена рада Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, на якій йшлося про подальше дослідження його наукового доробку⁸.

Проте зазначимо, що незважаючи на загальне визнання і шанування авторитету Дмитра Чижевського як серйозного і талановитого вченого, поки що відсутнє ґрунтовне систематичне історико-біографічне дослідження його життя, наукової та педагогічної діяльності, що також утруднює осмислення його спадщини. Це не означає повну відсутність праць з цієї проблематики⁹, але жодна з них не подає повного огляду життя та творчості вченого, базованого на дослідженні архівного матеріалу. Отже, написання такої праці ще попереду. Чижевський був достатньо складною особистістю, і для його біографів деякі моменти його життя є дещо контроверсійними. Наприклад, певні суперечки викликає чітке визначення його національності та культурної ідентичності. Батько Дмитра Чижевського був українцем, мати росіяною, перша мова та культура, з якою він познайомився і яку сприйняв, була російська: українською мовою та культурою він оволодів пізніше майже самостійно. Після втечі з України він опиняється в Німеччині, країні, яка на довгі роки стає, так би мовити, його «Батьківщиною за вибором»¹⁰. Він поважав і любив німецьку культуру, водночас, досліджуючи духовну історію слов'ян, не менш захоплювався російською, українською, чеською, словацькою, польською та іншими самобутніми культурами слов'янського світу. Отже, щодо культурної приналежності,

вважаю Чижевського, який був одним з визначних діячів українсько-російської еміграції, визнаним дослідником духовного життя слов'ян, щиро закоханим в німецьку культуру і тісно пов'язаним з науковою традицією цієї країни, і в той же час людиною без громадянства з Нансеновським паспортом¹¹ відкритого для всіх культур і наукових контактів, можна розглядати як європейця, не в територіальному, а насамперед в духовному сенсі цього поняття і саме з таких позицій підходити до аналізу його спадщини, не обмежуючи кордонами однієї культури¹². Однак такий підхід, на мою думку, зовсім не заперечує його українського походження, тим більш, що він сам це визнавав, неодноразово зазначаючи свою національність у анкетах¹³.

Є й інші речі в біографії Чижевського, які викликають суперечки дослідників, і це цілком природно, бо така неординарна та різнопланова особистість, якою був Дмитро Іванович, повинна викликати дещо різні оцінки вчених, тим більше, що ці оцінки несуть на собі і певний відбиток поглядів самого дослідника, адже кожний пропускає цей матеріал, так би мовити, «через себе» і тут важливо не забути «живий» образ вченого і подати його у внутрішньому розвитку. В найближчому часі, напевно, постане кілька біографічних нарисів життя Чижевського, адже архівну спадщину вченого серйозно досліджують науковці Німеччини (насамперед, д-р В. Кортхаазе та д-р В. Янцен) та України (к.ф.н. І.Валявко), можливо, до цього приєднаються й вчені з інших країн, у культури яких Чижевський зробив вагомий внесок.

Торкаючись теми чижевськознавства в інших країнах, слід зазначити, що воно розвивається, хоча можливо, й не так швидко, як хотілось. Так, у Росії були перевидані деякі роботи Чижевського та вийшло кілька цікавих статей, в яких аналізується його наукова спадщина¹⁴. Зараз в Москві у двох видавництвах готуються до публікації вибрані праці Чижевського: одне видання готує Інститут слов'янознавства — видавництво «Язикай словянской культуры», друге видавництво «Русский Путь», над яким працює пані М.Васильєва. Видання мають вийти з коментарями та широким науковим апаратом.

Вивчають спадщину вченого в Чехії та Словачії, в дослідження культури яких Чижевський вніс багато нового: чого варта, скажімо, для культури чехів лише його знахідка однієї з головних праць видатного чеського діяча Я. А. Коменського «Пансофії», яка довгі роки вважалася загубленою, або ґрунтовне дослідження філософських поглядів одного з провідників словацького національного руху Людовіта Штура, яке Чижевський здійснив у своїй праці «Філософія життя Людовіта Штура». В різних архівах та приватних колекціях цих країн також зберігається епістолярна та рукописна спадщина вченого. Що стосується Німеччини, США та Канади, то там ще працюють колишні учні Дмитра Івановича, а значить існує і наукова традиція, закладена Чижевським та продовжена в працях його учнів та їхніх вихованців. Крім того, в цих країнах є вільний доступ до багатьох праць Чижевського, а також зберігається багатющий архівний матеріал, пов'язаний з його життям та науковою діяльністю.

Дослідженню спадщини Д.Чижевського було присвячено і кілька цікавих конференцій: «In memoriam Dmitrij Tschizewskij (1894-1977)» (Німеччина, м.Галле, 1997), за матеріалами якої було видано збірник з аналогічною назвою; велика міжнародна конференція у Празі: «Дмитро Чижевський, особистість і творчість» (Чеська Республіка, м.Прага, 2002), пізніше у 2004 році в Празі було видано збірник матеріалів цієї конференції, який містить багато цікавого та нового; міжнародна конференція у США, одна з панелей якої мала назву: «110-років з дня народження Дмитра Чижевського» (США, Champaign, 2004). Такі наукові заходи об'єднують вчених багатьох країн та дають новий поштовх для спільної дослідницької праці. Так, наприклад, доктору В. Янцену (Німеччина) вдалося об'єднати навколо роботи над збірником «Матеріали до біографії Дмитра Чижевського» дослідників-чижевськознавців з різних країн: І.Валявко, О.Чуднова (Україна), М.Васильєву (Росія), В.Кортхаазе (Німеччина) та інших. У цьому збірнику міститиметься автобіографічний матеріал з архівів Чижевського, спогади про нього його колишніх студентів, колег, співробітників та друзів, некрологи, перелік тем його академічних курсів в різних університетах, а також найповніша на сьогодні бібліографія його робіт.

Отже, наукова та архівна спадщина Дмитра Чижевського вивчається та досліджується вченими різних країн, і завдяки цій праці вибудовується певний місток та утворюється діалог між нашими культурами, до яких так прагнув Дмитро Чижевський, присвятивши своє життя дослідженню духовної історії слов'ян.

Джерела та література, примітки:

1. A Bibliography of the Publications at Dr. Dmitry Cyzevsky in the Fields of Literature, Language, Philosophy and Culture. - Cambridge, 1952; D. Gerhardt, Schiftenverzeichnis von D.I.Cyzevskij (1912-1954) in Festschrift fur Dmytro Cyzevskij zum 60 Geburtstag. - Berlin, 1954. - P.1-34; Hans-

- Jurgen Winkel, Schiftenverzeichnis von D.I.Tschizewskij (1954-1965) in Orbis Scriptus. - Munchen, 1966. - P.35-48; А.Чуднов, Краткая библиография работ Д.И.Чижевского. - Кировоград, 1994.
2. Зараз ведеться робота з укладання відповідної бібліографії робіт Д.Чижевського, яка розпочалася завдяки ініціативі німецького вченого, дослідника спадщини Д.Чижевського д-ра В. Янцена. Що стосується каталога праць про Д.Чижевського, то цю роботу започаткував у своїй короткій бібліографії А. Чуднов і вона продовжується і надалі.
3. Дивись також з цього питання цікаву статтю д-ра В. Янцена: О судьбе книжных собраний и архивов Дмитрия Ивановича Чижевского в Германии. // Исследования по истории русской мысли. Ежегодник за 2003 год. М., 2004.
4. Dmitrij I. Tschizewskij und seine Hallesche Privatbibliothek /Herausgeben von Angela Richter und Swetlana Mengel. - Munster-Hamburg-London: LIT Verlag, 2003. - 480 с. Детальніше про це видання дивись мою рецензію на каталог Галльської бібліотеки Дмитра Чижевського // Українській гуманітарний огляд Випуск №10, Київ, 2004.
5. Ці дані стосуються періоду до осені 2003 року. Восени 2003 року частина приватної бібліотеки Д.Чижевського була продана бібліотекою Гайдельберзького університету одному з німецьких букіністів. І на сьогодні важко сказати, що саме і в якій кількості залишилось в Гайдельберзі з багатогранної бібліотечної колекції вченого.
6. На сьогодні захищено дві кандидатські дисертації, в яких аналізується філософська спадщина вченого: І.Валявко «Дмитро Чижевський як дослідник української філософської думки» (Київ, 1997), А.Погорілий «Дмитро Чижевський як історик філософії» (Київ, 1999). Оскільки я спеціально не досліджувала питання дисертацій про Д.Чижевського, то не можу з певністю сказати, чи захищались в Україні дисертації, в яких досліджується доробок Чижевського в інших галузях культури.
7. Семінар і видання збірника постали з ініціативи та завдяки наполегливості і кропіткій праці двох енергійних, зацікавлених викладачів університету — доцента Є. Пшеничного та доцента Р. Мніха.
8. Вчена рада інституту філософії НАН України відбулася на початку квітня 2004 року.
9. Подаю короткий список праць, в яких є певні біографічні відомості про Дмитра Чижевського: Festschrift für Dmytro Cyzevskij zum 60 Geburtstag. - Berlin. - 1954; Євген Пизюр. Дмитро Чижевський. Новий Ульм, 1955; Orbis Scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag. - Munchen. - 1966; Панас Феденко. Дмитро Чижевський (1894-1977) (Спомин про життя і наукову діяльність)//Український історик №1-4, 1978; Lachmann R. Slavische Barockliteratur II. Gedenkschrift für D.Tschizewskij (1894 -1977). - Forum Slavicum 54. - Munchen. - 1983; О.Прицак, І.Шевченко. Пам'яті Дмитра Чижевського//Філософська і соціологічна думка №10, 1990; Янцен В. В. Дмитро Чижевський в Німеччині (з архівів Галле) // Філософська і соціологічна думка. N 12 за 1992; In memoriam Dmitrij Tschizewskij (1894 - 1977). - Halle. - 1997; В. Лісовий. Дмитро Чижевський: життєвий шлях та світогляд/Культура-ідеологія-політика - Київ, 1997; J.Bojko-Blochyn. Dmytro Ivanovich Chyzhevsky. - Heidelberg: Carj Winter. Universitatsverlag, 1998; Werner Korthaase. Dmytro Cyzevsk'kyj (1894-1977) in der Tschechoslowakischen Republik und in der Bundesrepublik Deutschland. - Berlin, 2000; Lauhus A.Ein unveroffentlichtes Gogol' - Buch Dmitrij Tschizewskij. // Die Welt der Slaven. - XLVI. - 2001; В.Янцен, І.Валявко. Воспоминания Д.И.Чижевского о деятельности меньшевиков на Украине (1919-1920). Малоизвестные страницы биографии учёного// Die Welt der Slaven. - XLVI - 2001; Вернер Кортхаазе. Дмитрий Чижевский и родина его выбора - Германия. - Берлин, 2003; І.Валявко. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: Гарвардський період 1949-1956 рр./Славістика Т.І: Дмитро Чижевський і світова славістика. - Дрогобич, 2003; В.Янцен. О судьбе книжных собраний и архивов Дмитрия Ивановича Чижевского в Германии. // Исследования по истории русской мысли. Ежегодник за 2003 год. М., 2004.
10. Див. з цього питання брошуру Вернера Кортхаазе. Дмитрий Чижевский и родина его выбора - Германия. - Берлин, 2003. В цій праці, на мою думку, автор дещо спрощує і занижує важливість та значення для Чижевського його першої Батьківщини - України.
11. «Нансенівські паспорти» - це посвідчення особистості певного гатунку введенні для біженців та емігрантів Лігою Націй за ініціативою Фрїтьофа Нансена (1861-1930), який у 1920-1921 рр. був верховним комісаром Ліги Націй зі справ військовополонених. Видавались ці паспорти на підставі спеціальних Женевських домовленостей 1922 року.
12. Цю позицію поділяє і мій німецький колега д-р Янцен. Див. його статтю «Врятувати, зберегти й осмислити Про долю книжкових зібрань та архівів Д.І.Чижевського в Німеччині./ Славістика Т.І: Дмитро Чижевський і світова славістика. - Дрогобич, 2003.
13. У справі Д.Чижевського, що зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України і яка була заведена на нього ще у 20-х роках як на активного діяча меньшевицької партії, в усіх анкетах у графі «національність» він писав завжди українець (Див., наприклад, справа 51134, Опис 1, фонд 263, од. зб.237)
14. Детальніше з цього питання див. В. Янцен. О судьбе книжных собраний и архивов Дмитрия Ивановича Чижевского в Германии. // Исследования по истории русской мысли. Ежегодник за 2003 год. М., 2004.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Галина Александрова

●

ПРОБЛЕМИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ ЕПОСУ В УКРАЇНСЬКІЙ КОМПАРАТИВІСТИЦІ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

Історія літературознавства позначена безпервними пошуками оптимального шляху дослідження, існуванням різних наукових шкіл. Одним із продуктивних методів, який наприкінці ХІХ ст. застосовувався і в мовознавстві, і в літературознавстві та фольклористиці, був порівняльно-історичний метод. Серед його теоретиків - Я. і В. Грімми, Т.Бенфей, Ф.Буслаєв, О.Веселовський, М.Драгоманов. Вагомий внесок у розвиток порівняльних досліджень в Україні здійснив Микола Дашкевич (1852-1908), професор Київського університету Св. Володимира, академік Російської імператорської академії наук. Історизм, повнота охоплення і всебічність аналізу, врахування соціального й культурно-естетичного вітчизняного та міжнародного контексту стали визначальними принципами його наукового методу, що сформувався на основі світової літературознавчої думки. Окреме місце у спадщині М.Дашкевича посідають праці з історії російського та українського народного епосу. Усвідомлення вченим необхідності порівняльних досліджень у цій царині було тісно пов'язане з розвитком компаративістики, яка саме навколо питання про епос значною мірою акумулювала проблему поєднання національного і загальнолюдського у фольклорі. М.Дашкевич звернувся до порівняльного вивчення епосу як до матеріалу, найбільш придатного для вироблення нової методології. У статтях «К вопросу о происхождении русских былин. Былины об Алеше Поповиче и о том, как перевелись богатыри на святой Руси» (1883) та рецензії на «Экскурсы в область русского народного эпоса» В.О.Міллера (1895) він демонструє прихильність до історичного напрямку у вивченні богатирського епосу, який у 80-х роках замінив попередні - міфологічний, історичного запозичення, психологічних узагальнень, приєднавшись до поглядів В.Ягича, О.Веселовського, І.Жданова, В.Міллера, відрізняючись від них, зокрема, визначеністю постановки загальних питань з історії зародження і розвитку епосу, постійним наголосом на теоретичному й методологічному аспектах проблеми. Місцем походження билин, цього, за його словами «живого пісенного літопису нашого народу»¹, він вважає південну Русь, а часом їх створення - до -Несторівський період, вважаючи, що вони значною мірою вплинули на основні оповіді першого літописця і не поступалися йому в зображенні давнього життя. Серед різноманіття поглядів на генезу цього жанру (теорія міфічного походження Ф.Буслаєва, О.Міллера, теорія запозичень - східних - В.Стасова, візантійських і південнослов'янських - О.Веселовського, літературного впливу - В.Міллера, історична - Л.Майкова, І.Ягича, Д.Гловайського, І.Срезневського) іноді втрачалося чітке уявлення про процес виникнення билин. М.Дашкевич наголошував, що кожен із цих методів може мати значення не для всього епосу, а тільки для його деталей. Для пояснення билин придатні всі теорії щодо схожих мотивів в епосі різних народів. Проте поєднання різних елементів у билинах не дає права на перебільшення значення запозичень у них.

Для правильного розуміння епосу, на думку вченого, слід ретельно розмежувати

різномірні елементи, з яких він складається. Билинний епос, за його спостереженнями, утворювався із пісень про подвиги окремих витязів і про їхні спільні заходи. Перші зберегли свою окремішність. Другі ж поєдналися поступово, неодноразово в так званий Києво-Володимирський цикл. Отже, коло билин не можна розглядати як відразу утворений, цілісний твір. Досліджуючи билинний епос, вважає М.Дашкевич, необхідно відштовхуватися від нього не як від стрункої цілісності, а як від часткових епізодів, і починати з аналізу билин про кожну особу окремо. Учений пропонує робити поетапний аналіз: спершу використати всі засоби історичного аналізу і визначити «все, що належить до загальних прийомів нашої (виділення автора - Г.А.) билинної творчості і билинного епосу взагалі, і тільки потім приступати до встановлення пізніших іноземних елементів, які були введені в загальний зміст билин неорганічно»².

Погоджуючись із думкою О.Веселовського про східні й південнослов'янські джерела запозичень давньоруського епосу, М.Дашкевич наголошує і на важливості другого шляху притоку іноземних переказів, а саме - західного. Якщо запозичення встановити не вдається, а певна деталь є притаманною для всіх билин чи взагалі для поезії різних народів, доводиться допускати існування її в більш ранній час, вважав він.

Початком усіх досліджень про билинний епос, на думку М.Дашкевича, повинна бути історична основа билин. Водночас потрібно брати до уваги її послідовні переробки і різномірні нашарування, серед яких основними були книжні та іноземні оповіді. Але самі вказівки на запозичення та ремінісценції ще не пояснюють виникнення епосу: потрібно розкривати насамперед внутрішні основи запозичень. Ці засади вчений підтверджує прикладом аналізу билин про Альошу Поповича: спершу він розглядає літописні свідчення про богатиря, виділяє в них елементи історичні і поетичні, порівнюючи їх з пізнішими записами билин, встановлює найдавніший варіант билинних переказів про богатиря і простежує еволюцію цих переказів, а водночас - місцевий і західноєвропейський вплив. Питання про зв'язки літописного і фольклорного образів Альоші Поповича продовжували цікавити дослідників і у ХХ ст.³ [56], [156], [210]. Наголошуючи, що в кожному билинному епосі відкрито багато епізодів і мотивів, спільних з іншими, дослідник водночас зауважує, що на цій підставі не можна вважати епос несамостійним. «Національними в будь-якому епосі є переважно його побудова, загальний напрям і типові особливості героїв»⁴.

Билинний епос Київської Русі виникав під живим враженням від великих історичних подій і складався поступово у великий цикл, героями якого були і місцеві богатирі, і герої мандрівних оповідей. Та найголовніше - при цьому не втрачалася основа твору, тому «історична наука... знайде в ньому не тільки правду ідеальну, але немало також і правди реальної. Вихідна точка нашого епосу - національна, національний і основний зміст його, національним є і дух, що його пронизує»⁵.

Билини М.Дашкевич розглядає як частину української національної епіки, її початковий етап, до якого потім приєдналися спогоди про пізніші події. Так створювалася повна оповідь про долю нашої землі, літопис, якого не має жодна наша нація: «В жодного іншого народу нема епіки, яка поєднувала б в живій передачі всі важливі моменти народного життя, починаючи від заснування національної держави»⁶.

Отже, історико-стадіальні зміни самого змісту епосу залежали, на його думку, від першопричини - змін у реальності, яку відображав епос.

Думки М.Дашкевича та інших вчених про українське походження билин київського циклу тривалий час або замовчувалися, або вважалися ненауковими. Тільки в наш час з'явилася можливість відкрито висловлюватися про походження і національну атрибуцію східнослов'янських билин, які, за традицією, ще й тепер багато науковців називають тільки російськими.

Зацікавившись проблемою генези билин, М.Дашкевич намагається простежити зв'язки цього жанру з іншими в синхронному і діахронному зрізах. Нарис «Рыцарство на Руси - в жизни и в поэзии» (1902) присвячений проникненню лицарських ідей та ідеалів в Київську Русь. Дослідник вважав, що билини поєднують в собі залишки дружинного і загальнонародного епосу, який розвивався під впливом вражень від подій, і водночас є відлунням давньоруської лицарської епіки, яка певною мірою відповідала західним билинним і лицарським поемам пізнього середньовіччя (ХІІ-ХІІІ ст.) і, подібно до них, пронизувалась мандрівними мотивами. Таким чином, за його концепцією, давньоруські билини - частково уривки того епосу, вищою сходиною у розвитку якого на Заході

були лицарські поеми.

Такий еволюційний погляд на фольклорні жанри підвів його до вкрай важливого питання для тодішньої фольклористики: про трансформацію одного, раннього фольклорного жанру в інший, пізніший, а звідси - до порівняння українського епосу - народних дум - з епосами інших народів.

Ідея про спорідненість українських дум, - цього специфічного жанру народної творчості - з епосом інших народів неодноразово виникала в українській і зарубіжній фольклористиці XIX ст. Перші намагання порівняти український народний епос з фольклором інших слов'ян трапляються «ще задовго до появи у вітчизняній фольклористиці історико-порівняльного вивчення фольклору як методу дослідження»⁷. М.Дашкевич звернувся до порівняльного вивчення епосу як до матеріалу, який найбільшою мірою сприяв виробленню нової методології в науці.

Погляди М.Дашкевича були суголосні концепції О.Веселовського, який в «Історичній поетиці» досліджував форми і види руху поезії від первісного обрядового синкретизму хорової пісні-танцю до індивідуальної творчості. Такий процес розвитку О.Веселовський вважав спільним для літератур різних народів. М.Дашкевич згідно зі своїм теоретико-методологічним принципом шукати першопричину розвитку мистецтва у зміні самої дійсності, допускав думку про засвоєння традицій старого фольклору на нових стадіях його існування, про еволюційний характер фольклорного процесу. Дума, за його словами, не знищила билини, а стала наступною стадією її розвитку. Зокрема, він висловив припущення, що билинний епос, відомий на півдні Русі, почав вимирати з 40-х рр. XVII ст., «коли південно-руському народові довелося напружувати всі свої сили в тяжкій боротьбі за існування... Билини почали переходити поступово в думи. Старий епос міг бути забутий тим швидше, що новий був, за своєю ідеєю, продовженням його. В південноруських піснях, що виникли під впливом боротьби з татарами, турками і поляками, чулось іноді відлуння старого епосу княжого періоду, повторювалися деякі із його епізодів, відгукувалися його прийоми зображення»⁸.

Простежуючи розвиток лицарського світогляду на Русі і шукаючи його відображення в літературі, вчений доходить висновку, що західноєвропейські лицарські поеми вплинули не лише на билини, а й на пізніший епос - думи. Він досліджує, як лицарські ідеї й ідеали потрапляли на Русь протягом двох періодів її історії - в XII-першій половині XIII і наприкінці XIV - до XVII ст. Лицарство відродилося в Україні із заснуванням Запорозької Січі в козацтві. Прославлення лицарства вчений знаходить у літературних творах: в Київському літописі, віршах К.Саковича, документах Запорозької Січі, «Енеїді» Котляревського, віршах українсько-польського поета 20-х років XIX ст. Т.Падурри. Проте М.Дашкевича найбільше цікавить відображення козацького і взагалі народного лицарства в українській народній творчості. Його дослідник знаходить насамперед в думках, приєднуючись до поглядів М.Максимовича, О.Лукашевича. У зв'язку з цим він вважає цікавим простежити, з одного боку, засвоєння рис козацтва деякими багатирями билинного епосу (зокрема, Іллею Муромцем), а з другого - набуття билинного характеру деякими думами (дума про взяття Азова). Таким чином, у живій фольклорній традиції відбувався процес взаємозв'язку: змалювання нового лицарства зливалось з обрисами старого. В українському епосі дослідник простежує «поступове зростання народного ідеалу»⁹ паралельно до історичних подій; в історичних піснях, стверджує він, відображаються ті ж послідовні зміни, що й у реальній історії козацтва. Так, дума про трьох братів Азовських зображує давніші часи (у ній звучать думки про звільнення). У піснях «Гомін, гомін», думках про Байду, Самійла Кішку козацтво уже усвідомлює свою могутність, високо цінує своє лицарство.

Думи, за спостереженням М.Дашкевича, відрізняються від билин та південно-слов'янського епосу насамперед відсутністю циклізації, зосередженням оповіді навколо одного чи кількох лицарів. Епос дум, підкреслює дослідник, був своєрідним поверненням до первісної форми, до ліро-епічного викладу, тобто до тієї форми викладу, з якої могли вийти деякі з первісних билин. Певний відгомін козацького лицарства існує в українській словесності і тепер, існує у фольклорі і слово «лицар». Свідчення про це М.Дашкевич підтверджує прикладами зі збірника М.Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы».

М. Дашкевичеві належить перша спроба¹⁰ в науковому узагальненні питання зв'язку дум і юнацьких пісень. (Хоча зауважимо, що ще в 1878 р. М.Старицький видав у Києві

книгу «Сербські народні пісні» у своєму перекладі, називаючи їх думами.) Посилаючись на дослідження вітчизняних істориків і літературознавців про існування в минулих століттях культурних і літературних зв'язків між східними і південними слов'янами, М.Дашкевич переносить ці зв'язки на «народну історичну словесність» - на думи і юнацькі пісні. Автор зараховує до жанру дум «не тільки козацькі, а й інші історичні пісні, що вирізняються елегійним характером і напруженою скорботною почуття»¹¹. Їх генеза, на думку автора, сягає періоду боротьби з половцями, а розквіт, як і виникнення терміну «дума», дослідник датує XV-XVI ст. Цей розквіт проходить під впливом близьких відносин, які склалися з тих часів між південною Руссю, з одного боку, і румунами, болгарами і сербами - іншого. Назву епічної пісні - думи він виводить від болгарського «дума» - слово. Як вважає дослідник, термін «дума» означає не роздуми, а є пісенним переказом, аналогічним до ірландської саги. Тому «Слово о полку Ігоревім», слідом за М.Максимовичем, він вважає ранньою українською думою.

Наводячи низку історичних фактів про переселення південних слов'ян на територію України ще до XVI ст., М.Дашкевич встановлює найтісніші аналогії між південно-слов'янськими ускоками, гайдуками та українськими козаками і гайдамаками. Він вважає, що ці суспільні утворення були споріднені за організацією, формами боротьби, і самі лексеми - «козак», «гайдамака», «ускок», «гайдук» - близькі за етимологією і значенням. Отже, спорідненим мав бути і їхній фольклор. Звідси - висновок М.Дашкевича: разом з переселенцями на українські землі через мандрівних співців, гусярлів і тамбурашів «відкривався шлях впливу південнослов'янської поезії на епос дум»¹². Водночас він зазначає, що визначальним для розвитку дум був не цей вплив, а місцеві умови, що думи є своєрідним оригінальним надбанням українського народу і за своїми художніми прийомами вони стоять ближче до давньоруських билин. Але в епосі дум відбулося немало змін порівняно з билинами. Їхня еволюція найбільше відбилася на формі та способі виконання, згодом - і на змісті. До утворення українського епосу спричинилися історичні події, які пережив український народ за часів татаро-монгольського та литовського поневолення, звідси - переважання в історичних піснях та думках мотивів горя й скорботи. М.Дашкевич, слідом за фольклористами-романтиками, розуміє думи як якісно новий епос українського народу. Думи в нових історичних умовах, сповнені свіжого змісту «нових грізних і водночас великих подій, поступово заступили і витіснили пам'ять про минулі часи удільно-вічового ладу і самостійного існування Русі»¹³. Проте в тяжкі часи для українського народу думи не тільки оплакували його сумну долю, а й закликали до боротьби. Саме за цими рисами, наголошує дослідник, вони споріднені з болгарськими та сербськими епічними піснями. Схожі умови життя і боротьби, тісне спілкування цих народів, існування давніх епічних традицій, - все це не могло, на думку М.Дашкевича, не накласти однаковий відбиток на епос цих народів. Схожі епічні мотиви, сюжети, символіка, подібність загального тону епосу південнослов'янського і українського епосу впливали безпосередньо «із самої глибини народного серця як південних слов'ян, так і південних русів у віки народного горя серед страшних бід, звичного, що повторювався з року в рік, полону і постійної боротьби за відстоювання самої людини»¹⁴.

Отже, проблему взаємозв'язків, взаємовпливів українських дум та південнослов'янського епосу М.Дашкевич розглядає в зв'язку з іншою проблемою - генетичною спорідненістю дум та билин.

І.Франко в рецензії на цю статтю відзначав її корисність насамперед у систематизації матеріалів, що стосувалися перебування сербів та болгар на Україні. Але в розробці основної проблеми - впливу південнослов'янського епосу на український, - на думку І.Франка, стаття не дає ніякої підстави.

Це не означає, вважав І.Франко, «що такого впливу зовсім не було та його в усякому разі ще треба шукати дорогою детального порівняння»¹⁵, бо даних, що навів М.Дашкевич, для такого висновку, на його думку, не вистачає. Зіставивши записану Кольбергом і ним самим на Покутті пісню про Івана та Мар'яну з сербською піснею про Груя Новака, І.Франко вбачав взаємовплив українських та південнослов'янських фольклорних творів насамперед на пісенному жанрі.

Критично поставився до дослідження М.Дашкевича і В.Гнатюк.¹⁶ Простежуючи зв'язки між українцями, сербами і болгарами часів середньовіччя, він досліджував українські та південнослов'янські літературні, історичні та літописні джерела. Проте

вплив сербських народних пісень на наші і навпаки він не помітив.

М.Тершаковець переглянув усі концепції, що стосувалися питання українського й південнослов'янських епічних зв'язків, і запропонував низку нових спостережень, знаходячи певні сліди впливу епосу південних слов'ян на український не тільки в історичних фактах, як М.Дашкевич, а й у формі українських дум (вживання вокативу замість номінативу). Теорію М.Дашкевича про південнослов'янський вплив на думи він вважав непереконливою, зауважуючи, що йому зашкодили однобічний добір матеріалу і неувага до компетентної літератури, що стосувалася питання, залучення до розгляду виключно історико-культурних фактів і недооцінка літературних фактів, які й мали головне значення. Внаслідок такої методологічної помилки він оцінив пошуки М.Дашкевича як марні, вважаючи, що праці В. Антоновича, М. Драгоманова і П. Житецького вже з'ясували історичне й літературне значення дум; результати їхніх досліджень потрібно поставити у відповідну перспективу, чого, на його думку, не зробив М. Дашкевич. Він наголошував, що сербські юнацькі пісні вплинули на галицькі, а на епос дум вони такого впливу не здійснили (окрім думи про Олексія Поповича). І.Франко не поділяв його поглядів, дійшов висновку, що всі положення М.Тершаковця засвідчують «повний брак розуміння задач і метод наукового дослідження»¹⁷, а сама стаття не дає нічого нового.

Дискусію продовжив Є.Тимченко. Він повністю заперечив тезу М.Тершаковця про те, що вживання вокативу замість номінативу в думах є запозиченням від південних слов'ян. Як мовознавець він обгрунтовано довів, що ця форма характерна не тільки для дум, трапляється вона і «в інших піснях і навіть у прислів'ях, що виразно говорить, що це явище тубільне і зовсім не чуже того, хто говорить»¹⁸. В. Перетц, вказуючи на різницю між билинами і думами - і в змісті, і в формі, і у виконанні, відзначав, що думи є настільки самобутнім жанром фольклору, що історично-порівняльні дослідження не могли з певністю довести їх залежність чи формальний зв'язок з билинами чи поезією інших слов'ян. Він не погодився з припущенням М. Дашкевича про виникнення дум не за часів козацтва, а в часи походів проти половців (XII-XIII), беручи за точку відліку їх творення не «Слово о полку Ігоревім», а писемну згадку про думи польського історика Сарницького (1506). Проте він сприйняв Дашкевичеву теорію про думи як оновлений і збагачений новим змістом жанр, що має своєю основою старі традиції давнього часу. В. Перетц, «вглядаючись в сіхичну тканину, яка лежить в основі дум»¹⁹, зосереджуючи свої міркування на аналізі форми, стилю і мови дум, зайняв позицію між М. Дашкевичем і П. Житецьким, не називаючи думи продуктом «простонародної» творчості, але й не вбачаючи в них творчості інтелігентного прошарку. Вони, на його думку, є гармонійним синтезом культурно-індивідуальної творчості з народною.

Така різноманітність і неоднозначність висновків свідчила насамперед про важливість і складність питання. Це був період пошуків, зіставлень і найголовніше - накопичення фактичного матеріалу. Дослідження М. Дашкевича мали вплив на наукову думку того часу, тому недаремно дискусію навколо його статті закінчують період вивчення епосу українського та південнослов'янського народів, що охопив майже століття²⁰.

Вважаємо не цілком аргументованими твердження, що всі можливі види зв'язків між українським та південнослов'янськими народами М. Дашкевич зводив до культурно-історичних зіткнень їх у середні віки і що це «обмежувало методику його досліджень, звужуючи її у часовому і територіальному плані»²¹, бо такі обмеження завжди накладає матеріал дослідження, у даному випадку - конкретні фольклорні жанри, які виникли у певному часі і були поширені серед певних народів, а хронологічно-географічний принцип якраз враховувався дослідником. Значно суттєвішим нам видається зауваження про «недостатність залучення автором до аналізу конкретних зразків фольклору»²². Тому стаття М.Дашкевича за своїми аргументами швидше нагадує історичну, ніж філологічну працю. Певним чином це пояснюється намаганням дослідника знаходити в усьому історичну основу, але це було й недоліком тодішньої літературознавчої науки загалом і, зокрема, історичної школи у фольклористиці.

Отже, необхідність порівняльних студій при вивченні епосу зумовлювалася тим, що, як доводили дослідження, у кожній словесності органічно поєднуються складники місцеві, оригінальні, своєрідні - з міжнародними, перейнятими від інших народів, і їх необхідно розрізняти. Характерно те, що на перше місце вчені ставили саме оригінальні прикмети народної творчості. З таких засад випливали і відповідні вимоги до дослідника: будь-який твір повинен вивчатися не тільки з точки зору його ставлення до дійсності,

але й з погляду його зв'язків і їх історичного розвитку. Побудовані на таких засадах праці М. Дашкевича, І. Франка, В. Гнатюка, В. Перетца та ін., у яких застосовано порівняльне вивчення явищ фольклору, становлять великий науковий інтерес. Дискусії навколо героїчного епосу наприкінці XIX ст., засновані на глибокому знанні фактичного матеріалу, переконували у важливому міжнародному значенні героїко-епічної поезії слов'янського світу, розкривали перспективи для її компаративного вивчення. Зокрема, гіпотези про перетворення билини в думу під впливом історичних умов та про шляхи південнослов'янського впливу на розвиток українських дум стали об'єктом вивчення і у XX ст.

Джерела та література:

- 1 Дашкевич Н. К вопросу о происхождении русских былин. Былины об Алеше Поповиче и о том, как перевелись богатыри на святой Руси //Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - 1883. - № 3. - С. 156.
- 2 Там само. - С. 164.
- 3 Грушевська К. Дума про Олексія Поповича //Первісне громадянство - К., 1926. - С. 1-35. Лихачев Д.С. Летописные сведения об Александре Поповиче //Труды отдела древнерусской литературы ИРЛИ. - Т. VII. - М.-Л., 1949. - С. 17-51. Перетц В. Ще раз дума про Олексія Поповича //ЗНТШ. - Т. CXLI-CXLIII. - 1925. - С. 1-6.
- 4 Дашкевич Н. К вопросу о происхождении... - С.165.
- 5 Там само.
- 6 Там само. - С. 156.
- 7 Яценко М.Т. До порівняльного вивчення фольклору слов'янських народів у прогресивній українській фольклористиці //Слов'янське літературознавство і фольклористика. - Вип. 2. - К., 1966. - С. 89.
- 8 Дашкевич Н. К вопросу о происхождении...- С. 225.
- 9 Дашкевич Н. Рыцарство на Руси - в жизни и в поэзии. - К., 1901.-С. 97.
- 10 Мишанич С. Порівняльне вивчення епосу українських та південнослов'янських народів //Народна творчість та етнографія. - 1974. - № 3. - С. 34.
- 11 Дашкевич Н. Несколько следов общения Южной Руси с юго-славянами в литовско-польский период ее истории, между прочим - в думах //Сб. статей в честь проф. Т.Д. Флоринского. - К., 1904. - С. 2.
- 12 Там само. - С. 6.
- 13 Там само. - С. 9.
- 14 Там само. - С. 17.
- 15 Франко І. Н. Дашкевич. - Общение Южной Руси с юго-славянами в литовско-польский период ее истории между прочим - в думах. -(Изборник Киевский. - К., 1904, стор. 119-137). // ЗНТШ. - 1905. - Т. 65. - Кн. 5. - С. 15.
- 16 Гнатюк В. Зносини українців із сербами. - Львів, 1906. - 391 с.
- 17 Франко І. Н. Дашкевич. - Общение Южной Руси... - С. 16.
- 18 Тимченко Є. До питання про стосунок українських дум до південнослов'янського епосу //ЗНТШ у Києві. - К., 1908. - Кн. II. - С. 245.
- 19 Перетц В. Українські думи //Літературно-науковий вісник. - 1907. - Т. XXXVIII. - Кн. 4. - С. 22.
- 20 Мишанич С. Порівняльне вивчення епосу українських та південнослов'янських народів //Народна творчість та етнографія. - 1974. - № 3. - С. 47.
- 21 Там само. - С. 36.
- 22 Там само.

Ольга Острячко

●

ЕСТЕТИКА АМЕРИКАНСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ: ЗУСТРІЧ КУЛЬТУР

Сучасний етап розвитку літературознавства в Україні характеризується поглибленою увагою дослідників до вивчення філософських основ віршування, мотивів поетичної творчості, формування поетичного стилю співвітчизників у минулому. Це потребує накопичення фактичного матеріалу і переосмислення поетичної традиції інших країн, представники яких справили істотний вплив на світовий літературний процес,

для усвідомлення джерел формування та розвитку української літератури. Відтак поглиблена увага науковців прикута до вивчення романтизму в західній, зокрема в американській літературі XIX ст., в якому було започатковано традицію пошуку духовної істини і серйозних етичних роздумів, властивих і вітчизняній літературі кінця XIX-XX ст.

Формування американської літератури як самостійного художнього явища почалося ще з поетичних творів, створених в середині XVII ст. Світорозуміння тогочасних американців, їхнє духовне кредо, їхня етика визначались пуританською доктриною. Єдиним джерелом для її осягнення були богословські твори. Образ світу, який можна вгадати в біблійських текстах, важко зрозуміти поза межами пуританської ідеології, але все ж таки, це цілком певний світогляд. Саме пуританізм відкрив в людині Нового Світу моральні протиріччя, до яких повернулися американські поети XIX ст. У. Уїтмен і Е. Дікінсон.

Таким чином, актуальність дослідження доробку американських романтиків зумовлена: по-перше, необхідністю реконструювати особливості літературного процесу в США в другій половині XIX ст. шляхом введення до наукового обігу максимальної кількості фактичного матеріалу; по-друге, важливістю визначення основних та додаткових факторів, покладених в основу формування американського романтизму, задля розширення знань про цей феномен взагалі; по-третє, нагальною потребою вивчення патріотичної та високодуховної поезії з метою її використання у вихованні молоді в Україні.

Реалізація визначених завдань здійснюється шляхом творчого застосування, передусім, біографічного, філологічного, порівняльно-історичного, типологічного та структурного методів та методу компаративного аналізу.

Досліджувана доба американської літератури впродовж тривалого часу перебуває в полі зору літературознавців. На сьогодні створено низку праць, які з різних боків характеризують американський романтизм та його представників.

Передусім заслуговують на увагу студії американських дослідників. Зокрема студії К. Боде, В. Брукса, Т. Інджа, Л. Кука, С. Куртнінітіс, У. Лобан, Р. Міллера, А. Кінга, В. Парінгтона, Л. Райта, С. Уільямса та ін.¹ присвячені історії американської літератури XIX ст. Вони звернули увагу на те, що творчість письменників-романтиків в американській літературі XIX ст. засвідчила становлення національної художньої самосвідомості. Крім того, доробок американських письменників та поетів XIX ст. став надійним фундаментом розвитку американської літератури у XX ст.

Вагому інформацію про представників американського романтизму подали у своїх дослідженнях В. В. Брукс, Л. Ховард, Дж. Рубін, Р. Чейз, С. Уїчер та ін.² Спеціальні дослідження творчості Р. Емерсона створили Г. Грей, С. Доул, О. Холмс³, У. Уїтмена - Г. У. Аллен, В. В. Брукс, Р. Чейз, Ч. Уїллард⁴.

Вітчизняні літературознавці у своїх студіях звернули також увагу на докорінні зміни, які відбувались в американській літературі у другій половині XIX ст. Зокрема низка робіт присвячена одній з течій в американському романтизмі - трансценденталізму та його основоположникам Р. Емерсону і Г. Торо. Такі дослідники, як М. Анастасьєв, О. Зверев, Т. Голєнпольський, Б. Грозовський, Є. Зикова, В. Зінченко, Г. Злобін, М. Каулі, Т. Морозова, А. Мулярчик, Н. Ніколюкін, Є. Осіпова, Н. Покровський, В. Прозоров, Н. Самохвалов, єдині у своїй думці⁵, що трансценденталісти бачили в поезії ще одну сферу філософствування. А в природі вбачали високу органіку.

Розвідки О. Алякринського, М. Анастасьєва, В. Венедиктової, Л. Герасимчука, Я. Засурського, Г. Злобіна, В. Левіка, М. Мендельсона, С. Павличко, Б. Парчевської, Г. Петрової, І. Попова, Б. Савченка⁶ довели, що новим явищем у тогочасній американській літературі був У. Уїтмен. Його вільний вірш видався одним з магістральних шляхів, на яких проходило становлення реалістичної поетики.

І, на думку О. Зверєва, є сенс говорити про застій в американській поезії після епохи У. Уїтмена. Цей період від кінця Громадянської війни до початку XX ст. дослідник назвав «міждарюванням»⁷, хоча очевидно, що це не означало повний занепад романтичного жанру. У другій половині XIX ст. в американській літературі з'являються нові імена, серед яких помітне місце посідає Е. Дікінсон.

Творчість Е. Дікінсон привернула увагу багатьох дослідників з різних країн. Монографії та статті Р. Міллера, А. Гельпі, М. Іслас, Х. Кейсі, С. Пінкер, Д. Ратледжа,

М. Шоу, О. Алякринського, А. Глебовської, І. Кашкіна, Г. Кочура, В. Маркової, А. Паріна, Д. і С. Павличко та ін.⁸, присвячені творчості та життєвому шляху Е. Дікінсон, поставили на порядок денний проблему дослідження поезії письменниці, складних, по суті, романтичних конфліктів її унікальної особистості.

У працях Ф. Дельфі, Е. Маррас, Д. Текрі, С. Павличко⁹ окреслено драму пуританської свідомості, що зіткнулася з різким протиріччям ідеального і дійсного в Америці тієї епохи, і яка осмислена Е.Дікінсон так глибоко, що її вірші набувають загальнолюдського значення. Відтак головну увагу дослідники приділили техніці її віршування, лаконізму виразу, новаторським ритмам й римам, пріоритетності змісту над формою.

На думку О. Глебовської, в російській поезиці відсутня навіть близька аналогія і тому досить складно «вписати» Е. Дікінсон в традиційну російську поезику.

В Україні 1999 р. Г. Чесноковою була захищена дисертація на тему «Лірика Л.Українки та Е.Дікінсон: типологія та національні особливості»¹⁰.

Таким чином, можемо констатувати, що інтерес до творчості Е. Дікінсон нині охопив мало не весь світ. Свідченням цього є створене Міжнародне товариство Е. Дікінсон в мережі Інтернет (www.cwgu.edu/affil/edis/edisindex.html). Існує також сайт, на якому розміщено вірші поетеси (www.inform.umd.edu). Цим завершено створення Дікінсоніани, в якій тим не менше залишається широкий простір для досліджень феномену цієї письменниці.

Перші збірки поезій Е. Дікінсон були оприлюднені через чотири роки після її смерті 1890, 1891 рр. під редакцією Т. Гігінсона, відомого журналіста, літературного критика і друга поетеси, та сестри поетеси Лавінії¹¹. Поезію митця по-справжньому відкрили і поцінували через багато років по тому. 1955 р., внаслідок подвижницьких зусиль М. Бьянкі, Т. Джонсона та М. Бінгхема, вийшло тритомне зібрання творів, об'єднавши близько тисячі віршів. А 1960 р. світ побачило повне видання творів поетеси, підготовлене Т. Джонсоном¹². Воно налічувало 1800 поезій.

У російському літературознавстві Е. Дікінсон мало відома, хоча її вірші перекладалися. Першим повним зібранням лірики поетеси російською мовою можна вважати колективну працю О. Глебовської, С. Степанова, Е. Линецької¹³. Хоча не можна не згадати першу антологію американської поезії кінця 30-х років ХХ ст. під редакцією М. Зенкевича й І. Кашкіна. А також окремі переклади В. Маркової та І. Лихачова¹⁴.

Результатом роботи українських дослідників стала збірка віршів Е.Дікінсон, упорядкована С. Павличко, за участі перекладачів Д. Павличка, М. Габлевича, О. Гриценка, О. Зуєвського, М. Стріхи та ін. Крім цього, можна згадати переклади та літературні розвідки Г. Кочура та А. Пуринця¹⁵.

Атмосферу будинку поетеси та її внутрішній світ передають спогади сестри (www.venexia.com) і подруг Е. Дікінсон Х. Джексон й М. Тодд (www.vcu.edu), а також листи, адресовані Т. Гігінсону¹⁶.

Таким чином, необхідне переосмислення доробків американських письменників-романтиків ХІХ ст., зокрема Е. Дікінсон, в нових історичних реаліях, при зміні світоглядних орієнтирів, пріоритетів в суспільному і культурному житті.

Слід зазначити, що ідеали романтизму в американській літературі ХІХ ст., як і в європейській, передували реалістичному напрямку. Вони показали, що романтизм є історично закономірним явищем в розвитку художнього пізнання світу, яке пов'язує між собою просвітницький реалізм ХVІІІ ст. та критичний реалізм другої половини ХІХ ст. Хоча американський романтизм має свою специфіку, зумовлену своєрідністю суспільства в США, він покоїться на тих самих естетичних засадах і на тому ж самому методі, що й європейський романтизм.

Можна говорити, що американський романтизм виник у результаті буржуазної революції 1776-1784 рр. і як відгук на неї. Ідеали свободи та рівності, проголошені в Конституції 1787 р., були відкинуті та замінені лозунгом «власного інтересу». Цинічна погоня за доларами, сухий практицизм були проголошені офіційною нормою поведінки американських громадян¹⁷.

В основі американського романтизму лежить гострий протест проти дійсності, однак цей протест набуває часто-густо абстрактного характеру в силу обмеженості світогляду і естетики романтиків.

Романтики розглядали історію людського суспільства, як історію боротьби двох начал - добра та зла, закладених і в природі, і в людині, причому ця боротьба повинна

завершитися перемогою добра. Звідси, можливо, невміння романтиків бачити соціальний характер явищ, за якими ведеться спостереження.

Для американських романтиків вельми характерно «ігнорування реальних інтересів», прагнення протиставити реальній дійсності абстрактний ідеал. Так виникає характерна риса естетики романтизму - розрив між ідеалом та дійсністю. Романтики шукали свій ідеал за межами реального життя, в сфері мрії, вони не були в змозі втілити його в образах, взятих із реальної дійсності. Відкидаючи буржуазний світ, романтики схилилися протиставити йому вигаданий світ, свою мрію. Досить часто вони протиставляли капіталістичній цивілізації патріархальний устрій індіанців та туземців тихоокеанських островів (Ф.Купер, Г.Мелвілл)¹⁸.

Але було б неправильним вважати, що американські романтики зовсім відверталися від непереможної дійсності і ховалися у світ мрії або патріархальний світ туземців. Вони намагалися відобразити цю дійсність у своїх творах, але своєрідність їх творчого методу визначила специфіку цього відображення.

В основі методу романтизму лежить прагнення розкрити боротьбу добра та зла, створити художні образи, які б виявилися крайнім їх проявом. Звідси витікає тяжіння до всього виключного, незвичайного, звідси титанізм образів, різкі контрасти. Цим же й визначаються композиційні особливості романтичних творів: заплутана інтрига, складні драматичні конфлікти. У художніх узагальненнях романтики тяжіли до символіки, алегорії; вони свідомо відхилялися від побутової конкретизації характерів¹⁹. Але це не означає, що американський романтизм не зміг відобразити життя американського суспільства, що він дав неправдиву картину цього життя.

Можна з упевненістю сказати, що творчість американських письменників-романтиків краще за всі філософські есе та публічні лекції засвідчила становлення художньої свідомості.

Вирішальною подією в цьому процесі виявилась поява епічної поеми Г. Лонгфелло «Пісня про Гайавату»²⁰, складена на основі переказів та легенд індіанського народу. Це одне з найбільш ліричних та глибоко поетичних виразів американської мрії, пов'язаної з історією аборигенів Америки. В цьому творі критика вад суспільного розвитку США поєднувалася у американських письменників з прославленням Америки. У. Уїтмен в передмові до першого видання «Стебел трави» в 1855 р. пише: «США - найвеличніша з поем. Наймогутніше, найбільш бунтівне, що можна відшукати у всесвітній історії аж до наших днів, здається тихим та доброзвичайним поряд з їх могутністю... Ось народ, який не просто нація, але та, що втілила в собі весь світ нація націй»²¹.

Прозаїчний вступ до віршів являє собою літературний документ, що відбив перехід від романтизму до реалізму, точніше, до романтизованого реалізму У. Уїтмена. В подальшому такий поет, як Г.Мелвілл, еволюціонував від апологетичного сприйняття Америки до критики того американізму, який приводив його до захоплення в молоді роки. Кожний письменник повинен був самостійно дійти до усвідомлення краху «американської мрії», і досвід попередніх поколінь або сучасників - Ф. Купера, Р. Емерсона, Г. Мелвілла - не міг позбавити його від проходження того ж тернистого шляху від мрії до розчарування в неї. Нова «поетична якість» полягала в оспівуванні реального світу з усією різноманітністю його живих і неживих форм, в окресленні ідеалів свободи, братерства, рівноправності, у виявленні краси людини. У трактаті «Демократичні перспективи» У. Уїтмен писав: «Не ігнорувати науку й сучасність покликана наша поезія, а надихатись наукою і сучасністю. ...Вона повинна йти в авангарді й підняти прапор священної віри людини в свою гідність (цю радикальну основу нової релігії). Надто довго наш народ слухав вірші, де проста пересічна людина принижено схиляється перед вищими... Нехай пісня буде нездоланною, сповненою повітря і самоповаги...»²²

В остаточному своєму виданні 1891 р. книга «Стебла трави» У.Уїтмена (у літературознавців воно має назву «видання смертного ліжка»), що писалася близько сорока років, включає публіцистичну прозу «Погляд на пройдене», окремі, раніше опубліковані цикли, поеми та вірші, передмову та додатки²³. У розвідці «Погляд на пройдене» У.Уїтмен пояснював: «Стебла трави» (...) - це переважно була спроба висловити мою власну емоційну природу, спроба докладно - від початку й до кінця - відтворити Особу, людську сутність (мене самого в другій половині дев'ятнадцятого сторіччя в Америці) і зробити це вільно, вичерпно і правдиво». І тому, якщо ми спробуємо

визначити тему «Стебел трави», то скажемо однозначно: «Уолт Уїтмен», сюжет - «Людина і весвіт»; ідея - «Вічне і неухильне свято людини»²⁴.

З цих рядків ми розуміємо, що багатогранна людина-сучасник проектується на історію, на філософські науки та віровчення, на протистояння власної доби, на майбутнє, що крок за кроком стає сьогоденням.

У.Уїтмен не вважав, що сучасні йому Сполучені Штати вже створили національне мистецтво. Однак найсильнішим бажанням його було вірити і знати, що Америка буде мати свою велику поезію. Він один з перших виступив проти «масової літератури», що базувалася на комерційному успіху. У. Уїтмен закликав до створення зовсім іншої літератури²⁵. Необхідною передумовою розквіту національної літератури він називає духовну єдність Штатів²⁶. Такі мрії та думки мав письменник в той час, коли Америка була на передодні Громадянської війни 1861-1865 рр.

Так звана друга американська революція стала переломним моментом і в історії літератури і в історії «американської мрії». В США все більш утверджується реалістичний напрямок. Письменники-романтики відображали антибуржуазну утопічну мрію про вільну країну і літературу, яка була спрямована проти суспільної та власної жадоби. Оскільки ця мрія виходила із уславлень американських демократичних свобод, здобутих у війні за незалежність, вона була романтично ілюзорна. Критика світу буржуазних відносин виводила уявлення про національну літературу і культуру за межі романтичного світосприйняття²⁷. Природно, перед американською літературою вставали проблеми, які вимагали вже нового реалістичного вирішення.

У другій половині XIX ст. американські письменники ведуть полеміку зі старим романтичним розумінням літератури та її завдань. Реалістична естетика критично переглядала художню та теоретичну спадщину попередників. М.Твен звинувачував Ф.Купера в усіх літературних пороках. Причина цього, насправді, полягала не в помилках Ф.Купера, а у різниці естетичних позицій письменників²⁸. Американські письменники від Ф.Купера до М.Твена розглядаються в літературознавстві США як «полоненні фронтиру»²⁹, тобто кордону між «освоєними» та «дикими» просторами Заходу, де очували індіанці. Англійський дослідник У. Аллен називає М.Твена «жертвою мрії про фронтір, мрії про багатство, придбане завдяки покупкам землі фронтиру». Не можна не погодитись з думкою про те, що джерелом та рушійною силою американського роману і всієї літератури романтизму є фронтір - кордон, що постійно зміщується на Захід, кордон між «цивілізацією» та «дикістю». Саме фронтір породив Т. Джефферсона, Е. Джексона, А. Лінкольна, а серед письменників - Ф.Купера, Р.Емерсона, У.Уїтмена, М.Твена³⁰.

Безперечно проблема відношення до літературної спадщини багато обговорювалась сучасниками в літературі і критиці. Близькою до позиції М.Твена була позиція представника і захисника реалізму кінця XIX ст. У. Хоуелса. Своє завдання письменника-реаліста У. Хоуелс бачив у тому, щоб зберегти вірність та правдоподібність дійсності. І тому реалістичний роман на відміну від роману романтичного не дає алгоричних або символічних картин та образів, а намагається лише закарбувати особливості життя в певному середовищі і в певний час. Письменник-реаліст не може заявити, що той чи інший бік життя не вартий його уваги³¹.

Ймовірно, що М.Твен і У.Хоуелс розуміли неможливість реалізації «американської мрії» в тій Америці, яку вони бачили навколо себе³². Сучасник М.Твена англійський письменник С.Батлер писав: «Не вважаю, що Америка - це добра країна для генія. Звичайно, дійсний геній ніде не знаходить для себе добрих умов існування, але чи можливе щось гірше для істинного письменника, ніж Америка»³³.

Слід зазначити, що становлення української естетики було також пов'язане зі становленням романтизму. Український романтизм набув розквіту у 30-50-і роки XIX ст., коли поняття «романтизм» на Заході уклалося у сталий літературознавчий термін, тож об'єктивно здобутки Заходу передували появі романтизму в Україні, а отже, мали вплив на його формування. Український романтизм продемонстрував помірковане ставлення до європейської та американської теорії мистецтва взагалі, незалежно від їхніх періодів і спрямувань³⁴.

Українські теоретики романтизму одногослоно виступали прихильниками естетики змісту. Західний (американський) романтизм був переважно пантеїстичним, тобто духовність розумілась як розлита у всій матеріальній природі, не виключаючи й

потворної. Божественна сутність, яка розлита в природі, також сповнює і людину.

Український романтизм, у свою чергу, переживав становлення на ідеї монотеїзму - на християнстві. Він став дієвим втіленням сквородинської філософії серця, що підкріплювалось натурфілософією і філософією одкровення Й. Міхгневича, О. Стурдзи, Д. Велланського, М. Курляндцева, О. Новицького та ін.³⁵

Г. Скворода стверджує первинність і незнищенність серця як духовної скарбниці. Серце ж є мірою людини, і, тільки пізнавши серце, визнаєш людину. Філософ виплекав поняття істинної людини, тобто такої, яка живе життям свого серця: «...Истинным человеком есть сердце в человеке, глубокое же сердце и одному только Богу познаваемое не что иное есть, как мысли наших неограниченная бездна»³⁶.

Кожна людина зобов'язана пізнати себе, тобто своє серце, щоб з тлінної тіни перетворитися на духовну субстанцію. Процес цього перетворення увінчується духовним переродженням. Роль сакрального орієнтира для будь-якого серця відіграє Біблія, бо саме вона, за Г. Сквородою, є вічним серцем³⁷.

Можна зазначити, що Г. Скворода - наша природна національна стихія (за визначенням М. Возняка) і що вперше в Україні пробуджується філософський розум такої сили³⁸.

Релігійне глибинне серце дедалі більше набувало українських рис у дискусіях про природу народних смаків і пісень, а етнографічні та фольклорні збірники вже реально стали носіями цього утаємниченого українського серця.

Результатом одкровення став «Закон Божий» М. Костомарова. Твір мав на меті розкрити утаємничене національне серце - серце України³⁹. Біблійний стиль і форма викладу свідчать про високу загаданість твору - певний національний месіанізм. Твір звернений до людських душ і сердець, покликаний розбудити до національної праці всіх тих, хто ще не прокинувся.

Нова романтична чутливість виникає внаслідок перевороту у мисленні та світогляді. Зі зміною форми відчуття життя з'явилась естетика зрілого українського романтизму. За Фолькельтом, відчуття переростають у переконання і утворюють світогляд⁴⁰. Щодо романтизму його теорія чуттєвих перетворень абсолютно правильна. Романтична естетична система була результатом розвитку нової форми почування, яка вимагала нових художніх форм і їх осмислення.

Історія теоретичного осмислення категорії серця як однієї з провідних в естетичній системі українського романтизму починається з естетичних трактатів романтиків. Принагідно слід зазначити, що в естетиці західного романтизму, наприклад, німецького, серце також посідало вагоме місце в теорії мистецтва: «...Все, що торкає в поезії наше серце лише через посередництво афекту, тут входить в серце безпосередньо через відчуття, входить в нього із звичного і добре знайомого відчуття, і якщо в одному випадку найтонші коливання відносяться геть, не почуті ніким, то тут вони голосно відгукуються в глибинах серця», - писав Й. Геррес у своїх афоризмах про мистецтво⁴¹.

Тож присутність серця в естетиці романтизму була, мабуть, загальною культурологічною ознакою цього мистецького напрямку, хоча ми й не можемо ототожнити західне або американське розуміння серця зі слов'янським.

Якщо на Заході розвиток нової романтичної чутливості був пов'язаний з абсолютизацією християнського відсторонення від суєтності неправедного людського світу (яскравий приклад - відсторонене та усамітнене життя й феноменальна творчість Е. Дікінсон), то розвиток романтичного напрямку в Україні був пов'язаний з філософсько-естетичним зростанням необхідності простежити життя самотнього серця (як особистості, так і народу).

Джерела та література:

1 Эстетика американского романтизма.- М., 1977.- 155 с.; Allen G. W. Whitman Handbook.- Chicago, 1946; E. Dickinson. Biography and Poems (with photo album) // www.threat.ru; E. Dickinson Poetry // English Focus on Literature.- 2000.- № 46.- P.10; Fesenko O., Cherednyk T. Using E. Dickinson's Poetry at the Lessons of English in Secondary School. // 2-d TESOL Ukraine Students' Forum. Conference Papers.- Vinnytsia, 2001.- P.29-30; Miller R. The Poetry of Emily Dickinson.- Middletown, Conn., 1968.- 480 p; Pinker S. Reading Face. Reading Culture, or How I Brooded about Three Writerly Photos // www.inform.umd.edu.

2 Чеснокова Г. Лірика Л. Українки та Е. Дікінсон: типологія та національні особливості. Дис. ... канд. філолог. наук.-К., 1999.- 164 с/\$ American Romanticism // www.vcu.edu; An Anthology of American Literature XIX / Хрестоматія по американской литературе XIX в. (романтизм) / Сост.,

вступ. Стаття Н. Анастасьєва, С. Милославскої.- М., 1983.- 240 с.; Dall C. Transcendentalism in New England: A Lecture // www.vcu.edu; Miller R. The Poetry of Emily Dickinson.- Middletown, Conn., 1968.- 480 p.; Pinker S. Reading Face. Reading Culture, or How I Brooded about Three Writerly Photos // www.inform.umd.edu.

3 Bolts of melody. New poems of Emily Dickinson. / Ed. by Mabel L. Todd.- New-York-London, 1945.- 352 p.; Dall C. Transcendentalism in New England: A Lecture // www.vcu.edu; Marras E. La poesia della donna in Emily Dickinson: Un aspetto del Rinascimento americano.- Trieste, 1968.- 21 p.; Miller R. The Poetry of Emily Dickinson.- Middletown, Conn., 1968.- 480 p.; Pinker S. Reading Face. Reading Culture, or How I Brooded about Three Writerly Photos // www.inform.umd.edu; Rutledge D. Dickinson's I Know That He Exists // www.inform.umd.edu; Shaw M. Dickinson's Because I Could Not Stop for Death // www.inform.umd.edu; Thackrey D. Emily Dickinson's Approach to Poetry.- Lincoln, 1954; The New Columbia Encyclopedia.- New-York-London, 1975.- 2972 p.

4 Adventures in American Literature. Olympic Edition / Ed. by J.Gehlmann, M.Bowman.- New-York - Chicago, 1958.- 838 p.; Adventures in Appreciation. Olympic Edition / Ed. by W.Loban, D.Holmstrom, L.Cook.- 1958.- 835 p.; American Romanticism // www.vcu.edu; An Anthology of American Literature XIX / Хрестоматія по американській літературі XIX в. (романтизм) / Сост., вступ. Стаття Н.Анастасьєва, С.Милославскої.- М., 1983.- 240 с.; Pinker S. Reading Face. Reading Culture, or How I Brooded about Three Writerly Photos // www.inform.umd.edu; The Last Part of the XIX-th century / Ed. by C.Bode, L.Howard, L.Wright.- New-York, 1971.- Volume 3: American Literature.- 612 p.; The Transcendentalism in Literature, in Religion and Philosophy // www.vcu.edu.

5 Анастасьєв М. Етюди про американську літературу // Вікно в світ.- 1999.- № 4(7).- С. 6-111; Зверев А. Дерево американської поезії // Иностранная литература.- 1983.- № 12.- С. 54-59; Зинченко В. Человеческий интеллект // Коммунист.- 1988.- № 3.- С. 97; Злобин Г. и др. Зарубежные литературы и современность.- М., 1970.- Вып. 1; Злобин Г. От XVII в. до наших дней - 45 томов, 60 авторов. Библиотека литературы США // Литературная газета.- 1982.- 21 июля.- С. 15; Зыкова Е. Романтическая концепция личности в творчестве Р. Эмерсона.- М., 1983.- Т. 42.- № 3; Каули М. Дом со многими окнами.- М., 1973.- 327 с.; Кашкин И. Эмили Дикинсон // Книга для читателя-современника. Статьи и исследования.- М., 1977.- 558 с.; Мечта и действительность: американские писатели и «американская мечта»: Из прозы и поэзии США / Сост. и авт. очерков Т. Голенпольский.- М., 1986.- 356 с.; Морозова Т. Спор о человеке в американской литературе: История и современность / Ред. Я. Засурского.- М., 1990.- 333 с.; Мулярчик А. Литература США: Идеино-творческие альтернативы 30-х гг. // США ЭПИ.- 1996.- № 7.- С. 96-107; Николокин Н. Утраченные надежды.- М., 1984.- 64 с.; Осипова Э. Генри Торо: Очерк творчества.- Л., 1985.- 175 с.; Осипова Э. Р. У. Эмерсон. Писатель и время.- Л., 1991.- 264 с.; Покровский Н. Американский трансцендентализм.- М., 1985.- Вып.3.- 355 с.; Прозоров В. Проблема «личность-общество» в творчестве Р. Эмерсона.- М., 1981.

6 Алякринский О. Мужество быть // Вопросы литературы.- 1986.- № 2.- С. 265-271; Алякринский О. Разрушая стереотипы // Вопросы литературы.- 1983.- № 8.- С. 258-264; Американская литература в русской критике: Библиографический указатель, 1986-1990 / Сост. Б. Парчевская, Г. Петрова.- М., 1992.- 276 с.; Анастасьєв М. Етюди про американську літературу // Вікно в світ.- 1999.- № 4(7).- С. 6-111; Венедиктова Т. Поэзия Уолта Уитмена.- М., 1982.- 128 с.; Высоцкая Е. Вся зарубежная литература в пересказе для школьников.- Минск, 1999.- 400 с.; Герасимчук Л. У. Уйтмен // Дніпро.- 1984.- № 3.- С. 101-104; Засурский Я. Жизнь и творчество У. Уитмена (К 100-летию со дня выхода в свет первого издания «Листьев Травы»).- М., 1955.- 32 с.; Зверев А. Поэзия США.- М., 1982.- 831 с.; Злобин Г. От XVII в. до наших дней - 45 томов, 60 авторов. Библиотека литературы США // Литературная газета.- 1982.- 21 июля.- С. 15; Мендельсон М., Левик В., Гдалин А. На Бруклинском перевозе. (К 150-летию со дня рождения У.Уитмена) // Литературная Россия.- 1969.- 30 мая.- С. 20; Павлычко С. Философская поэзия американского романтизма. Эмерсон, Уитмен, Дикинсон.- К., 1988.- 228 с.; Попов И. Дерево американской поэзии // Иностранная литература.- 1983.- № 12.- С. 17-24; Савченко Б. Уолт Уйтмен українською // Прапор.- 1970.- № 10.- С. 87-94.

7 Зверев А. Поэзия США.- М., 1982.- С. 21.

8 Алякринский О. Мужество быть // Вопросы литературы.- 1986.- № 2.- С. 265-271; Алякринский О. Разрушая стереотипы // Вопросы литературы.- 1983.- № 8.- С. 258-264; Библиотека мировой литературы.- М., 1976.- Т. 50.- 672 с.; Кашкин И. Эмили Дикинсон // Книга для читателя-современника. Статьи и исследования.- М., 1977.- 558 с.; Павлычко С. Голос людяности й доброти [Про американську поетесу Емілі Дікінсон] // Всесвіт.- 1980.- № 12.- С. 162-173; Павлычко С. Емілі Дікінсон: Поезія скептичного ума // Дікінсон Е. Лірика: 3 англ.- К., 1991.- 301 с.; Павлычко С. Философская поэзия американского романтизма. Эмерсон, Уитмен, Дикинсон.- К., 1988.- 228 с.; Парин А. Богатство «бедной» поэзии // Литературное обозрение.- 1981.- № 4.- С. 54-57; Чеснокова Г. Лірика Л.Українки та Е.Дікінсон: типологія та національні особливості. Дис. ... канд. філолог. наук.-К., 1999.- 164 с.; Delphy F. Emily Dickinson: These / Univ. de Lille.- 1984.- 597 p.; E.Dickinson. Biography and Poems (with photo album) // www.threat.ru; E.Dickinson Poetry // English Focus on Literature.- 2000.- № 46.- P.10; Highlights of American Literature / Ed. by C.Bode.- 1995.- 288 p.; King A., Kurtinitis S. Being and Becoming: An Introduction to Literature.- Random House.- New-York, 1987.- 158 p.; Kuznetsova V. American Literature XVII-XIX cent.- К., 1972.- 310 с.; Marras E. La poesia della

- donna in Emily Dickinson: Un aspetto del Rinascimento into Americano.- Trieste, 1968.- 21 p.
- 9 Chernysh I. The Concept of «Death» and Its Language Representation in E.Dickinson's Poetry // 3-d TESOL Ukraine Students' Forum. Conference Papers.- Ostrogh, 2002.- P. 34-35; Islas M., Casey H. Emily Dickinson: Personal Impressions Through Imagination // www.cswnet.com; Rutledge D. Dickinson's I Know That He Exists // www.inform.umd.edu; Павличко С. Голос людяності й доброти [Про американську поетесу Емілі Дікінсон] // Всесвіт.- 1980.- № 12.- С. 162-173; Павличко С. Емілі Дікінсон: Поезія скептичного ума // Дікінсон Е. Лірика: 3 англ.- К., 1991.- 301 с.; Павличко С. Філософська поезія американського романтизму. Емерсон, Уйтмен, Дікінсон.- К., 1988.- 228 с.
- 10 Чеснокова Г. Лірика Л.Українки та Е.Дікінсон: типологія та національні особливості. Дис. ... канд. філолог. наук.-К., 1999.- 164 с.
- 11 Павличко С. Філософська поезія американського романтизму. Емерсон, Уйтмен, Дікінсон.- К., 1988.- С. 129-130.
- 12 Антологія мирової філософії: В 4-х томах.- М., 1971.-Т. 3.- 596 с.; Библиотека мировой литературы.- М., 1976.- Т. 50.- 672 с.
- 13 Алякринский О. Мужество быть // Вопросы литературы.- 1986.- № 2.- С. 265-271; Американская литература. Проблемы романтизма и реализма.- Краснодар, 1975.- 176 с.
- 14 Хрестоматія по американській літературі / Сост. А. Аникст.- М., 1950.- 520 с.; Эмили Дикинсон. Перевод с английского и вступление В. Марковой // Иностранная литература.- 1976.- № 12.- С. 89-94; An Anthology of American Literature XIX / Хрестоматія по американській літературі XIX в. (романтизм) / Сост., вступ. Стаття Н. Анастасьєва, С. Милославської.- М., 1983.- 240 с.; Islas M., Casey H. Emily Dickinson: Personal Impressions Through Imagination // www.cswnet.com.
- 15 Дікінсон Е. Лірика: 3 англ. / Упоряд. та передм. С. Павличко.- К., 1991.- 301 с.
- 16 Павличко С. Філософська поезія американського романтизму. Емерсон, Уйтмен, Дікінсон.- К., 1988.- 228 с.; Bolts of melody. New poems of Emily Dickinson. / Ed. by Mabel L. Todd.- New-York-London, 1945.- 352 p.
- 17 Американская литература. Проблемы романтизма и реализма.- Краснодар, 1975.- С. 28-39.
- 18 Мечта и действительность: американские писатели и «американская мечта»: Из прозы и поэзии США / Сост. и авт. очерков Т. Голеньпольский.- М., 1986.- С. 47; King A., Kurtinitis S. Being and Becoming: An Introduction to Literature.- Random House.- New-York, 1987.- P. 26-46.
- 19 American Romanticism // www.vcu.edu
- 20 Николюкин Н. Утраченные надежды.- М., 1984.- С. 31; Fesenko O., Cherednyk T. Using E.Dickinson's Poetry at the Lessons of English in Secondary School. // 2-d TESOL Ukraine Students' Forum. Conference Papers.- Vinnytsia, 2001.- P. 29-30.
- 21 Николюкин Н. Утраченные надежды.- М., 1984.- С. 34.
- 22 Герасимчук Л. У. Уйтмен // Дніпро.- 1984.- № 3.- С. 103-104.
- 23 Алякринский О. Разрушая стереотипы // Вопросы литературы.- 1983.- № 8.- С. 258-264.
- 24 Герасимчук Л. У. Уйтмен // Дніпро.- 1984.- № 3.- С. 101.
- 25 Adventures in American Literature. Olympic Edition / Ed. by J.Gehlmann, M.Bowman.- New-York - Chicago, 1958.- P. 742-743.
- 26 Walt Whitman. Leaves of Grass / With an Introduction by W.Allen.- New American Library.- 1958.- P. XV.
- 27 Современное литературоведение США. Споры об американской литературе./ Под редакцией М. Мендельсона.- М., 1969.- С. 145.
- 28 Николюкин Н. Утраченные надежды.- М., 1984.- С. 40-41; King A., Kurtinitis S. Being and Becoming: An Introduction to Literature.- Random House.- New-York, 1987.- P. 75-82.
- 29 Николюкин Н. Утраченные надежды.- М., 1984.- С. 49.
- 30 Самохвалов Н. Американская литература XIX века.- М., 1964.- С. 196-205.
- 31 Николюкин Н. Утраченные надежды.- М., 1984.- С. 41.
- 32 The Last Part of the XIX-th century / Ed. by C.Bode, L.Howard, L.Wright.- New-York, 1971.- Volume 3: American Literature.- PP. 63-68, 322-325, 451-457.
- 33 King A., Kurtinitis S. Being and Becoming: An Introduction to Literature.- Random House.- New-York, 1987.- 158 p.
- 34 Бовсунівська Т. Історія української естетики першої половини XIX століття. - К., 2001. - С. 115.
- 35 Там само.- С. 117.
- 36 Сковорода Григорій. Повне зібрання творів.- К., 1973.- Т. 1.- С. 244.
- 37 Там само. - С. 120.
- 38 Багалій Д. І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. - К., 1992. - С. 167-230.
- 39 Костомаров М. І. Закон Божий. - К., 1991. - С. 24.
- 40 Бовсунівська Т. Історія української естетики першої половини XIX століття. - К., 2001. - С. 192.
- 41 Там само. - С. 193.

«ТОДІ, КОЛИ П'ЯТЬ РОКІВ ПЕРЕЙДЕ...»

Інтерв'ю з письменником Костянтином Москальцем

Тетяна Дзюба: Як зазначаєте у своїх щоденниках, саме батько прищепив Вам любов до письма, до літератури, до гарного почерку, до шляхетності, до природи. Якби не було цих «батьківських джерел», якби не народились Ви сином письменника - чи обрали б той же шлях? У письменницьких династіях молодші часто «автономізуються», беручи псевдонім, Вам не спадало на думку?

Костянтин Москалець: Історія не знає умовного способу. Я народився в тій родині, в якій народився, і міркувати, «а що було б, якби», нема сенсу. Мій батько, Вілій Москалець, дав мені дуже багато. Траплялося, що ми з ним сиділи цілими ночами, обговорюючи якийсь нещодавно опублікований роман, мій новий вірш або його нову повість. Я часто не погоджувався з ним, але ми ніколи не сварились. Ми разом, власними руками, будували нашу Келію - возили цеглу, мішали розчин. Разом блукали стежкою Франка у Нагуєвичах і разом оглядали гармати чернігівського Валу. Він був одним з моїх найкращих друзів, знав безліч поезій і пісень, чудово орієнтувався в сучасній літературі. Саме він відкрив мені твори Бітова і Солженіцина, Ремарка, Маркеса, багатьох інших. Батько дуже переживав за мене, тому що бахмацька літературна студія, якою наприкінці 70-х керував Володимир Кашка, знаходилась під пильним наглядом КДБ. Кашку регулярно викликали туди на співбесіди. «Що може дев'ятикласник Москалець знати про тую Гарсію Лорку?!» - питав його кадебіст. І якраз Кашка став моїм літературним «хрещеним батьком», відкривши цілий світ невідомої, переважно забороненої літератури. Він на той час навчався в московському літературному інституті, разом з Миколою Рябчуком і Грицьком Чубаєм, тож постійно привозив із сесії найрізноманітніший самвидав. Тому мої джерела були диверсифіковані від дитинства і говорити виключно про вплив батька не доводиться. Що ж до псевдонімів, то батько не був надто відомим письменником, аби його прізвище якимось чином могло впливати на мою самореалізацію. Хоча пару разів я таки брав псевдоніми (Володимир Драпей, Костянтин Матіїв), але це зумовлювалося публікацією в одному часописі кількох моїх текстів одразу.

Т.Д.: Будь-який митець детермінований, у сенсі, що не він обирає час і місце свого народження, суспільство. Національна закоріненість літератури не надто сприятливий фактор для міграцій. Ви здійснили спробу створити власну модель творчого буття, відгородившись від грішного світу у віддаленій Матіївці, анакхоретом живучи серед поліської природи. Василь Стус свого часу писав, перебуваючи у «внутрішній еміграції», оскільки зовнішні обставини виключали жодну можливість літературної праці. Чи необхідні письменнику взагалі якісь особливі умови для творчості?

К.М.: Щодо відгородженості від грішного світу, то це не зовсім так, принаймні останніх п'ять років. У моєму випадку йдеться про двочастинний процес, схожий на дві фази подиху. Отже, 15 квітня кожного року я їду до своєї Келії, де залишаюся до Покрови, 14 жовтня. Там я головно ловлю рибу, ходжу медитувати до лісу, плекаю крихітний сад, город і квітник. А ще бесідную з гостями на різні розумні й дурні теми. Часом вирушаю в мандри. Улітку я майже нічого не читаю і зовсім нічого не пишу. Немає коли. То є період вдихання. На Покрову я повертаюся до Бахмача, сідаю за письмовий стіл і цілу зиму працюю не розгинаючись, тільки раз на день виходячи на годинну прогулянку. Це - час видихання. До 15 квітня я видихаюся повністю.

А світ не є грішним або святим. Зовсім інша річ - наші уявлення про нього, наші інтерпретації. Їх можна і треба час від часу змінювати. Особливість умов творчої праці зводиться до кількох засадничих пунктів. У кожного письменника вони свої. Хтось може писати на коліні, у кав'ярні, у ванні. Для мене необхідний ізольований кабінет, більш-менш регулярне харчування (з огляду на виразку шлунка; колись я, на жаль, нехтував цим), наявність тієї чи іншої інформації - починаючи з цитати в якійсь рідкісній книжці і закінчуючи словниками - а також чай. Чай, як Ви вже зрозуміли з мого щоденника, не просто улюблений напій, а ціла філософія, може, навіть релігія. Вряди-годи виникає потреба обговорити актуальну тему, побачити її відсторонено. До мене часто приїжджають друзі, з якими можна провадити такі обговорення. Водночас не можна забувати, що одну з кращих своїх книг, «Час творчості», Василь Стус написав у слідчому ізоляторі, максимально сконцентрувавши всі духовні сили. Без чаю, який він

також обожнював, без друзів, з мало не щоденними допитами... Але Стус - надто рідкісний, надто дивовижний, і не тільки в цьому питанні.

Т. Д.: *Усамітнення в Матіївці - це втеча, стверджуєте Ви у тих же щоденникових нотатках. Як довго може тривати така втеча? У мене наразі виникають асоціації з хутірським побутом Пантелеймона Куліша у певні періоди його життя, цікаві теоретизування письменника з цього приводу...*

К. М.: Втеча до себе може успішно тривати ціле життя. Досвід Пантелеймона Куліша, Германа Гессе, Ернста Юнгера або Василя Голобородька - я міг би назвати ще десятків зо два імен - переконливо це доводить. Кулішева Мотронівка, де ми не так давно були з Василем Герасим'юком і Віктором Морозовим, надзвичайно затишне і гарне село, чимось схоже на Матіївку. Мотронівка, врешті, зовсім недалеко від мене, хвилин сорок автотом. Нас приємно вразило, що садиба письменника ретельно доглянута, що там діє музей, що могилами славетного подружжя опікуються так, ніби там лежать рідні люди. У певному сенсі так воно і є. Там зовсім інша аура, ніж, скажімо, на густозаселеному Байковому цвинтарі. Я думаю, що цю ауру Куліш створив іще за життя - і вона витає там досі, і витатиме ще триста років. Це аура не втечі, а відстороненості, того, що по-російському гарно називається «отрешенность». Аура погідності духу, небуденної нагоди поринути в неземну тишу, роблячи при цьому наравду вагомі і потрібні саме на землі речі - яких до тебе ще ніхто не робив - перекладаючи Біблію українською, наприклад.

Т. Д.: *Ви працюєте у різних родах і жанрах літератури, пишете критичні та літературознаві статті, останні вимагають зануреності у літературний процес. Як примудряється відстежувати найцікавіші його новинки? З якими часописами та видавництвами постійно й охоче співробітнічаєте?*

К. М.: Частину книг мені надсилають автори, частину - видавці. Іван Малкович постійно дарує свої найцікавіші новинки - «Гаррі Поттера» ми з племінником прочитали, мабуть, першими на Чернігівщині. Соломія Павличко дарувала чудові книжки своїх «Основ». Харківське «Фоліо» надсилало прекрасні видання зокрема, з їхньої поетичної серії, з історії нашого дисидентського руху; там був скрупульозний нарис Бориса Захарова, записи Василя Овсієнка тощо. Деякі, особливо потрібні книжки, я купую сам - як от «Українське письменство» Зерова. Але найголовніше джерело протягом останніх двадцяти п'яти років - це бібліотека Миколи Рябчука, яка ненастанно поповнюється. Микола пристрасний бібліофіл і бібліофаг, такий, як і я. Усіх книжок із його велетенської книгозбірні вже ні він, ні я перечитати не встигнемо, тим більше не встигнемо написати про них, але прагнути цього треба. Інколи я прошу своїх друзів роздобути ту чи ту важкодоступну книжку, часопис - і вони люб'язно виконують моє прохання. Той таки Рябчук привіз із Кракова перекладену польською класичну працю Курціуса «Європейська література і латинське середньовіччя», щойно вона з'явилася друком. Можна тільки заздрити полякам, які мають змогу перекладати й видавати отакі шедеври, та вони й самі страшенно пишалися цим досягненням. А Віктор Морозов роздобув видану крихітним накладом - усього 500 примірників - але надзвичайно важливу для моєї праці книгу «Українська поезія під судом КДБ: кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців». Такої книжки навіть Рябчук не має! Щоправда, Морозов пообіцяв і йому дістати... Я безмежно вдячний своїм друзям за цю допомогу, без якої будь-який літературний процес був би немислимим. Щодо часописів, у яких я публікую свої твори, то це «Сучасність», «Критика» і «Березіль», а книжки виходили у тій таки «Критиці», у «Класиці» і в «Кальварії». Усі часописи хочуть друкувати гарні статті, але не всі хочуть за них платити. Такої розкоші задувно віддавати свої тексти, як це було впродовж майже усіх 90-х років, я собі більше не можу дозволити. Мені, як і всім нам, треба платити за квартиру, за комунальні послуги, купувати ліки тощо.

Т. Д.: *«Треба триматися далі, відповідаючи перед одним тільки Богом за всі свої слова, вчинки й думки,» - це з Вашої «Келії Чайної Троянди», щоденника десятиліття (1989-1999). Обираючи такий шлях відповідальності перед Богом, дуже важко бути успішним у людському суспільстві сьогодні (та й не лише), де на пристосуванство, цинізм, олжу значно вищий попит, аніж на чесноти.*

К. М.: Йдеться, знову ж таки, не про те, щоби бути успішним, а про те, щоби бути собою. Дехто знаходить таку самоідентифікацію у бізнесі або в політиці, де без цинізму й олжі взагалі нема чого робити. Хтось із них виграє, хтось неодмінно програє. Я ж не можу трактувати своє життя як змагання з кимось, просто тому, що воно в мене одне,

і я не можу тішити себе ілюзіями, що коли програю цього разу, то в наступному житті обов'язково виграю. Життя - це не гра і не змагання за щось; воно і є оте «щось». Хіба цього мало... Водночас я не можу погодитись, що відповідальність перед Богом конче передбачає цілковиту безуспішність життєвого проекту. Радше навпаки. Це ще сто років тому переконливо довів Макс Вебер у праці «Протестантська етика і дух капіталізму», та й не він один. Якщо ти сьогодні не відповідаєш перед Богом, то завтра ти відповідатимеш перед судом за скоєння кримінального злочину; це майже аксіома. З цинізмом і олжею теж не все так просто. Десь наприкінці 90-х я був заворожений Кантом, перечитав увесь його восьмитомник і любив мордувати друзів інтерпретаціями таких цікавих речей, як «трансцендентальний синтез апперцепції» або «категоричний імператив». Я й досі захоплююся цією стрункою, красивою філософською системою, «витонченою, блідою мешканкою Кенігсберга», як казав Ніцше, але в той самий час маю деякі застереження. Уявіть ситуацію: ви стоїте перед будинком, у якому знаходиться ваш найкращий друг. Раптом прибігає кілер, щоб убити цього вашого друга, і питає, де він є. Ви можете сказати правду: мій друг - у цьому будинку, а можете вдатися до олжі, сказавши, що ваш друг півгодини тому поїхав до Мексики. Тоді кілер і собі поїде до Мексики, а ваш друг залишиться живий. Так - от, Кант наполягає на тому, що треба сказати правду. Завжди і за будь-яких обставин. Старий викручувався до смерті, незважаючи на справедливую критику, і так і не погодився, що тут він не має рації. Бо це означало би, що вже у самому фундаменті його витонченої системи, у «Критиці практичного розуму», чаїться загрозна тріщина. Позаду нас іще гарячий, мало досліджений, мало осмислений досвід життя у тоталітарному суспільстві, де отакі дилеми виникали щодня. Викликають до КДБ Михайлину Коцюбинську і кажуть: ваш друг Стус казав отаке й отаке, робив оте й оте, ви про це знаєте, підтвердіть, скажіть правду, інакше у вас будуть неприємності. А вона каже неправду: ні, Стус такого не говорив, не робив, я цього не чула й не бачила. Внаслідок відмови говорити правду її виганяють з Інституту літератури, цькують усе подальше життя, яке, поміж тим, для мене є вельми і вельми успішним, ба навіть зразковим. Тому я й кажу, що олжа та цинізм теж різними бувають. А критерій відповідальності значно гнучкіший і придатніший, ніж критерій успішності.

Т. Д.: *Як примирити і чи можливо взагалі примирити високе і земне? Чи слід просто обирати дорогу і свідомо нести свій хрест?*

К. М.: Я вважаю, що якраз земне і є високим. Зоряне небо над головою високе, бо ти сам - на землі і краса зоряного неба є складовою земного світобачення. Ангели спеціально спускаються на землю, щоб звідси помилуватися красою своєї небесної батьківщини. Юна мама, яка годує немовля, і тато, який пере пелюшки, - високі у цій суто земній місії. То не є жодний хрест, радше - дар. Просто це не завжди відчуваєш. Якраз тут може допомогти література. Або медитація. Або музика.

Т. Д.: *Костянтин, «едність долі і творчості» обов'язкова завжди? Чи може гріховна, лукава людина писати талановито?*

К. М.: Може. Маємо безліч прикладів. Це в тому випадку, коли ми дотримуємося визначеності понять і знаємо, який саме зміст вкладаємо до поняття «гріховності». Скажімо, з погляду християнства гомосексуалізм або навмисне вбивство є тяжкими гріхами. Тоді факт гріховності Оскара Вайльда, Андре Жіда, Юкіо Місіма або Мішеля Фуко, які були гомосексуалістами, не спростовує того факту, що вони залишили нам чудові твори. Той таки Ернст Юнгер, який багато воював і вбивав, навіть естетизував війну - надзвичайно талановитий автор; у нього, між іншим, чудесні щоденники, вже не кажучи про такий шедевр, як роман «На Мармурових скелях». Творчість, безумовно, можна ототожнювати з долею. Письменник, який з тих чи інших причин, інколи найвагоміших, залишає письмо, здається людиною, що зрадила свою віру, не витримавши спокус і випробувань у літературній пустелі. Адже справжню крапку і в творчості, і в долі повинна ставити тільки смерть.

Т. Д.: *Чи не основними концептами буття, яким Ви віддали належне, є «автономність особистості», «нікомуненалежність» та «інакшість». «Келія Чайної Трояди» - своєрідний трактат про «нікомуненалежність». Чи не вважаєте Ви, що «нікомуненалежність» - все ж виключно теоретична модель, яку на практиці втілити неможливо?*

К. М.: На мою думку, виключно теоретичних моделей у цій царині не існує. Література, як і філософія (а поняття «автономії» належить до засадничих у філософії

Канта) є діяльністю. Нікомуналежності шукає кожний, починаючи з підприємця, який приховує прибутки від податкової і закінчуючи віруючим, що домагається скасування ідентифікаційного коду, бо той код суперечить його уявленню про автономію. Юнак, котрий намагається уникнути служби в армії і уникає її, даючи хабара відповідному чиновнику, втілює свою нікомуналежність на практиці, а не теоретично. Фільм «Сам удома» - це фільм про нікомуналежність. «Келія Чайної Троянди» - не трактат (таким трактатом є радше моя поема «Для троянди», надрукована у другій збірці віршів «SONGE DU VIEIL PELERIN»), це фіксація набуття досвіду нікомуналежності, який з'являється внаслідок призупинення ангажованості. Синонімом нікомуналежності є свобода. Якщо її неможливо втілити на практиці, чого тоді варте життя - і сама практика?

Т. Д.: *Наскільки природно є «інакшість»? Що це - обраність, міченість Богом, приреченість, альтернатива?*

К. М.: Інакшість - це автентичність. Кожна автентична людина є інакшою. У цьому полягає її обраність, і приреченість бути собою, і все, чого вона хоче й не хоче, - усе є її власним. Страждання, радощі, натхнення, хвороба, смерть. Натомість у «людях» уся ця приватна й невідчужувана власність розчиняється, нівелюється, спотворюється. «Люди» - це категорія Гайдеггера, добре описана ним у «Бутті і часі»; інколи її перекладають як «Хтось».

Т. Д.: *«Інакшість» читач витлумачує, зокрема, і як унікальність. Бути таким, як Сейм, як надвечір'я, властиво не кожному, назагал люди похмурі, галасливі, злі, жорстокі. Звідси «привітна байдужість» до них автора щоденників. Але чи можливе «буття сповна» у відмежованості від людей - чи лише так воно і можливе?*

К. М.: Привітна байдужість не завжди й зарадить. Подивіться на знімки тортур, які застосовують американські військовики у в'язницях Іраку, почитайте про способи катувань в українських СІЗО або про досягнення російських військ у Чечні - і Ви переконаєтесь, що насправді людей значно менше, ніж нам здається. Людина - це лише можливий напрямок, дороговказ, довго-довготермінове завдання, поклик, але не наявність. Людьми стають - а потім перестають ними бути. Я надивився цих перетворень донесхочу за два роки служби в радянській армії. Процес олюднення все ще триває, він часто супроводжується регресією до озвіріння. Тому для розрізнення я пропоную застосовувати лапки: люди - і «люди». Для того, щоб стати людиною, слід відмежуватися від «людей». Але це не означає, що ти мусиш відмежуватися й від тих, хто так само встиг визволитися від «людей». Рано чи пізно, але ти зустрінеш тих, хто став собою, - і вже не уявляєш себе без них.

Т. Д.: *Сконцентрованість на собі, фіксування рефлексій - це прояви інтровертності К. Москальця? Вам притаманна схильність до самозаглиблення, самоаналізу, інтенсивного життя у світі культури і сповільненого у дійсності?*

К.М.: Я радше екстраінтроверт. Адже я вмію не тільки заглиблюватися й аналізувати, а ще й випірнати, записувати свої рефлексії і не боятися видавати їх окремими книжками. Справжній інтроверт на таке не здатний. Щодо сповільненого життя у дійсності, то навпаки, воно часто бувало надміру інтенсивним, надміру «назовні», я просто спалював себе у безперервному спілкуванні, роздаючись навсбіч. Досить згадати той період, коли я кілька років працював у львівському театрі-студії «Не журись!», виконуючи власні пісні під гітару. Щодня сцена, щодня два концерти, зали по 300-500 чоловік, інколи навіть стадіони. За три тижні об'їхати цілу Англію, щодня даючи в кожному більш-менш примітному місті по концерту, спілкуючись із сотнями людей - на таке жоден інтроверт не погодиться. Зрештою, і сам Юнг, котрий запропонував цю класифікацію і блискуче описав усі варіанти характерів у «Психологічних типах», більше ніколи до неї не повертався. Автентична людина не є однимірною.

Т. Д.: *«Сполохи справжнього буття», яких так прагнулося, насправді не бувають частими, а з віком їх неминуче меншає... І все ж світлом яких «сполохів» осяяний недавній час?*

К. М.: Чому ж меншає? Їх було обмаль тоді, коли писалася «Келія...», але то були роки мороку не для одного мене. Кілька мільйонів людей вимерло, не витримавши наруги, кілька мільйонів виїхало за кордон. А тепер... Досить згадати ті хвилини, коли півмільйонний Майдан у революційному Києві допомагав Тарасові Чубаю співати мою пісню «Вона». Або ту коробку чудового цейлонського чаю, яку надіслала на Різдво незнайома жінка з Черкас. Або ту дівчинку-першокласницю, яка позавчора зупинила мене на вулиці і сказала: «А можна я вам заколядую?» - «Хіба посеред вулиці колядують?»

- дивуюся я. - «Авжеж». - «Ну, то колядуй». І от стоїмо ми з нею в центрі міста, машини мчать, сніжок падає, а вона колядує, справжнє буття мені колядує, з помаранчевим ранцем на плечах, розумієте?

Т. Д.: *Україна ототожнювалась Вами у «Келії Чайної Троянди» з божевільною бабою-жебраккою, від якої смердить, а українці - з бідним і нерозумним, часто огидним народом. Я наразі не маю на меті поставити під сумнів влучність визначення, хотілося б запитати про інше - про право на такі узагальнення. Чи є воно у кожного письменника? Адже загальновідомо, що поспільство важко вибачало «критичне самоусвідомлення» П. Кулішу - його «Народе без пуття, без честі і поваги», Франку - емоцію: «Не кохам Русі!», «сарматсько-візантійську повію» Маланюку.*

К. М.: Гельдерлін про своїх німців іще й не таке писав. А Джойс - про свою батьківщину: «Ірландія - свиня, яка пожирає власних дітей». А Юрко Андрухович - про Київ і киян, правда, тепер він змінив свою думку на краще. Я й Росію називав «юродивою старухою» в одному з віршів і нічого, Путін анітрохи не образився, навпаки, приїхав до нас, президентські вибори допоміг провести. Ми - вільні письменники, я особисто все життя за цю свободу слова боровся. І Андрухович також, і Рябчук, і все наше покоління. Серед тих відгуків, які я отримав на «Келію Чайної Троянди», не було жодного, де б мое ототожнення засуджувалося або спростовувалося. У декого з моїх кореспондентів Україна асоціюється з речами значно страшнішими, ніж баба-жебракка, зрештою, на Заході так само: донедавна Україна ототожнювалась з відрубаними головами журналістів, з організованою злочинністю, з експортом проституції, з епідемією СНІДу та туберкульозу, з навмисним отруєнням кандидатів у президенти - перелік цих милих асоціацій можна, на жаль, продовжувати ще і ще. Тепер я трохи сумую за тим собою, котрий міг отак писати. Образне мислення, готові міфи, потік письма без жодної напруги. Адже ті слова були написані, страшно подумати, у 1992 році. Сьогодні такі міфологеми не задовольняють, вони надто поверхові. Україна або Росія, або Німеччина і навіть Ірландія - це соціальні, політичні, культурні, економічні реальності, сотні реальностей одночасно, які, до того ж, щодня змінюють своє значення. Вичерпно описати їх неспроможна жодна метафора. А поспільство... я думаю, що воно сповна задовольняється тими ж таки міфологемами - Каменяр Франко, «залізних імператор строф» Маланюк, не надто переймаючись їхніми висловлюваннями, елементарно не бажаючи знати, кого і чому кохали або не кохали ці поети - адже то була їхня приватна справа, приватні ідіосинкразії. Ми, до речі, з Морозовим і Герасим'юком провели експеримент у Борзні: питали перехожих, чи не пам'ятають вони продовження цього вірша «Народе без пуття...» (бо ми, признатися, і самі його забули). Такот, нам ніхто не допоміг, цього вірша ніхто навіть не чув. Куліш може спати спокійно. Хоча хто такий Куліш, там знають, як не дивно. І радо показують шлях на Мотронівку, такі гречні люди... Вони всі, як один, казали нам, що голосуватимуть за Януковича - тільки от уже після першого туру виборів Кучма звільнив з посади голову Борзнянської районної адміністрації. Бо майже всі проголосували за Ющенка. Мабуть, ті люди якісь інші вірші знають напам'ять - тільки не кожному їх розказують. Це до питання про пристосуванство й олжу.

Т. Д.: *Костянтин, у Ваших текстах часто зустрічається образ троянди, винесений він і у назви книжки: «Символ Троянди», «Келія Чайної Троянди», тут є певна мотивація?*

К. М.: Є. Це моя улюблена квітка. Хоча не єдина. Разом з тим, це дуже місткий символ, присутній у європейській літературі від найдавніших часів. Може, це архетипний образ. Цим образом містичної, вогненної Троянди завершується «Божественна комедія» Данте, її пелюстки - це душі праведників, а найвища пелюстка - Діва Марія. Але це невичерпна тема. Я вкладаю до цього символу власні значення. Найповніше - у вже згаданій поемі «Для троянди».

Т. Д.: *«Келія Чайної Троянди», яка має формальні ознаки щоденника, може слугувати своєрідним ключем до відчитування додаткових смислів у поетичних текстах? У тій же збірці віршів «Символ Троянди»?*

К. М.: Ні, я би пропонував зворотний процес: якраз «Для троянди» та інші мої трояндові вірші можуть допомогти краще зрозуміти «Келію...» Адже щоденник - це запис поточних подій і рефлексій, а вірш - це вже концепція, ідея, сполох, який просвітлює присмеркову назагал буденну свідомість. «Символові Троянди» не поталанило, там через технічний дефект випав однойменний вірш, який і дав назву усій книзі. Але він є в «Нічних пастухах буття».

Т. Д.: Частина літераторів дотримується думки, що письменнику шкодить ґрунтовна філологічна освіта, оскільки він втрачає свою автентичність, природність, «компонує» твори. В.Стус послуговувався термінами «віршоскладач» та «поет». А з Вашої точки зору, за допомогою філологічної ерудиції ймовірно зімітувати талант?

К. М.: Кому шкодить, кому допомагає. Талант неможливо симулювати, його або мають, або ні. Однак буває, що ті, хто позбавлений яскравого таланту, пишуть цілком стерпні, технічно довершені вірші. У нас у Літературному інституті було багато саме таких поетів. І їм допомагала якраз філологічна вишталтуваність.

Т. Д.: У «Келії Чайної Троянди» Ви описуєте власний процес творчості. Чи продовжують приходити до Вас вірші - «як літні дощі» (за тим же Василем Стусом)?

К. М.: Часом навідуються. Але я не завжди їх записую. Як і Стус. Записати вірш означає поневолити його. Це капіталістичне бажання.

Т. Д.: Це рідкісне поєднання: Ваша поезія «герметична» і завдяки пісенним текстам популярна у так званого «масового читача». Хто виконує Ваші пісні, пише до них музику?

К. М.: Музику і слова я пишу сам, довший час виконував свої пісні самостійно. Потім за них узявся Віктор Морозов. Він їх добре аранжував і видав у Канаді цілий диск, «Треба встати і вийти» (2000 р.). Віктор приятелює з Пауло Коельо, автором «Алхіміка» та інших знаменитих романів, і подарував йому цей диск. Тож тепер Коельо часом наспіває: «Oh, my dear Ukraine, my love» - одну з моїх пісень. Як бачите, не все так безнадійно з тією бабою Україною. Між іншим, Морозов був першим, хто почав співати славнозвісну пісню «Вона», після того, як я поїхав зі Львова. У нього вона має більш романсову форму, як і в мене. А потім її зробив Тарас Чубай з «Плачем Єремії» у іншому, роковому аранжуванні. «Плач Єремії» виконує ще кілька пісень на мої слова: «Срібне поле», «Ти втретє цього літа зацвітеш...» та інші. Канадський співак Марко Андрейчик також зробив пару цікавих пісень на мої слова зі своєю групою «Їжак». Я сам був приголомшений, що такий дійсно герметичний вірш, як «Вона танцює зараз на терасі...» можна співати! Марко, окрім того, філолог, він перекладає англійською мій роман «Вечірній мед». Зараз ми з Морозовим знаходимось приблизно посередині роботи над новим альбомом «Армія Світла». А Чубай записує відеокліп «Зоря на ім'я Марія», музика його, дуже гарна, слова мої.

Т. Д.: З Костянтина Москальця:

«І може все складеться щасливіше,

Тоді, коли п'ять років перейде».

Звідтоді, як завершено щоденникові записи - «Келію Чайної Троянди», - проминуло п'ять літ...

К. М.: Келія не може бути завершеною, адже я ще живий і до 15 квітня залишилось не так уже й багато. Хіба це не щастя?

Розмову вела Тетяна Дзюба.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Сергій Павленко

ПОРТРЕТИ МАЗЕПИ: У ПОШУКАХ ІСТИНИ

Особі Івана Мазепи присвячено тисячі студій, які нині вже дають більш-менш повне уявлення про його життя та справи. Разом з тим і досі дослідники дискутують над тим, яким же на вигляд був сам гетьман, де справжній його портрет. Відповіді на ці питання

Портрет І.Мазепи із зібрання Бутовича

намагалися знайти упорядник книги «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» В. Недяк (Київ: Емма, 2003. - 64 с.) та автори розвідки «Мазепа. Дослідження портретів гетьмана» Л.Шендрик та О. Янович (Полтава: Верстка, 2004. - 72 с.). Перше видання є фактичним каталогом історико-мистецької виставки, яка відбулась у Львові. Воно дає уявлення практично про всі знані портрети І.Мазепи. Щоправда, упорядник справедливо поставив під більшістю зображень гетьмана знак запитання. Адже справді - здебільшого маємо різні обличчя, туманну історію їх малювання (царський режим доклав чимало зусиль, аби знищити образ свого противника). Але це видання саме і цінне тим, що воно акумулює у собі усе пов'язане з І.Мазепою, дає можливість розглянути гравюри, кольорові портрети разом, порівняти, зіставити їх.

Робота Л.Шендрик та О.Янович викликає повагу спробою почати дослідження портретів І.Мазепи зі свідчень сучасників про особу гетьмана. За споминами чужинців дослідники склали такий його словесний портрет:

«1. Середнього росту, стрункий, стан тонкий. 2.Руки тонкі, довгі, білі. 3.Горда голова з білими пуклями (на голові повно кучерів або польських кіс). 4.Обличчя блідаве, ніби з слонової кісті. 5.Гладке високе чоло. 6.Очі темні, глибокі, блискучі, пронизливі, швидкі, жваві. 7. Погляд гордий, суворий, вдумливий. 8.Уста вузькі, тонкі. 9.Вуса на польську моду: довгі, обвислі». На основі цих орієнтирів автори визначають найдостовірніші портрети Мазепи: лаврський, з літопису С.Величка, з Московського історичного музею, з картинної галереї м.Грінгольма, І.Мігури, Д.Галяховського, з журналу «Европеїше Фама» та інші. Відзначаючи цінність багатьох зауважень, оцінок, спостережень та узагальнень у розвідці, мусимо зазначити, що вона, на жаль, не опирається на деякі серйозні дослідження у цьому плані попередників. Маємо на увазі, зокрема, працю В. Січинського «Гравюри Мазепи», надруковані у збірнику «Мазепа» (Варшава, 1938. -Т.І. -С.134 -161), та статтю К. Широцького «Mazepa aetat 70»-Норблена» (журнал «Сяйво»

за 1913 р., №№10-12. -С.245-247).

Останню статтю варто було б проштудіювати багатьом укладачам «Історій України», оскільки тут аналізується портрет польського єврея-орендаря Мазепи, виконаний французьким художником Жаном П'єром Норбленом. Це зображення і досі мандрує з одного поважного видання у інше як образ гетьмана І.Мазепи. Прикро, але Л.Шендрик та О.Янович, не знаючи про студію К.Широцького, не ставлять під сумнів згаданий портрет. Вони навіть зазначають: «Своєрідність образу Мазепи за Норбленом приваблювала митців, які виконували копії з цього портрета в різний час. Зокрема в експозиції музею історії Полтавської битви розміщено горельєф із зображенням Мазепи, виконаний за гравюрою Норблена полтавським скульптором, заслуженим художником України В.Білоусом. Майстерно передавши риси обличчя Мазепи, Білоус надав образу величності і мудрості».

*Портрет
єврея-орендаря
Мазепи*

Звертаємо увагу дослідників і на розвідку «Загадки портрети» Д.Сапожникова («Киевская старина, 1884. -VIII. -С.732 -742), який на основі документів оповідає про те, як у 1738 р. на Чернігівщині проводилось розслідування щодо зображення Мазепи на іконі Успіння Пресвятої Богородиці з Кам'янського монастиря, фундатором якого був гетьман. Допитані були як свідки генеральний підскарбій Андрій Маркович, генеральний військовий суддя Михайло Забіла, генеральний осавул Федір Лисенко, які показали, що «изменник Мазепа волосом рудяв (мабуть, в оригіналі русяв, бо таку деталь відзначили б чужинці. -Авт.), долголик и с бородою». Сенат після великого розслідування визнав, що на іконі був зображений гетьман. Продовжуватим виглядало його обличчя і на барельєфному портреті на дзвоні, вилитому Карпом Балашевичем у 1699 р. Людвисар зобразив І.Мазепу з борідкою. Намалював його з нею і С.Величко.

Разом з тим на деяких гравюрах, зокрема Д.Галяховського, її нема. Пояснення тому просте: після першої поїздки у 1697-1698 у європейські країни Петро I наказав найближчим вельможам збрини бороди. У наступні роки уведено обмеження щодо їх носіння. Тож у 1700 - 1708 рр. гетьман, очевидно, змушений був підкоритися офіційній царській «моді». Після відходу від Петра I І.Мазепа знову відпустив бороду.

Л.Шендрик та О.Янович відкидають як недостовірний портрет гетьмана із зібрання Бутовича (Національний музей історії України). Мовляв, зображуваний має «повне, м'ясисте обличчя, маленькі вуста, невизначні очі». Проте ми б не робили такі категоричні висновки щодо цього портрета. По-перше, його автор детально вписав орден Андрія Первозванного, Андріївську стрічку, герб Мазепи з літерами «І.М.Г.В.Е.Ц.П.В.З» («Іван Мазепа, гетман Войска его царского пресветлого величества Запорозкого»). Ці деталі важко було б вигадати, якби якийсь народний художник фантазував. Зазначимо, що існує кілька копій цього портрета. Наприклад, у збірнику «Мазепа» (К.:Мистецтво, 1993) зображення має деякі відмінності орден, герб - без літер. Як нам видається, художники-копіює все ж таки не вигадували, а мали за зразок якийсь старе достовірне малювання. Коли І.Мазепа 8 лютого 1700 р. отримав орден Андрія Первозванного, йому було ще 60 років. Отже, міг виглядати ще не таким аскетичним, як через 8-9 років (час шведських свідчень). Обличчя гетьмана на згаданому портреті видовжене, має деяку схожість з рисами обличчя генерала Еріха Дальберга (на це вказували шведські воїни).

Портрет І.Мазепи із замку Гріпсгольм (Швеція), вміщений на обкладинці книжки, при демонструванні у Львові прокоментований польськими істориками як одне із зображень представника роду Сапег. Чи справді це так, важко сказати: адже поки що зіставлення портретів, їх порівняння не маємо.

Таким чином, великим позитивом є поява згадуваних вище книг, які попри їх не завжди виважені присуди все ж таки дають привід, основу для подальшого пошуку, дискусії. Сподіваємося, незабаром матимемо студію-продовження, яка аргументовано дасть відповідь, який же насправді вигляд мав І.Мазепа.

●

«Я НАВІТЬ НЕ ПІДОЗРЮВАВ, ЩО ЦЕ БУДЕ ТАК СТРАШНО...»

Рецензія на видання: «Український голокост». 1932 - 1933: Свідчення тих, хто вижив / Упор. о. Ю.Мицик. - К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. - 296 с.

Рецензія на видання: «Український голокост». 1932 - 1933: Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю.Мицика. - К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. - Т. 2. - 443 с.

Взятися за перо спонукало не тільки читання вищезазначеного двотомника, упорядкованого о. Мициком, але й знайомство зі змістом статті А.Сидорука «Яскрава зірка Джеймса Мейса» («Вітчизна». - 2004. - № 9 - 10). Автор останньої - відомий журналіст, член Асоціації дослідників голодоморів в Україні - писав про сумні реалії 2004 року. Після вшанування пам'яті жертв голодомору у ювілейному році запал влади помітно згас. Обіцяного всьому люду не виконали: ні Інституту дослідження геноциду не утворили, ні навіть меморіалу не спорудили. Дж.Мейс говорив: «... Відбудуть якось 70-річчя голодомору, і після цього про нього майже не згадуватимуть». Ще більшу прикрість викликали рядки про те, що проводити «великого українця в останню путь» прийшло мало студентів Могилянки, а їм Дж.Мейс «віддавав свій розум і серце» («Вітчизна». - 2004. - № 9 - 10. - С. 158).

Мінорний настрій, породжений подіями минулої осені, перегукувався зі змістом книжок, від яких годі було й сподіватися не те, що чогось приємного, але навіть нейтрального.

На щастя, все раптом змінилося. Чергова річниця всенародної трагедії збіглася з найдраматичнішим етапом президентських виборів. Потужні промені помаранчевої революції висвітлили ті грані ситуації, які перебували в тіні, дали змогу по-новому оцінити значення молоді в історії дослідження Українського голокосту.

Упорядник обох книжок, автор передмов, до речі, та з них, що вміщена у другому томі, теж просякнута гострою недовірою до влади, о. Ю.Мицик не тільки став центром притягіння для всіх небайдужих до цієї болючої теми, він започаткував велику справу, коли ще в 90-х рр. минулого століття заходився залучати студентську молодь до збирання та записування свідчень про голодомор. Викладач не гнався за кількістю, радив звертатися до своїх рідних, досліджувати історію роду та села. Робота, розпочата в стінах Дніпропетровського державного університету, була продовжена в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (далі - НаУКМА). Методика, розроблено. Мициком, знаходила все більше прибічників по всій Україні, з'явилася чимало цікавих видань, але повною мірою її громадсько-політичне значення виявилось тільки в умовах революційних перемін, рушійною силою яких стало молоде покоління.

Чому цей підхід не просто виправдав себе, а дав такі блискучі плоди?

По-перше, респонденти були близькими, люблячими й любимими людьми для опитувачів. По-друге, представники старшого покоління розповідали про ті часи, коли самі були дітьми, підлітками або юнаками. Їхні онуки і правнуки могли проектувати отриману інформацію на своє життя. По-третє, це була історія, але не суха, академічно вивірена й узагальнена, а та, що крокувала вулицями конкретного села чи міста, заглядала у вікна сільських осель, позначилася на життєвому шляху багатьох людей. Що ж дізналися про долю свого народу представники поколінь 70 - 80-х рр? Безумовно, вони жажнулися від тієї моторошної правди, яка відкрилася їм. Простодушню, але щиро цей аспект підмітив один старшокласник (його оцінку ми винесли в заголовок рецензії). Молоді люди не могли не усвідомлювати: сам факт народження наступних поколінь був поставлений у пряму залежність від абсолютно непередбачуваного випадку - жменьки зерна, знайденого на полі у нірці запасливої польової миші, вбитого там же ховрашка, поданих чисюсь милосердною рукою склянки молока чи шматка хліба. Всі справи, думки, переживання тогочасної сільської дітвори крутилися довкола їжі. А що тоді споживали люди, то тема для окремої розмови. Впадає у вічі повна відсутність перебірливості, гидливості у спогадах про голодоморні роки.

Нам дається, що й очевидців, і їхніх нащадків об'єднує повна байдужість до

пропагандистської риторики, замішаної на традиційній комуністично-утопічній романтиці, якою буквально просякнута вся радянська історіографія. Навряд, щоб і перші, й другі знали, що таке «Третій вирішальний», а термін «п'ятирічка» викликав у них сакральний трепет. Від слова «червоний» у назвах колгоспів, комун та СОЗів аж в очах мигтить. «Червона нива», «Червоний лан», «Червоний степ», «Червона хвиля», «Червоний маяк», «Червона перемога», «Червона зірка», «Червоний хлібороб», «Червона квітка», «Червоний партизан», «Червоний клич»... у рецензованих книжках, мабуть, можна ще чимало знайти «червоного». Тепер, коли багато уваги приділяють тлумаченню кольорів, спадає на думку, що це був символ безвинно пролітої людської крові або, як підсумував один із свідків, - «червона» чума, яка запанувала в Україні. Взагалі складається враження, що ті багатопудові зібрання наукових праць з історії колгоспного будівництва в СРСР нинішнє покоління могло б читати (при умові, якби вони були цікавими) з такою ж довірою, як історію хобітів. Тільки мудрий Толкієн вигадав свою паралельну історію, щоб глибше осмислити минуле та перспективи подства, а тут все це писалося, щоб затемнити істину, знищити саму пам'ять про злочинну політику. Не вдалося! Живі свідки запам'ятали і передали своїм нащадкам і всьому людству жахливу інформацію. Чого варті тільки численні розповіді про людоїдство. Сліди цього лиха й дотепер збереглися: пуста в селі, про яку кажуть: «Там жили людоїди» (Т. 1. - С. 81) *; жінка, котра, дивлячись на свого онучка, з жахом згадує, як у голодовку з'їли її братика (Т. 1. - С. 115). Чи легко прожити життя з таким тягарем на душі? Розповідям про знущання нема краю. Дитячі душі назавжди були вражені тією нелюдською нещадністю, кричущою несправедливістю, що вчиняли над ними та їхніми близькими вірні слуги режиму - активісти, «червоний буксир», «комнезам» тощо. Ці нові правителі села виглядають у спогадах як породження диявола. Бо ж ким треба бути, щоб відрубати дитині пальчики за те, що «5-річний Павлик біг за комісією і бив їх ручками» (Т. 1. - С. 148). А погріб у Ніжині, куди кидали «ворогів народу», щоб їх заживо з'їдали пацюки (Т. 2. - С. 216). Така моторошна форма «боротьби з ворогами» була взята на озброєння ніжинськими енкаведистами у 1937 р.

Ще одна тема, яка не може не зацікавити молодь, стосується освіти. Сільська школа в Україні 1932 - 1933 рр. - це суцільний біль і горе. Учні вмирали прямо за партами, на очах у розгублених та наляканих школярів та вчителів (Т. 1. - С. 144 - 145).

Як ставилися самі очевидці і значною мірою жертви радянської політики, до чорних сторінок свого життя? Визнають наявність голоду всі, тільки одиниці прагнуть виправдати дії влади, повторюючи заявлені байки про «підступних куркулів». Абсолютна більшість респондентів, заново переживаючи незабуте горе, побиваючись за рідними, з жалем згадуючи змарновану молодість: «Спливали найкращі роки мого життя: у боротьбі за життя і шматок хліба», - з гіркотою констатувала одна із свідків (Т. 2. - С. 108), звинувачували правлячий режим, комуністичну партію, проклинали Сталіна й місцевих активістів, але про спротив майже не згадували.

Молоде покоління, вивчивши історію своїх попередників, зробило свій власний висновок: щоб уникнути повторення їхньої долі, треба протестувати, боротися, діяти. У рецензованих книжках вміщені фрагменти студентських рефератів, коментарі до свідчень, які просякнуті не просто гострим неприйняттям і осудом тоталітаризму, співчуттям до його жертв, але, насамперед, усвідомленою потребою опору будь-яким спробам накинути ярмо на суспільство. Президент НаУКМА В.Брюховецький у інтерв'ю газеті «День» підкреслив цю характерну особливість своїх вихованців: «Прийшло нове покоління, яке фактично виросло в незалежній Україні. Вона, звісно, не така, якою ми її уявляли, багато в чому нам не подобається. Але вперше за всю історію України ми маємо стільки років незалежності». («День». - 2005. - 21 січня. - С. 19).

Звичайно, що не тільки тема голодомору чи репресій стала тим попелом, що стукав у серця молодих людей. Але поряд з іншими претензіями, рахунками, різними факторами, котрі спричиняли невдоволення, безумовно, впливала й вона. Дж.Мейс пишався б своїми студентами: його наука пішла їм на користь.

А вивчення історії голодоморів зусиллями таких подвижників, як о. Ю.Мицик, продовжується: на черзі третій том. Революційні перемини в нашій країні породили сподівання на зрушення і в цій царині. Хочеться вірити, що до 75-ї річниці Українського голокосту діятиме Державний центр, котрий стане водночас і науковою установою, і координатором пошуків у регіонах; виходитимуть періодичні видання - фахові та публіцистичні; у Києві, інших містах та багатьох селах постануть пам'ятники тим, хто став жертвою геноциду.

* Тут і надалі посилання на відповідні томи рецензованого видання.

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО ЯК ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МИСЛИТЕЛЬ ХХ СТОЛІТТЯ

(Рецензія на книгу Станіслава Машенка «Філософські обрії Олександра Довженка». - Чернігів: Видавництво «Чернігівські обереги», 2004. - 124 с.)

Історичний розвиток українського народу складався часто так, що зерна «любомудрія» доводилося ховати у фольклор, художню літературу, в різні мистецькі жанри, щоб за сприятливих умов вони могли буйно прорости. Тому цілком закономірно, що сьогодні зростає інтерес до вивчення філософських поглядів українських письменників-мислителів Т.Шевченка, М.Гоголя, П.Куліша, І.Франка, Л.Українки, В.Винниченка та інших, які досить ґрунтовно досліджені останнім часом. Однак творча спадщина геніального українського кіномитця та письменника Олександра Петровича Довженка в історико-філософському плані практично не досліджена. Заповнити цю прогалину й має нова студія кандидата філософських наук, доцента Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка Станіслава Трифоновича Машенка «Філософські обрії Олександра Довженка», що вийшла у 2004 році у видавництві «Чернігівські обереги».

Минулого року відзначалося 110-річчя від дня народження О. Довженка, але відразу зауважимо, що книга написана не до ювілейної дати, а як стверджує сам автор, «за покликом серця», причому виклад матеріалу здійснено не сухою академічною мовою, а науково-популярною. Тому книга, безперечно, викличе інтерес усіх тих, хто цікавиться філософською думкою України. Інтерес до дослідження посилюється ще й тим, що його автор, як і О. Довженко, теж народився, виріс та деякий час працював після закінчення історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Тараса Шевченка в мальовничому містечку Сосниця, що у нас, на Чернігівщині. С.Машенко, маючи значний багаж знань з української філософської думки (автор 65 наукових та навчально-методичних праць), на наш погляд, зміг глибше побачити зв'язок з нею Довженкового світогляду.

Рецензоване видання являє собою системне дослідження світоглядно-філософських поглядів видатного вітчизняного кінорежисера та письменника О. Довженка, втілених у його художніх, публіцистичних творах та «Щоденнику». У вступній частині автор розкриває мотиви, що спонукали його до висвітлення світоглядно-філософських засад українського мислителя, вказує на специфіку філософського дослідження, обґрунтовує актуальність вивчення творчого спадку О. Довженка як філософа.

Книга складається з п'яти розділів. У першому розглянуто джерела філософського світогляду О. Довженка. Дослідник підсоння філософії кіномитця та письменника виводить з української міфології в цілому і Придесення зокрема, показує дотичність його ідей до вітчизняної філософської думки минулих століть. Крім того, С.Машенко обґрунтовує думку, згідно з якою світогляд митця формувався, спираючись на ґрунтовні знання з різних галузей науки, техніки і, звичайно, літератури, насамперед художньої та публіцистичної*.

Другий розділ висвітлює питання онтології. Як відомо, предметом її вивчення є світ та буття. Варто підкреслити, що проблема тлумачення світу О.Довженком залишається мало дослідженою. Тому надзвичайно актуальним є звернення С.Машенка до цих граней філософських поглядів митця. Висновки дослідника переконливо доводять, що у розумінні поняття «буття», як і в осмисленні категорії «світ», О.Довженко стояв попереду пануючої марксистсько-ленінської філософії. Не задовольняючись зведенням буття до об'єктивної реальності, він розглядає буття у всьому спектрі його форм як речовій та духовній, так людській та суспільній. Природно, що названі форми буття внаслідок пізнавальної і практичної діяльності суб'єкта - людини перетворюються у О.Довженка на світ, якщо стають частинкою ества, невід'ємними від її існування*.

На нашу думку, вдало виглядає тлумачення С.Машенка філософсько-

антропологічних поглядів митця, про що йдеться в третьому розділі. Насамперед автор, аналізуючи людинознавчі погляди О. Довженка, розкриває його специфічні риси, суть яких полягає у наступному. Осмислюючи співвідношення у людині індивідуального і суспільного начал, О. Довженко як син свого часу - революційної епохи - особистісне підпорядковує родовому, одиничне - цілому. Підкреслимо, що життя самого мислителя є переконливим свідченням даної позиції.

Проте світова тенденція ХХ століття щодо «поглинання» особистості суспільством, наростання конформізму не влаштувала О. Довженка як громадянина. Протестуючи проти становища людини в СРСР як гвинтика, коліщатка великого механізму, О. Довженко, на думку С. Мащенко, приходять до екзистенційного осмислення природи людини. Тому цілком логічно, вважає С. Мащенко, звернення мислителя до кордоцентризму як найважливішої риси української філософії, що спрямовував творчі інтенції на пошуки в людині індивідуального та неповторного. Водночас С. Мащенко зображує О. Довженка як філософа, котрий часом мислить у руслі ставлення до людини західноєвропейською екзистенціальною філософією.

Отже, філософсько-антропологічні погляди митця, за С. Мащенко, спиралися насамперед на українську та почасти зарубіжну історико-філософську основу.

Аналізу специфіки осмислення О. Довженком сутності суспільства та природи соціальних процесів, джерел, рушійних сил та суб'єктів історичних перетворень присвячений четвертий розділ. Тут варто зазначити, що особливість поглядів О. Довженка на суспільство та суспільні зв'язки С. Мащенко виводить із специфіки тлумачення ним світу та розуміння людини. На думку автора дослідження, на соціально-філософські та історико-філософські погляди О. Довженка значний вплив мали діячі «Розстріляного Відродження», зокрема М. Хвильовий.

Такий підхід до розуміння людської сутності дає можливість досліднику з'ясувати постановку й вирішення О. Довженком проблеми сенсу життя. Ставлячи вічні філософські питання: навіщо мені все, що я робив? Для чого взагалі живе людина? На ці та інші питання однозначної відповіді О. Довженко не дає, що є закономірно, гадає С. Мащенко.

Уважне вивчення творчого спадку митця дає підстави автору стверджувати, що вирішальною рушійною силою суспільних змін, за логікою О. Довженка, виступає народ. Але поняття «народ» він тлумачить не в плані марксизму, а у вигляді людської спільноти, що складається з неповторних індивідів, кожен з яких має усвідомити себе суб'єктом історії.

П'ятий розділ надає інформацію про ставлення митця до релігії. Осмислення О. Довженком сутності й соціальних функцій релігії С. Мащенко називає «шляхом до себе»*. Річ у тім, що автор дотримується точки зору, згідно з якою в умовах суцільної атеїзації радянського суспільства О. Довженку Бог був необхідний як незмінна твердиня, як абсолютне благо і вічне життя. Проте Всевишнього, вважає С. Мащенко, мислитель шукає не в зовнішньому світі, бо там його немає. Відкриття Бога в собі, в своєму серці як глибинного духовного потенціалу, як міру гуманності в особистості, як ступінь внутрішньої активності, що здатний перебороти будь-які труднощі і трагедії життя, - головний лейтмотив філософсько-релігійних міркувань О. Довженка в інтерпретації С. Мащенко.

С. Мащенко, опрацювавши великий масив матеріалу, показує О. Довженка як мислителя, котрий, спираючись на своє українськоментальне мислення, на ідеї попередньої вітчизняної думки, синтезуючи певні концепції світової філософії, не тільки багато в чому не погодився з пануючою на той час марксистсько-ленінською філософією, але й висунув ряд положень світоглядно-теоретичного плану, які обґрунтовані лише в наш час. Так, наприклад, завжди залишилася актуальною точка зору на світ дитинства як ключ до усвідомлення себе особистістю. На думку дослідника, вчені педагоги, працюючи над створенням теоретичної картини світу, мають звернутися і до довшенківських чуттєво образних картин і думок.

Актуально звучать й Довженкові поради: не можуть бути повноцінними керівниками ті, хто розмовляє «суржиком», хто не може і двох слів зв'язати без заготовленого помічникми тексту, адже це зовнішній вияв бідності їхнього мислення. Не подобались О. Довженку й пустослови, які красиво говорили, але їхні слова розходилися з ділом.

Головна цінність книги, на нашу думку, полягає в тому, що дослідник показав О. Довженка не тільки як геніальну людину, але й як мислителя, котрий усвідомлює, що

відповіді остаточно на одне з вічних філософських питань, що таке життя, неможливо, оскільки «суть життя незбагненна...»*.

Ясна річ, що С.Мащенко не зміг охопити все безмежжя світу Довженкових думок. Адже перечитуючи його твори, щоразу відкриваєш для себе нові ідеї. Мабуть, тому автор й назвав розвідку «Філософські обрії Олександра Довженка», тобто в ній викладено лише те, що вдалося побачити йому до певної межі, за якою, як за обрієм, ми знайдемо ще багато невідомого, непізнаного.

На нашу думку, у видання є тільки один недолік - вкрай незначний наклад - 500 примірників. Це занадто мало для нашої країни, адже у кожного, хто прочитає цю книгу, вона розбудить потяг до філософської думки, без якої не міг обійтися великий художник і громадянин Олександр Довженко.

Хочеться щиро подякувати старшому колезі С.Мащенко за невтомну працю, а «Чернігівським берегам» за те, що зупинили свій вибір на «Філософських обряях Олександра Довженка», збагативши нашу сіверянську філософську скарбницю цінним виданням. Безумовно, книга знайде своїх читачів у середовищі студентської молоді, гуманітарної інтелігенції і, хотілося б вірити, посадових осіб органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, для яких вона може виявитися особливо корисною, бо ще раз покаже їм: «Що таке життя, як не безупинний процес боротьби прагнень, ідей, думок індивідів і мас людських»*.

* Тут і далі всі посилання на рецензоване видання.

Володимир Коваль

ЧЕРНІГІВСЬКІ БЕСТСЕЛЕРИ

(ОГЛЯД КНИЖКОВИХ НОВИНОК)

Дзюба С. Зима така маленька, мов японка: Пародії та віршики. -Чернігів: Чернігівські береги, 2004 - 80 с.

Бондаревич (Черненко) Л. На берегах любові: Есеї, нариси та монологи / переклад з білоруської С. Дзюби/. - Чернігів: Чернігівські береги, 2004 - 298 с.

Кава для янголів. Випуск другий: Збірник поезії та прози молодих літераторів Чернігівщини /упорядники С. і Т. Дзюби/. -Чернігів: Чернігівські береги, 2004 - 128 с.

Ткач М. Багряні громи: Проза. - Ніжин: Аспект-Поліграф, 2004. -496 с.

Брик О. І возлюблю: Проза - Ніжин: Аспект-Поліграф, 2004. - 320 с.

Брик О. Шоколадка:Проза. - Ніжин: Аспект-Поліграф, 2004. - 240 с.

Зараз завдяки поступовому розвитку книговидавництва у регіонах спостерігається доволі цікавий феномен так званих місцевих бестселерів: немало літераторів, відомих у вузькому колі своїх колег (якщо говорити про всеукраїнський масштаб), є успішними і популярними в окремо взятому Чернігові, Луцьку чи, скажімо, Тернополі - власне, там, де вони мешкають.

Якщо говорити про чернігівський бомонд, то тут одним з найяскравіших прикладів такої популярності є тексти Сергія Дзюби. Варто згадати хоча б його казки «Кракатунчик - кленовий бог» та «Гопки для Кракатунчика», які благополучно розійшлися за кілька років, в основному, на Придесенні загальним накладом 11 тисяч примірників. Тут же, на Чернігівщині, взагалі за кілька місяців (!), розкупили його збірку пародій «Любов з тролейбусом». І от буквально напередодні нового 2005 року у видавництві «Чернігівські береги» побачив світ новий місцевий бестселер - вже друга *пародійна книжка, Сергія Дзюби «Зима така маленька, мов японка»*. Надибуємо у ній близько ста пародій та віршків, написаних переважно торік. Думаю, варто зачитувати анотацію збірки: «Герої цих пародій - Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Ліна Костенко, Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Мігель Сервантес, Оноре де Бальзак, Олександр Пушкін, Артур Рембо, Олександр Блок, Лев Толстой, Павло Тичина, Володимир Сосюра,

Оксана Забужко, Василь Голобородько, Дмитро Павличко, Іван Драч, Ігор Римарук, Микола Лукаш, Василь Слапчук, Іван Андрусак, Ігор Павлюк, Кость Москалець, Мойсей Фішбейн, Василь Шкляр, Сергій Жадан, ІБТ, Вальтер Загорка, Олександр Ірванець, Іван Іов, Роман Скиба, Володимир Кашка, Степан Процюк, Сергій Пантюк, Марина Павленко, Володимир Науменко та інші пришельці». Як бачимо, автор суттєво розширив коло своїх персонажів - за рахунок класиків... Нову книжку, як і всі попередні, С. Дзюба присвятив дружині Тетяні, вмістивши її фото.

Лише приблизно п'яту частину збірки займають суто літературні пародії для «втаємничених» - тих, хто, принаймні, може збагнути рядки про «невтомного агронома Забужко», яка «усе досліджує поля», зоотехнік Василя Шкляра, що «смачних розводить кажанів» та «ветеринара Процюка», чари котрого «від інфекцій діють...» («Балада про щасливих селян»).

Типовий приклад таких текстів - пародія «Про пам'ятники (трилер)». Зацитувавши відомий вірш Ігора Римарука «Пам'ятник» з «кальварійної» «Діви Обиди» та знамените Пушкінське «Я памятник себе воздвиг нерукотворный...», С. Дзюба береться до справи:

*Мені болить майбутнє, наче рана,
І відчуваю шкірою, мов Брут:
Римарука поцупили з майдану
І тягнуть, гади, на металобрухт.
А він же був такий звияжно рідний,
Нескорений для голубів та гав,
І, мов картузик, у правиці мідній
Свою «Сучасність» лагідно тримав.*

Кольорові поетки у розпачі, бо «комусь чудових хочеться прикрас...». А Драч стоїть - «тому, що мармуровий, мов Кашпіровський, дивиться на нас». І нарешті - цілком оптимістичний фінал:

*Хтось завтра загремить на переплавку,
Когось ще перетворять на трубу...
Тримайся, друже, - як би я не гавкав,
Ти теж, мов Пушкін, пам'ятником був!*

Проте здебільшого пародії Сергія Дзюби - на широкий загал. Їх розуміє будь-яка аудиторія. І вибухає сміхом. Адже, як справедливо зазначив у післямові до «Зими...» тогорічний Шевченківський лауреат Василь Слапчук, «те, як пародист розпоряджається здобутим матеріалом, гідне захоплення та хвали. Бо письменник робить це... талановито... не прив'язує свій вірш до першоджерела, не сковує себе чужою формою, стилем, технікою... відштовхуючись від рядків чужого твору, використовує їх як трамплін, увиразнюючи, розширюючи та поглиблюючи власну раціональну ідею, почерпнуту з ірраціонального зерна тих рядків, які взяті за точку відліку. Пародія у виконанні Сергія Дзюби перестає бути вторинною, його пародії це - веселі вірші із мотто. Адже нікому не прийде в голову вважати оригінальний вірш вторинним тільки з тієї причини, що йому передувє епіграф».

Красномовний приклад - «Пригода у шинку» - пародія на вірш Василя Голобородька про «любителів паперової музики», котрі «з поважним виглядом займають місця у партері і стежать розчуленими очима за піаністкою, яка зовсім природно виграє на роялі намальованому на папері». Звісно, у С. Дзюби - своя «паперова» історія:

*Сьогодні нас пообразжали тяжко,
Таке буває лиш в страшиному сні, -
Зайшли із Василем розпити пляшку,
А нам її... малюють на стіні!
Мені від жаху відібрало мову,
Василь казацькі вуса в трансі мне, -
У нас, звичайно, гроші паперові,
Та те, що в пляшці, має бути міцне...*

«Паперова» дискусія завершилася вельми нетрадиційно: «Василь розмалював офіціанта, /А я бармена на шматки порвав».

Також в останні дні грудня 2004-го порадувала новою книжкою **«На берегах любові: есеї, нариси та монологи» білоруська письменниця Лілія Бондаревич (Черненко)**. Пані Лілія народилася в Білорусі, але вже більше 20 років мешкає на Придесенні. У книзі, обсяг якої - близько 300 сторінок, вміщено білоруські тексти Л. Бондаревич, а також

перекладені українською, упорядковані і видані Сергієм Дзюбою. Він же є й автором передмови. Тобто йдеться про досить оригінальний українсько-білоруський проект. Комерційний. Адже дві попередні книжки Лілії Бондаревич, також перекладені, упорядковані і видані Сергієм Дзюбою, вже стали місцевими бестселерами. Власне, про пані Лілію дізнались у Білорусі - на її презентації постійно приїжджають співробітники посольства Білорусі в Україні, а «бацька» Лукашенко зі святами вітає.

Відомий літературознавець Дмитро Стус так відгукнувся про творчість Лілії Бондаревич: «Як на мене, це - перша книжка останніх років, в якій наш світ, побачений очима жінки, постає значно цікавішим та чуттєво глибшим за те, що писалося про нього авторами-чоловіками. Вже давно нічого такого в літературі не було. Примат розуму та феміністичних конструкцій витіснив з неї чуття настільки, що мав пролунати чийсь некийвський голос, аби допомогти побачити, що ми втратили».

Цей відгук якнайкраще характеризує і нову книгу Л. Бондаревич, документальна точність якої лише посилює враження від прочитаного. Її розповіді (навіть ті, де стільки жахливих страждань і болю) навдивовиж людяні та зворушливі. Тому й переконливі.

31 грудня (!) 2004 року побачив світ **збірник поезії та прози молодих літераторів Чернігівщини «Кава для янголів-2» (упорядники Сергій і Тетяна Дзюби, автор передмови та видавець - Сергій Дзюба)**. У книзі представлено тексти 25 авторів (а також їх світліни і біографічні довідки), котрі ставали переможцями щорічного обласного літературного конкурсу для дітей та молоді (до 30 років), головою журі якого є С. Дзюба (він же - керівник обласної літстудії). За 8 років проведення конкурсу у ньому взяло участь близько трьох тисяч рукописів. Переможці отримують призи, дипломи і рекомендації для вступу до вузів, а також можливість представити свої тексти у місцевих ЗМІ. Перша «Кава...» вийшла у 2002-у і була визнана на Чернігівщині «Кращою книгою року» (її з ентузіазмом «розмели» з книжкових полиць студенти). Тому видання «Кави...-2» видається абсолютно логічним. Прогнозую: вже за кілька місяців ви днем з вогнем не знайдете жодного зайвого примірника! І справа не в тому, що у збірнику вміщено тексти в основному тих, хто після визнання у Чернігові, виграв «Гранослов», «Смолоскип», «Привітання життя» ім. Б.-І. Антонича та інші міжнародні й всеукраїнські конкурси (Анна Малігон, Володимир Коваль, Ярослав Гадзінський, Сергій Коноваленко - його графічними роботами проілюстровано книгу, Софія Киричок, Іванко Баран та ін.). Як на мене, за оповіданням Світлани Килимник «Сповідь для маніяка» можна було б зняти цікаву кінострічку, а пародії Ірини Кулаковської - справді смішні.

Чернігівець **Михась Ткач** - не лише головний редактор популярного на Придесенні журналу «Літературний Чернігів», а й успішний письменник. Його «**Багряні громи**» (вибрана проза) зблизували теж порівняно недавно і вразили не тільки обсягом та ошатним виглядом. Власне, пан Михась - літератор традиційний (у гарному розумінні цього слова), дещо сумний, але тим світлим смутком, який розчулює читача. Подібні книги нині - рідкість, тому у М. Ткача вистачає шанувальників. Наскільки я знаю, Чернігівська міська централізована бібліотечна система планує висунути його на здобуття цьогорічної премії ім. М. Коцюбинського - саме за книжку «Багряні громи».

Значний резонанс на Придесенні викликали і книги чернігівця **Олексія Брика** «**І возлюблю...**» та «**Шоколадка**», які одна за однією побачили світ у ніжинському видавництві «Аспект-Поліграф». Причому, якщо роман про життя православного священика «І возлюблю...» сподобався навіть дуже вимогливому до подібних творів чернігівському духовенству (і Київського, і Московського патріархатів), то еротичні сцени з «Шоколадки» одразу поділили читачів на її палких прихильників та тих, хто цей текст абсолютно не сприйняв. Але до кінця дочитали всі... Безперечно, екзекуція авторові не загрожує. Все-таки вже є «Польові дослідження з українського сексу» Оксани Забужко, хуліганські шедеври Подерв'янського та «правада життя» від Юрка Покальчука. Єдине, журі обласного конкурсу «Краща книга року» вирішило навіть не розглядати «Шоколадку» серед можливих кандидатів на відзначення (хоч саме популярність - один з головних критеріїв цього престижного на Придесенні конкурсу).

Проте життя продовжується: Сергій Дзюба завершив третю казку про свого Кракатунчика - «Душа на обличчі» і пише пародії на Чеслава Мілоша, Лілія Бондаревич готує містичний трилер, назву якого тримає в секреті, Михась Ткач здає до друку новий номер «Літературного Чернігова», а Олексій Брик засів за детектив «Таємнича амулета». І звісно, все у всіх вийде...

ЕКОНОМІКА

Вікторія Аніщенко, Тетяна Галькевич

ДО ПИТАННЯ ПРО АУДИТ ПЛАТЕЖІВ ЗА ЗАБРУДНЕННЯ ДОВКІЛЛЯ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Аудит платежів за забруднення навколишнього природного середовища (НПС) є одним з основних інструментів еколого-економічного механізму природокористування. Питання щодо впровадження цього інструменту ініціюється вже більше п'яти років, але й досі не прийнято необхідних правових документів для впровадження його на законодавчому рівні. Розмови про поліпшення правової бази й удосконалення механізму природокористування в цілому ідуть на всіх рівнях управління - від локального до державного, але результатів поки що немає [1, 2].

У загальному вигляді аудит платежів за забруднення навколишнього природного середовища (екологічних платежів) припускає в першу чергу виявлення відповідності процедур, їх обґрунтування та перерахунку діючим законодавчим та іншим нормативним вимогам, наявності або відсутності заборгованості за цими платежами і, у випадку наявності такої заборгованості, - фінансових можливостей її погашення. Разом з тим завдання аудиту платежів за забруднення НПС на підприємстві значно ширше, що зумовлено виключно важливою та різноманітною роллю екологічних платежів на всіх рівнях системи управління охороною довкілля, діючою в Україні.

Фактично, нормативно регламентовані процедури обґрунтування та перерахунку екологічних платежів виходять далеко за межі суто фінансових питань і є важливим елементом системи контролю за впливом діяльності організацій на навколишнє середовище і стимулювання природоохоронних заходів з боку державних спеціально уповноважених органів у галузі охорони НПС. На підприємстві процедури обґрунтування й перерахунку екологічних платежів тією чи іншою мірою торкаються багатьох видів діяльності у межах адміністративного управління, згідно з яким встановлені вимоги до системи управління навколишнім середовищем у стандартах серії 14000 [2].

Крім того, особливо слід відмітити, що процедури обґрунтування й перерахунку екологічних платежів, як і результати їх поетапного здійснення, практично повсюдно детально зареєстровані, тобто є найбільш контролепридатними, й завдяки цьому вже спочатку за характером оформлення значною мірою відповідають вимогам стандартів ISO серії 14000 до систем управління охороною навколишнього середовища як документованим системам адміністративного управління на підприємстві. При цьому використання достатньо тривалого досвіду документального оформлення й актуалізації процедур обґрунтування й перерахунку платежів може якоюсь мірою сприяти забезпеченню поінформованості та компетенції персоналу при формалізації й документальному оформленні більшості елементів системи управління навколишнім середовищем у відповідності з вимогами стандартів ISO серії 14000.

Разом з тим для методичного забезпечення розрахунку екологічних платежів характерні деякі суб'єктивні підходи, зумовлені специфікою самої системи цих платежів, що необхідно враховувати й при їх аудиті.

Сучасна система екологічних платежів побудована на основі вітчизняних методичних розробок з оцінки економічного збитку від забруднення НПС 80-х років і визначається умовами її впровадження та розвитку в останні двадцять років.

Проблеми використання економічних методів управління природокористуванням і, зокрема, платежів за забруднення як економічного інструменту охорони навколишнього середовища, почали вивчатися ще в 70-і роки у Центральному економіко-математичному інституті (ЦЕМІ) АН СРСР. Разом з тим реальних економічних умов для практичного застосування запропонованих платежів до кінця 80-х років не було. Проблеми економічних важелів розглядалися тільки з точки

зору ефективності штрафів на порушення природоохоронного законодавства [1].

Власне система платежів за забруднення природного середовища почала впроваджуватися у практику управління з 1989 р., причому з початку у порядку економічного експерименту в окремих регіонах країни. Після проведеного експерименту платежі за забруднення були встановлені постановою Кабінету Міністрів «Про затвердження на 1991 рік нормативів плати за викиди забруднюючих речовин у довкілля й порядку їх застосування». Конкретні ставки нормативів плати за викиди (скиди) забруднюючих речовин містилися у додатках до цієї Постанови і тлумачилися як кількісний вираз питомого економічного збитку від забруднення НПС. Разом з тим фактично вони представляли собою орієнтовні розміри витрат на вилучення із стічних вод, уловлювання з газів, що відходять в атмосферу, та знешкодження основних (еталонних) забруднюючих речовин, що утворюються в процесі виробництва. Наступне розповсюдження нормативів платежів на останні забруднюючі речовини здійснювалося вже за іншими принципами, виходячи з відносної небезпеки цих речовин, на підставі співвідношень їх гранично допустимих концентрацій (ГДК) у відповідних природних середовищах, незалежно від вартості уловлювання (вилучення з стічних вод) цих речовин.

Після 1990 року й до теперішнього часу в Україні для розрахунку економічного збитку довкіллю користуються ще союзним документом 1983 року «Тимчасова типова методика визначення економічної ефективності здійснення природоохоронних заходів й оцінки економічного збитку, що заподіюється народному господарству забрудненням навколишнього середовища».

Проведений нами аналіз нормативно-правової бази з питання платежів за забруднення довкілля показав:

1. Спочатку встановлені базові ставки платежів за забруднення природного середовища в основному відповідали рівню витрат, пов'язаних із запобіганням викидів (скидів) забруднюючих речовин у довкілля, в силу чого вони могли бути істотним стимулом до активізації природоохоронної діяльності.

2. У подальшому їх стимулююча роль неухильно знижувалася. З 1991 року був прийнятий ряд змін до порядку визначення платежів та їх граничних розмірів за забруднення НПС, розміщення відходів, інші види шкідливих впливів, встановлення нових базових нормативів плати за викиди (скиди) забруднюючих речовин у довкілля, однак вони не відображають істинності вартості витрат за вилучення або знешкодження забруднювачів з викидів, скидів і розміщення відходів у природному середовищі. Враховуючи, що індекси цін виробників на промислову продукцію і цін по капітальних вкладеннях за період з 1990 року до теперішнього часу становлять близько 200 разів, очевидне різке зниження економічної значимості платежів за забруднення довкілля вже з 1993 р. Згодом базові ставки вказаних платежів якщо й індексувалися, то без видання спеціальних урядових постанов, причому протягом кілька років з відставанням від темпів інфляції.

3. У результаті вищевикладеного розмір екологічних платежів виявився непорівнянним за масштабами з рівнем витрат на вилучення зі стічних вод та уловлюванням з газів, що викидаються в атмосферу, забруднюючих речовин.

4. Спеціально виконані розрахунки за даними 1999-2002 років показують, що кратність перевищення витрат на уловлювання забруднюючих речовин з викидів над величиною платежів за їх понаднормативний викид істотно різниться (виходячи з особливостей диференціації ставок платежів за окремими речовинами), однак по всіх речовинах вже в 1999-2002 роках була досить значною (по пилу, сірчаному ангідриду й оксидам азоту - в 10-30 разів, по оксиду вуглецю - в 100 разів).

За 2001-2003 роки у зв'язку з недостатньою індексацією ставок екологічних платежів кратність перевищення витрат на запобігання забруднення довкілля над величиною ставок платежів практично не зменшилася. У зв'язку з недостатнім інформаційним забезпеченням вказані вище узагальнені співвідношення витрат на запобігання викидів окремих забруднювачів у довкілля і нормативів екологічних платежів по цих речовинах встановити досить важко. Тому можна привести тільки деякі окремі показники. Наприклад, на одному з типових середніх підприємств, де уловлюються тільки тверді речовини (сажа) з викидів у повітря, поточні витрати на охорону атмосферного повітря у 7 разів менші, ніж витрати на уловлювання сажі, а платіж за понадлімітний викид у 1,4 разу менше вказаних витрат.

Отже, можна зробити висновок, що здійснення платежів природоохоронного призначення на підприємствах диктується у більшості випадків не жорсткими фінансовими важелями, а в основному традиціями організації виробництва, яка склалася (включаючи експлуатацію основних виробничих фондів природоохоронного призначення, які є на підприємстві), що необхідно враховувати при оцінці діяльності підприємства щодо охорони довкілля.

Крім того, необхідно звернути увагу на неоднозначність підходів до розрахунків екологічних платежів як за категоріями ставок, так і за номенклатурою забруднюючих речовин, що надходять у НПС.

На сучасному етапі всі розрахунки щодо забруднення НПС проводять згідно із загальним порядком вилучення зборів за забруднення НПС, а також нормативів (ставок) збору щодо забруднення складових (атмосфери, водних об'єктів та розміщення відходів) середовища, що

затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 1.03.1999 р. № 303 (зміни від 11.08.2000 р. № 1261, від 28.12.2001р. №1779).

Для обчислення сум збору користуються Інструкцією про порядок розрахунку та оплати збору за забруднення НПС, яка затверджена наказом Мінекоресурсів України і Мінфіну України від 19.07.1999 р. № 162/379 (з урахуванням змін).

На наш погляд, найсуперечливішим у порядку відрухування екологічних платежів є виділення категорії платежів за викиди (скиди) забруднюючих речовин у межах тимчасово узгоджених нормативів (ТУН): тимчасово узгоджених скидів та тимчасово узгоджених викидів. Очевидно, що індивідуальні рішення щодо надання окремим підприємствам можливості здійснювати плату за понадлімітний викид (скид) саме за цією категорією є досить суб'єктивними і за своєю сутністю істотно обмежують можливості об'єктивної оцінки впливу діяльності підприємств на довкілля. Ймовірно, викиди й скиди забруднюючих речовин, які перевищують ГДВ і ГДС, у кожному випадку, незалежно від встановленої для них категорії платежів, слід розглядати як невідповідність, що вимагає корегуючих дій.

Залишаються спірними й методи визначення екологічних платежів. Представляється не цілком виправданим та обгрунтованим досить складний порядок визначення плати за забруднення через механізм врахування взаємозалежностей ГДК-ГДВ при відсутності безперервного моніторингу джерел викидів (скидів) за великою кількістю забруднювачів. Як відомо, індивідуальні ставки платежів встановлені за викид в атмосферне повітря і за скид у водні об'єкти для великої кількості забруднювачів, що припускає узгодження цих викидів та скидів за категоріями, гранично допустимими або тимчасово допустимими, хоча інструментальний контроль здійснюється у кращому випадку за 10-15 шкідливими домішками.

У реальних умовах, коли показники викидів (скидів) більшості забруднювачів у доквілля встановлюються розрахунковим шляхом на підставі врахування технологічних втрат, а у гіршому - експертно, виходячи із загальних міркувань щодо характеру технологічного процесу, який є джерелом забруднення доквілля, обгрунтованість цих показників викликає серйозні сумніви, а процедури їх узгодження перетворюються в якісь «торги» між підприємством і спеціально уповноваженими державними органами.

Однак, незважаючи на всі вказані проблеми, екологічні платежі залишаються поки що найефективнішим економічним інструментом з тих, що застосовуються на сучасному етапі у галузі охорони НПС, оскільки вони сприяють підвищенню уваги до питань боротьби із забрудненням, поліпшенню інвентаризації джерел забруднення і моніторингу викидів. І в цьому напрямку документація, пов'язана з розрахунком, узгодженням та стягуванням платежів, може представляти інтерес для аудиту.

Крім того, завдяки деяким напрямкам розвитку системи екологічних платежів документація, пов'язана з ними, може представляти інтерес при обстеженні стану промислових майданчиків з точки зору їх впливу на довкілля.

Як відомо, незважаючи на різке зниження навантаження, яке враховується, на доквілля, в результаті спаду виробництва у нашій країні адекватного поліпшення його якості не спостерігається, а стан деяких природних об'єктів навіть погіршується. Поряд з іншими причинами невідповідності у динаміці показників техногенних навантажень, що фіксуються, і параметрів якості природного середовища зумовлена різким збільшенням значимості у загальному антропогенному впливі на доквілля неорганізованих майданчикових джерел забруднення. Особливо це торкається якості водних об'єктів, оскільки стан їх все більше погіршується за рахунок накопичення в них забруднювачів тривалої дії, з якими сама водна екосистема справитися вже не в змозі. У зв'язку з цим, на нашу думку, необхідно розробити «Методичні вказівки щодо розрахунку плати за неорганізований скид забруднюючих речовин у водні об'єкти», що дозволить виконати оцінку значимості майданчикових джерел забруднення водних об'єктів.

Отже, на нашу думку, можна зробити наступні висновки:

* аудит платежів за забруднення НПС є необхідною вимогою розвитку удосконалення дій щодо охорони довкілля;

* до першочергових дій щодо впровадження аудиту екологічних платежів відносяться: удосконалення нормативно-правової бази в галузі розрахунку та обгрунтування екоплатежів; удосконалення форми статистичної звітності в галузі охорони довкілля, а також документації щодо інвентаризації неорганізованих майданчикових джерел забруднення;

* впровадження новітніх досягнень на базі ГІС (геоінформаційних систем) методів безперервного моніторингу НПС;

* вдосконалення паспортизації природокористувачів з урахуванням вимог стандартів ISO серії 14000 тощо.

Джерела та література:

1. Аніщенко В.О. Стратегія розвитку екологічного аудиту як одного з основних інструментів забезпечення стійкого розвитку України // Наук. зб. Стратегія економічного розвитку України. -2002, № 3 (10). - С. 127-133.

2. Коротка Т. Природоресурсні платежі в Україні //Вісник КНТЕУ - 2003, № 1. - С. 57-61.

ЗОВНІШНІ ЗАГРОЗИ В КОМПЛЕКСНІЙ СИСТЕМІ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В РІЗНИХ СТРУКТУРАХ АПК

Для підвищення життєвого рівня та економічного потенціалу Україні вкрай необхідно підняти такий важливий сектор економіки, як сільське господарство, де спостерігається убогість та соціально-правова незахищеність населення.

Що ж нам заважає рухатися вперед, особливо у розвитку підприємництва на селі? Яким чином порушується комплексна безпека підприємництва від зовнішніх загроз - цей стан захищеності інтересів власників, керівництва і клієнтів підприємства в АПК, їх матеріальних цінностей та інформаційних ресурсів?

До причин зовнішнього характеру, що загрожують системі забезпечення безпеки розвитку малого та середнього бізнесу АПК, відносяться такі 5 факторів: 1) бідність та неможливість сільського жителя брати участь у розвитку підприємства; 2) загрозна демографічна ситуація; 3) держава не стала основним інвестором розвитку сільського господарства; 4) політична нестабільність у державі; 5) загострення кримінальної ситуації в країні.

Бідність, безгрошів'я широких верств сільського населення не дає їм можливості брати активну участь у державних програмах розвитку підприємництва у сільській місцевості.

За даними всеукраїнського соціологічного опитування, проведеного у січні 2004 року Українським центром економічних і політичних досліджень, громадяни України найбільючішою вважають проблему бідності (86,8 % опитаних). Сума несплаченої заробітної плати, за даними облуправління статистики, на 1 січня 2004 року у Чернігівській області становила 20,1 млн. грн. Найбільша питома вага заборгованості збереглась у сільському господарстві - 44% від загальної суми. Середня заробітна плата працівників, зайнятих у сільському господарстві, незначна. Протягом 9 місяців 2003 року вона становила лише 151 грн., або 45,9% від середньомісячної заробітної плати в цілому по області. За вересень 2003 року більш ніж половині працівників цього виду діяльності нарахована заробітна плата, розмір якої менший від законодавчо встановленого мінімального розміру, а за 9 місяців того ж року три десятки сільгоспідприємств призупинили свою діяльність, не виплативши своїм працівникам зароблені 1,7 млн. грн. [4, с.33]

За даними управління праці та соціального захисту населення Чернігівської області, протягом 2000 - 2001 року рівень бідності становив 80%, тобто майже в 140 тисячах сімей рівень доходів був навіть нижчим від визначеного по Україні відносно критерію межі бідності в 165 грн. Зменшилось споживання дорослим населенням продуктів зі значною енергетичною цінністю, тобто яєць, м'яса (на рік споживається лише 40 кг), а риби і того менше [4, с.17].

За останні 30 років у регіоні склалася загрозна демографічна ситуація у результаті неухильного скорочення чисельності населення (в Україні цей процес розпочався лише в 1993 році), яка через 60 років може призвести до зникнення Чернігівщини як населеної території. Причина - переважання рівня смертності людей над народжуваністю. Упродовж 2003 року в області народилось 8813 осіб, померло - 24861. Обсяг природного скорочення населення становить 16048 осіб, причому його інтенсивність у селі втричі вища, ніж у місті.

На парламентських слуханнях «Демографічна криза в Україні, її причини та наслідки» у травні 2003 року відзначалося, що на рівні України загалом демографічна ситуація в Чернігівській області досягла найбільш кризового стану.

Смерть невтомно косить людей через основні хвороби системи кровообігу, дихання та онкологічні, у чому відчуваються наслідки Чорнобильської катастрофи. Станом на 01.01.2004 р. 130,1 тис. жителів області із 1206,8 тис. осіб загального населення (10,8% загальної кількості, тобто кожний восьмий житель) мають статус постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС. Причина смертей третини чоловіків працездатного віку -

нешасні випадки, що вказує на погане забезпечення безпеки людини у всіх сферах підприємництва.

Також на демографічну ситуацію в області у цілому впливає поганий стан здоров'я населення, від цього напряму залежать показник середньої очікуваної тривалості життя та рівень загальної смертності. На це найбільше впливають економічні чинники: економічний спад, підвищення рівня безробіття на селі, бідність, що породжують таке негативне явище, як відплив робочої сили в інші регіони та за кордон.

За рік міграційне скорочення населення області становило 2330 осіб (в область прибуло 20565 і вибуло - 22895 осіб). Невідповідність невисокої заробітної плати молоді прожитковому мінімуму катастрофічно позначається на народжуваності дітей. Тому головну турботу в законодавчому плані слід приділити поліпшенню рівня добробуту, умов життя молододі сім'ї, а саме:

- збільшенню виплат при народженні дитини як державою, так і підприємствами;
- законодавчому вирішенню проблеми пільгового кредиту молодій сім'ї для виховання дитини;
- збільшенню обсягу кредитування молодіжного житлового будівництва на державному і місцевому рівнях;
- сприянню здешевлення дитячих товарів та продуктів харчування шляхом введення пільгового їх оподаткування для виробника.

Проблемними залишаються для сільського жителя умови побуту, праці і навчання. Здоровий спосіб життя надто повільно здобуває прихильників навіть серед молоді через слабе матеріальне і недостатнє пропагандистське забезпечення, поступаючись натомість зростаючим впливам алкоголю та наркоманії на селі. Необхідно розвивати і підвищувати надалі якість медичного обслуговування, проте за обмеженості фінансових ресурсів держави здійснити це дуже проблематично [4, с.15].

Держава повинна стати основним інвестором та контролювати в законодавчому аспекті діяльність сільського господарства і розвиток всіх його структур (АПК, малий і середній бізнес), у тому числі і фінансово-банківські операції, щодо їх інвестування, кредитування, дотацій та проведення закупівлі сільгосппродукції через аграрне міністерство чи біржі. Через недосконалість законодавчої бази, податкових та фінансових відносин виникає необхідність розробити найближчим часом програму економічного розвитку села та підтримати пропозиції з боку урядовців і представників різних верств населення щодо бюджету на 2005 рік, який оголосити «бюджетом порятунку села».

Сьогодні сільське господарство не може розвиватися без інвестора і дотацій. Таким шляхом ведеться сільське господарство на Заході, де немає нерентабельних сільгосподарств. В Україні не склалася хуторна система господарювання. У теперішніх умовах селянину легше прожити, об'єднавшись у товариства чи сільгоскомунгоспи, які можуть забезпечити його транспортом та іншими комунальними і ритуальними послугами [4, с. 43].

Хоча держава добре розуміє, що малий і середній бізнес у сільському господарстві примножує бюджет країни, забезпечує значну частку валового продукту, таким чином вирішує програму зайнятості населення, створює робочі місця і формує середній клас, який є гарантом стабільності, добробуту та суттєво впливає на соціально-економічний розвиток регіону, та все ж таки мало ще приділяє уваги цій важливій галузі народного господарства.

Результати Чернігівської області у цій сфері економіки у порівнянні із загальнодержавними показниками незначні. Показник кількості діючих малих підприємств на 10 тисяч чоловік наявного населення є поки що одним із найнижчих по Україні. В 2003 році в області було зареєстровано 500 малих підприємств та близько 3,5 тисячі підприємців-фізичних осіб (а всього їх нині на 01.05.2004 рік відповідно 9,2 тисячі і 30 тисяч). За даними обстежень, 770 підприємців-фізичних осіб займаються виробничою діяльністю, більше як 3,3 тисячі - надають різноманітні послуги населенню, майже 16 тисяч - займаються торгівлею.

Від діяльності суб'єктів малого бізнесу до місцевих бюджетів у 2003 році надійшло 77,3 млн. грн., що становить близько чверті власних доходів до загального фонду місцевих бюджетів області. За перший квартал нинішнього року одержано майже 11 млн. грн.[4, с. 10].

Рівень розвитку малого підприємництва є одним із головних критеріїв оцінки діяльності місцевої влади. Так, найважливішим напрямком її діяльності повинні бути реалізація єдиної регуляторної політики, удосконалення правової бази, фінансова та

матеріально-технічна підтримка приватного власника, навчання населення підприємницької діяльності, збільшення суб'єктів підприємництва відповідно до розробленої в області програми розвитку малого і середнього бізнесу, яка є в містах і районах. З метою усунення наявних недоліків у 2003 році в області створено управління з питань розвитку підприємництва та регуляторної політики, активізувала роботу обласна координаційна рада з питань розвитку малого бізнесу, яку очолює голова облдержадміністрації. Діють такі ради і обмінюються досвідом в містах і районах області [4, с. 141].

Зокрема, за підсумками роботи за 2002 р. Ріпкинський район став переможцем із 5 кращих в області за найвищим позитивним результатом (сальдо) у харчовій промисловості і переробці сільгосппродуктів.

Перш за все районна влада розробила програму підтримки підприємництва і приватної ініціативи, що діє на чолі з координаційною радою з питань підтримки підприємницької діяльності, до якої ввійшли представник влади і підприємці, що дало змогу спільно вирішувати назрілі проблеми.

Зараз у районі зареєстровано 217 фізичних та 70 юридичних суб'єктів малого підприємництва, з яких 48 - займаються виробничою, 12 - торговельно-закупівельною діяльністю, а 10 - надають послуги населенню.

Кількість суб'єктів постійно зростає за рахунок:

- реорганізації та реформування раніше створених господарюючих об'єктів і створення нових;
- виробничого і кадрового потенціалу;
- місцевих мінерально-сировинних ресурсів.

Найпоширеніша торговельна діяльність об'єднує 161 підприємця, які протягом 10 місяців відкрили 13 торгових точок, причому 6 із них реконструйовані під стаціонарні з відповідним обладнанням. Вони займаються реалізацією багатьох товарів місцевих виробників: консервної продукції, вина, м'ясних та ковбасних виробів, консервно-сушильного заводу, коопзаготпрому, безалкогольних напоїв, макаронних і хлібобулочних виробів хлібокомбінату.

Мале підприємництво дає 11% загального товарообороту та 3% послуг. Загальна чисельність працюючих становить 10% зайнятих у господарстві району.

Усе це стало можливим завдяки запровадженню державою кроків:

- спрощення системи реєстрації суб'єктів підприємництва;
- прийняття ряду законів і постанов щодо зменшення податкового тиску;
- перехід багатьох підприємств району на спрощену систему оподаткування, обліку та звітності, що суттєво поповнило місцеві бюджети;
- райцентр зайнятості направив на професійне навчання 107 чоловік, враховуючи розвиток ринку підприємництва;
- він же з податковою інспекцією організує зустрічі з непрацевлаштованими, які займаються в домашніх умовах різними видами діяльності, з метою легалізації їх роботи;
- райцентр зайнятості, розглянувши бізнес-план початківця-підприємця, надає кошти на започаткування власної справи і в подальшому державної дотації на її розширення, створення додаткових робочих місць; зробив одноразову виплату 20 громадянам допомоги по безробіттю на відкриття власної справи;
- організовано «гарячі лінії» з податковою інспекцією, управлінням юстиції, виїзні приймальні, засідання «круглого столу» для безробітних, що хочуть започаткувати власну справу, семінари із суб'єктами підприємництва з питань бізнес-планування, своєчасності подання звітності і розрахункових книжок тощо;
- організовано святкові районні ярмарки у дні селища, міста, Покровський ярмарок, осінні ярмарки у населених пунктах, де продано продукції на 30 тис. грн., що свідчить про значний потенціал підприємництва;
- для безкоштовного харчування дітей дошкільного та шкільного віку, інших бюджетних установ використовується продукція місцевих виробників - до 70%, що суттєво поліпшує фінансові результати роботи підприємств, дає їм змогу впроваджувати нові види продукції.

Районна влада регулює проблеми:

- налагодження тісної співпраці виробника і переробника, голів територіальних громад як зацікавленого посередника, а не спостерігача та підприємця;
- розширення сфери діяльності та залучення приватних підприємців до заготівлі та переробки сільгосппродукції, розширення асортименту побутових послуг на селі,

використання можливостей кредитної спілки. («ДП» - №146 від 10.12.2002 р.).

В області діє 16 кредитних спілок, які надали підприємцям кредитів більше як на 1 млн. грн.. Районні ради планують видатки на підтримку підприємців, але є такі, а саме Носівська, Семенівська та Талалаївська райради, що жодної копійки на це не використовують. У межах чинного законодавства на місцях надаються податкові пільги з метою поліпшення умов праці суб'єктів малого бізнесу соціально незахищених категорій населення (інваліди, малозабезпечені або багатодітні сім'ї). У Коропському і Варвинському районах вони відмінені, а в Куликівському, Городнянському, Сосницькому, Ріпкинському та Менському зменшені на 50% ставки ринкового збору. Для тих, хто вперше розпочинають свою справу і зареєструвалися із числа безробітних, у більшості районів встановлені зменшені ставки єдиного та фіксованого податків [4, с. 151].

Бюджетна підтримка на часткову компенсацію кредитних ставок на суму 160 млн. грн. (з них 85 млн. грн. пільгових кредитів держава взяла на своє відшкодування) дала можливість селянам вирішити проблему короткотермінового кредитування. Позичені гроші селяни, як правило, використовували на проведення посівних і збиральних робіт на пально-мастильні матеріали, добрива, засоби захисту рослин. Працювали й інші джерела державної підтримки аграрного сектора. За умови, якщо сільгоспідприємство брало складну сільгосптехніку вітчизняного виробництва, 30% її вартості сплачувалося державою. Проте технічне переоснащення аграрної галузі вказані заходи не вирішать. Вітчизняні комбайни дорогі та й не виправдали хліборобські сподівання на полях. Зарубіжні ще дорожчі, але надійніші.

За даними відділу прогнозування та ринку матеріально-технічних ресурсів облсільгоспроду, на першу половину березня 2004 р. сільгоспідприємства мали без одного 7 тисяч тракторів, з них 931 на гусеницях, підготовлено 78% самохідних одиниць, гусеничних - 65%, 3001 плуг, 3217 культиваторів, 2840 тракторних сівалок.

Щоб задовольнити потреби господарств і засіяти всі поля, а не заплановані площі, потрібно хоча б ще третину від цієї техніки. Але на сьогодні це неможливо. Зношеність техніки вже пересягнула 75-85%, у багатьох господарствах ремонтують сільгоспмашини за принципом: поли обрізали, рукава доточили. На нові за частини грошей немає.

На посівну потрібно 240 млн. грн., половина з яких є в облсільгоспроді, а іншу частину необхідно просити у кредиторів, у яких є ці гроші не для всіх. Потрібно як мінімум півстоліття, щоб повністю оновити машинно-тракторний парк сьогоднішніми темпами довготерміновими кредитами (останні два роки на всю Україну 300-350 млн. грн.). Навіть якщо всю цю мізерну позичку використала б лише наша область, то і цього було б недостатньо. Чернігівське село має брати по 0,5 млрд. і більше гривень довгострокового кредиту кілька років підряд, щоб оновити матеріально-технічну базу та запровадити передові технології. Райдержадміністрації не допоможуть. Засоби адміністративного впливу на банки вичерпані.

Існують проблеми з паливом на весняний комплекс робіт, зокрема, потрібно 21 тис. тонн дизельного пального і 6 тис. тонн бензину. Солярки припасли на той же час (березень 2004 р.) тільки 2,8 тис. тонн - 13% до потреби, бензину - 1 тис. тонн. На нафтобазах є 3,8 тис. тонн солярки по 1900 грн. за тонну поки що, хоча ціна на неї вже підскочила на 8-10%. Бензин теж не дешевий: 2150 грн. за тонну.

Після тривалого спостереження за розоренням села держава пробує йому допомогти. Село одержить часткову компенсацію за міндобрива вітчизняного виробництва, посів ярої пшениці. Та озимі сорти пшениці мають значно більшу перевагу на Поліссі, ніж ярі. Тому ярину сіятимуть не більше ніж на 30-32 тис. гектарів площ. А посіви кукурудзи, яка добре у нас родить, збільшать із 60 тис. га площ до 104 тис. га. У доброму стані 182,3 тис.га озимини, їх буде підживлено добривом, якого господарства завезли у чотири рази більше, ніж у 2003 р. Але цього ще недостатньо.

В області шукають власні резерви, аби посіяти протруєним насінням у добре підготовлений ґрунт. Але ним забезпечено на 50%, хоч на ринку області його вистачає.

Урядом ставиться завдання уже найближчим часом забезпечити значне підвищення заробітної плати аграріям, які складають третину населення країни. Виплачуватись вона буде винятково грошима, а не продукцією. Вирішується питання про збільшення в собівартості сільськогосподарської продукції складової заробітної плати, яка б не відставала від світових стандартів. Уже доручено підготувати щодо цього необхідну законодавчу базу. Розширюватимуться і мережі переробних підприємств, які першими в агропромисловому комплексі пішли шляхом приватизації і ринкового розвитку, сюди

активно залучаються інвестиції.

Уряд удвічі проти 2003 р. збільшив аграріям бюджетне фінансування, на пільгових умовах нарівні з добривами забезпечує пально-мастильними матеріалами. Селянам також збережений фіксований податок, повернуті пільги по ПДВ, введені, крім посіяної пшениці, і дотації на тваринницьку продукцію. До Держрезерву та регіональних засік буде закуплено до 3 млн. тонн зерна ціною не менше 800 грн. за тону. Сприятиме справедливому ціноутворенню і розширення мережі зернових бірж, торговельних домів, аграрних аукціонів.

Діятиме також система заставних цін, якими на випадок, якщо селянин не знайде вигідного покупця, передбачається не тільки відшкодування затрат на вирощування урожаю, а й певний прибуток.

Відстає і тваринництво. Особливе занепокоєння викликає скорочення поголів'я великої рогатої худоби, якої за 2003 рік безконтрольно та бездумно пустили під ніж 57,6 тис. голів, у тому числі корів 15,8 тис. (16% загального поголів'я). Обсяги продукції тваринництва проти 2002 р. знизилися на 6,3%, у тому числі у сільгосп підприємствах - на 18,3%, у господарствах населення - на 1,3%. Як наслідок, виробництво молока зменшилося на 17%. Середньодобові прирости великої рогатої худоби в Ріпкинському, Коропському, Сосницькому, Ніжинському, Борзнянському районах становлять лише 242-270 грамів, а свиней - 170 грамів [4, с. 88].

Останнім часом на сторінках газет та в інших ЗМІ гаряче обговорюють стару і вічну проблему в Україні: - чи бути землі товаром?

Провідні спеціалісти сільського господарства Чернігівщини вважають, що «... зупинити процес земельної реформи і продовжити термін мораторію буде не лише тактичною, а й стратегічною помилкою. Якщо землю не включити у ринкові процеси, рівень сільськогосподарського виробництва не підняти. Земля, як це є у всіх цивілізованих державах, має стати товаром. Її не обов'язково треба продавати. Мова передусім іде про розширення можливостей отримання кредиту під заставу землі, тобто запровадження іпотечних відносин. Можливості кредитування банками села вичерпані». [4, с. 20].

Щоб зміцнити матеріально-технічну базу, потрібні довгострокові кредити, а заставляти немає чого: техніка - застаріла, ферми - напівпорожні. Діючий Закон «Про іпотеку» врегулює питання земельних ділянок, але не врегулює питання застави права оренди цих ділянок.

Хоч іпотека і не панацея у вирішенні аграрних проблем, але введення землі в економічний обіг має стати одним із важливих елементів ринку капіталів та інвестицій.

Значний процент власників земельних сертифікатів ще не одержав державних актів на право власності на землю, досі існує проблема диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, не маємо закону, який би регулював ринок сільськогосподарських земель. Сільгоспвиробництва збиткові, панує безгрошів'я селян. Це ті проблеми, які лише закрутять спекулятивне колесо на ринку землі. Продавці землі - селяни - за безцінь продаватимуть свої ділянки. Уже сьогодні селами області їздять якісь люди, які цікавляться «нічіими» городами.

За словами В. Слаути, необхідне прийняття парламентом таких законів, як «Про розмежування земель державної і комунальної власності», «Про державний земельний кадастр», «Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно». Лише після ухвалення цих законів доцільно приймати Закон «Про ринок землі»[4, с. 20].

За оцінками спеціалістів аграрного сектора області, в останній рік дії мораторію на продаж землі необхідно розробити зрозумілі і прозорі механізми функціонування ринку землі, які визначать цінову політику в земельному обороті, обмежать коло покупців та нададуть перевагу особам із сільськогосподарською освітою та учасникам сільгоспвиробництва. Вони повинні виключити будь-яку можливість спекуляції і перепродажу землі, протистоятимуть діям, спрямованим на обезземелення селян.

А поки що селяни укладають договори оренди земельних часток. Їх у 2003 році в області укладено 209 тисяч, і орендарі розраховались лише на 61%, сплативши переважно послугами і продукцією 32,5 млн. грн..

За оренду майна договорами передбачено сплатити майже 3 млн. грн., розраховались лише на 38%. Тільки в Корюківському районі людям повністю заплатили за майно [4, с. 137].

Аграрний сектор гостро потребує інвестицій. А підвищенню інвестиційної привабливості сільгосп підприємств сприяло б запровадження іпотеки землі, що дасть змогу отримувати кредити під заставу земельних ділянок. У період суцільної балаканини

та «голих» обціянок, урядових доповнень до постанов і рішень в інакший спосіб значних кредитів не залучити, а значить приректи аграрний сектор до самоз'їдання. Як підкреслив екс-прем'єр-міністр України В. А. Масол, «у всьому світі демократія можлива при дуже сильних законах, які працюють на державу і, природно, на підвищення життєвого рівня населення» («2000», 14-20.11.2003 р.).

Хоча 11 травня 2004 року Верховна Рада України у напруженому протистоянні парламентських фракцій і політичних сил прийняла постанову про державне довгострокове фінансування АПК, необхідність підтримки сільськогосподарського виробника, удосконалення пенсійної реформи на користь селянина, дотримання вимог діючого законодавства та повне законодавче урегулювання земельної реформи шляхом прийняття законів «Про земельний кадастр», «Про землю» та інших та ухвалила рішення про виконання цієї постанови до 01.01.2005 року, ці урядові часткові заходи не вирішать повною мірою проблему підприємницької діяльності на селі, поки держава не повернеться до неї лицем та буде відсутньою регулююча роль держави у цій справі.

А щоб одностайно приймати у Верховній Раді такі «сильні закони», в країні повинен діяти важливий у суспільному житті фактор - політична стабільність, у державі, яка соціально спрямована на правовий захист та підтримку вітчизняного виробника, підприємця аграрного сектора.

Наскільки важливими залишаються відповідальність та можливість утримання прибутків місцевих підприємців сільського господарства, дуже добре знають представники виконавчої влади, оскільки саме до них звертаються наші громадяни, яким місяцями не вилачують зарплату чи відбувається недофінансування деяких соціально-вагомих програм на регіональному чи державному рівні. Такої, наприклад, як «Спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області», куди увійшли Городнянський, Корюківський, Новгород-Сіверський, Ріпкинський, Семенівський, Чернігівський, Щорський райони. Це дозволить місцевій владі зваженіше й об'єктивніше підходити до переорієнтування місцевої промисловості на засадах її найбільшої вагомості та ефективності відносно інших галузей, а саме аграрного сектора. Темпи приросту інвестицій, ріст обсягів виробництва на цих територіях суттєво перевищує загальнодержавні показники. Зокрема, що є надзвичайно важливим, збільшення інвестицій відбувається загалом за рахунок власних коштів вітчизняних виробництв. Частка іноземних інвестицій становить лише трохи більше третини. Втім, поки що вільні економічні зони ще не забезпечили виконання покладених на них завдань в Україні. Тому питання про їхнє функціонування повинно стояти принципово і жорстко, насамперед - перед місцевою владою. А як казав мудрий Гегель, кожний народ гідний тієї влади, яку має. І тому нам потрібно якнайшвидше подолати психологічну нетерпимість, політичну непримиримість представників різних політичних сил, які у своїй діяльності з іноземними інвесторами намагаються одержати найвищий результат на шкоду вітчизняному виробнику.

Багато проблем виникає з іноземними інвесторами зі Сходу та Заходу у створеному в квітні 2004 р. прикордонному співтоваристві Чернігівської, Гомельської і Брянської областей - Євросерегії «Дніпро», який передбачає створення агентства по залученню сил і коштів міжнародних фондів, спільний розвиток малого і середнього бізнесу, а також в інших спільних з представниками Чехії, Німеччини і Росії програмах та проєктах щодо вирощування та переробки сільгосппродукції, створення спільних з Росією підприємств з переробки сільгосппродукції.

У 2003 році в АПК залучено близько 10 млн. грн. іноземних інвестицій, а також 142 млн. грн. вітчизняних, що дасть можливість швидше відродити виробництво.

Наближення кордонів країн ЄС до України та вступ нашої держави у майбутньому до нього створюють для вітчизняного виробника та країни нові проблеми, які виникають через загальні квоти, вимоги з боку членів ЄС до якості, стандартів української сільськогосподарської продукції, режиму торгівлі товарами і перетинання громадянами України кордону з ЄС, а також у зв'язку з неминучою адаптацією українського законодавства до європейського.

Хоча, на думку деяких керівників ЄС, вступ України до Європейського Союзу є справою не сьогодні і може відбутися протягом двох десятиліть, уже зараз ми повинні прискорити цей процес та підготувати умови до вступу як для себе, так і для ЄС, зацікавити завчасно собою та якістю продукції підприємництва в сільському господарстві Європу в цілому.

Реальною зарозумою системою забезпечення безпеки підприємницької діяльності в усіх

структурах АПК є правовий нігілізм суспільства та учасників вказаного бізнесу, загострення кримінальної ситуації в країні, що негативно впливає в цілому на виробничі процеси в сільському господарстві.

Як відмітив Президент Л. Д. Кучма у своєму виступі 27.08.2003 р., присвяченому 12-й річниці незалежності України, «недосконалість законодавства призвела до того, що суспільні процеси, особливо економічні, виходять з берегів і заганяються в тінь. Тінізація, особливо у сфері економічних, фінансових, виробничих відносин, набрала масштабів національної епідемії.

Основними причинами такого стану є:

- відсутність механізму захисту від промислового піратства, контрабанди і фальсифікацій; корупція, особливо у правоохоронних органах, що набуло масштабів соціальної епідемії.»

Йде зрощення криміналітету з державними структурами, і корупціонери «... прагнуть перетворитися на покровителів тих чи інших злочинних угруповань: їх злочинною метою є приватизація правоохоронної системи, коли кишенькові правоохоронці - за відповідну винагороду - допомагають кримінальним псевдобізнесменам розправлятися з конкурентами».

У січні 2004 року на Всеукраїнській нараді з проблем боротьби з організованою злочинністю і корупцією Президент відмітив, що «... на підприємництво покладаються найбільші надії у забезпеченні сталого економічного розвитку. Світовий досвід - це, беззаперечно, підтверджує. Але якраз підприємництво у нас найбільше страждає від наступу злочинного світу - криміналітету та чиновництва. Робити успішний бізнес і не порушувати численні нормативні акти у нас неможливо. За оцінками самих підприємців, корупція - другий, після податкового навантаження, фактор, що тисне на підприємництво, гальмує його розвиток. Величезні суми «відмиваються» підприємцями для підкупу чиновників. Це заганяє малий бізнес у тінь, змушує приховувати діяльність і доходи.

Уже 5 років розробляється законопроект, який має чітко регламентувати дії чиновників щодо підприємців. Уряди міняються, а такого регламенту досі не має».

А злочинність росте. За 2003 р. на Чернігівщині органами внутрішніх справ області зареєстровано 11854 злочинів (на 13% більше, ніж торік), з них 6807 (57%) - тяжкі та особливо тяжкі. Майже дві третини всіх злочинів (66%) - це злочини проти власності. Потерпіла від злочинів 6421 особа, з них 271 особа загинула.

За даними головного управління статистики у Чернігівській області, за I квартал 2004 року органами внутрішніх справ зареєстровано 3425 злочинів (на 21% більше, ніж торік тому), з них 60% - тяжкі та особливо тяжкі. Дві третини всіх злочинів (67%) - це злочини проти власності.

Міністр юстиції України О. Лавринович відмітив, що «... у сільському господарстві половину боргів потрібно витребувати з вже неіснуючих юридичних осіб» («Бізнес», №21 - 24.05.2004 р., ст. 39).

Які ж найпоширеніші правопорушення у реформуванні земельних і майнових відносин в аграрному секторі економіки області?

На кінець січня 2004 року в області діяло 1169 сільськогосподарських підприємств, заснованих на приватній власності на землю і майно. 97% із 346 тисяч громадян отримали земельні сертифікати та 56% із них - державні акти. При розподілі земельних ділянок поблизу річок Десни і Дніпра лише головою райдержадміністрації Козелецького району видано незаконно 14 розпоряджень, які довелося пізніше відмінити.

Перевірками також виявлені порушення, що полягали в незаконному користуванні розпайованими землями без укладання договорів оренди з власниками сертифікатів у Бахмацькому, Бобровицькому, Ніжинському, Коропському, Менському, Носівському, Сосницькому та Чернігівському районах.

Факти використання розпайованих сільгоспугідь на підставі договорів оренди земельних паїв, які після отримання власниками сертифікатів державних актів на право власності на землю втратили законну силу, встановлені при перевірках дотримання земельного законодавства в ПСВК ім. Шевченка, ПОСП «Присеймів'я», СТОВ «Злагода» Бахмацького району.

190,2 тис. договорів оренди земельної частки укладено з розміром орендної плати до 1,5%, нижче 1% від вартості паю - в ряді господарств Бахмацького, Борзнянського, Городнянського, Козелецького, Новгород-Сіверського, Семенівського районів.

З початку 2003 року до січня 2004 року виплачено орендної плати за використання

розпайованих земель 43,4 млн. грн., що становить 86% від загальної суми виплат. В області переважно з вини власників майнових паїв або ж їхніх спадкоємців стримується видача майнових свідоцтв.

У ряді господарств нових агроформувань поголів'я великої рогатої худоби, зокрема корів, відчужувалось без жодних на те юридичних підстав. У 2003 році в 120 сільгоспідприємствах продавали корів, хоч дійне стадо і перебувало в переліку майна пайового фонду. Почасти керівники не радяться з селянами-власниками майнових і земельних паїв, а на власний розсуд розпоряджаються майном.

У деяких агроформуваннях, незважаючи на наявність підписаних договорів оренди, купівлі-продажу майна, безоплатного користування майном тощо, не оформлено акт приймання-передачі майна від колективу співвласників до підприємства-користувача або підпис уповноваженої особи на цих актах не звірено в сільській раді.

Трапляються непоодинокі випадки фіктивних орендних відносин: орендна плата нараховується, але не сплачується. За останніми звітними даними, за січень 2004 р. сплачено лише 60% орендних платежів за майно.

В окремих сільрадах відсутні документи, необхідні для видачі майнових свідоцтв: акта розрахунку уточненого пайового фонду, його структури, переліку майна пайового фонду. В деяких випадках відсутні відмітки на майнових свідоцтвах та в «Журналі видачі Свідоцтв про право власності на майновий пай реорганізованого КСП» про отримання майна в натурі чи відчуженні паю.

І досі в окремих господарствах не завершено процес уточнення вартості пайових фондів колишніх КСП, що дозволяє керівникам новостворених агроформувань безпідставно та безплатно користуватися майном співвласників, списувати матеріальні об'єкти, які їм не належать, відтак зменшується розмір пайового фонду колишніх КСП, порушується право співвласників на отримання орендної плати. [4, с. 30].

Висновки:

1) Зовнішні загрози системі забезпечення безпеки підприємницької діяльності в усіх структурах АПК, спричинені на регіональному та державному рівні, незалежно від спеціалізації трудової діяльності суб'єкта підприємництва, необхідно враховувати підприємцю при організації своєї приватної діяльності в конкретному регіоні, зокрема на Чернігівщині.

Особливого значення вони набувають у ситуації, коли суб'єкт підприємницької діяльності в різних структурах АПК приймає ризиковані рішення при сукупності несприятливих виробничих обставин, зумовлені необхідним вибором подальших дій із числа можливих варіантів. Вони є об'єктивними факторами економіки будь-якої країни і набувають істотної небезпеки в умовах економічної кризи, зокрема в Україні.

2) Конкретна реалізація запобігання зовнішнім загрозам у комплексній безпеці підприємництва в системі АПК дасть значний прямиий і побічний економічний ефект.

3) Успішність використання запобіжних заходів можлива лише при комплексному вирішенні при їх реалізації в системі забезпечення безпеки підприємницької діяльності організаційних, кадрових, матеріально-технічних проблем у контексті розгортання в Україні єдиної програми розвитку сільського господарства на державному рівні.

Джерела та література:

- 1) В. І. Ярочкин «Секьюритология. Наука о безопасности жизнедеятельности». М.: Ось-89, 2000. - 400 с.
- 2) В. А. Ліпкан. «Безпекознавство». Навч. посібник. К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2003. - 208 с.
- 3) Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України: Зб. матеріалів наук.-практ. конф., - Київ, 16-17 трав. 2001 р. // Ред. І.І. Тимошенко (голова) та ін. - К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2003. - 480 с.
- 4) Періодичні видання Чернігівської обласної газети «Деснянська правда» за 2002 - 2004 р.
- 5) Дані головного управління статистики у Чернігівській області за 2003 - 2004 р.р.

ПРО АВТОРІВ

БОРОВИК Анатолій – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Чернігівського педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ШУМИЛО Сергій – журналіст, депутат Чернігівської міської ради.

ПИРИГ Петро – доктор історичних наук, професор ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

ВОЛЕРТ Ярослав – асистент кафедри історії та археології України ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка.

ЗІНЧЕНКО Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії (м.Харків).

КОЗЛОВ Олександр – провідний спеціаліст Держархіву Сумської області.

МІТКЕВИЧ Микола – ст.викладач Чернігівського інституту економіки і управління.

ШАПОВАЛ Лариса – аспірантка Полтавського державного педуніверситету ім.В.Г.Короленка.

ПОЛОВЕЦЬ Володимир – доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою українознавства і політології ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка.

ШАРА Любов – викладач ЧДПУ.

ДЯТЛОВ Володимир – доктор історичних наук, професор ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка.

КОВАЛЕНКО Олександр – кандидат історичних наук, декан істфаку ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка.

МИЦИК Юрій – доктор історичних наук, професор (Києво-Могилянська академія).

ДОВБНЯ Віктор – кандидат філософських наук (м.Чернігів).

ВАЛЯВКО Ірина – науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії ім.Г.С.Сковороди НАН України, науковий співробітник Української Вільної Академії наук у США.

АЛЕКСАНДРОВА Галина – кандидат філологічних наук (м.Київ).

ОСТРЯНКО Ольга – аспірантка Національного педагогічного університету ім.М.Драгоманова

ДЗЮБА Тетяна – кандидат філологічних наук (м.Чернігів).

ПАВЛЕНКО Сергій – головний редактор журналу “Сіверянський літопис”.

ДЕМЧЕНКО Тамара – кандидат історичних наук, викладач ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка.

КОВАЛЬ Володимир – письменник (м.Чернігів).

АНИЩЕНКО Вікторія – кандидат технічних наук, доцент (Європейський університет).

ГАЛЬКЕВИЧ Тетяна – аспірантка Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України.

ІВАНЕЦЬ Володимир – керівник навчальної секції економічної безпеки кафедри економіки та менеджменту ЧПБіП МНТУ.